

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ
(Hakemli Dergi)

ISSN 1303-3344

Yılda İki Defa Çıkar
(ARALIK)

SAYI: XLVI, YIL: 2017
İZMİR

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ
SAYI: XLVI, YIL: 2017
JOURNAL OF THE FACULTY OF DIVINITY OF DOKUZ EYLUL UNIVERSITY
Issue: XLVI, Year: 2017

Derginin Sahibi / Owner:

Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi adına Dekan Vekili Prof. Dr. Hakkı Şah YASDIMAN

On the behalf of the Journal of The Faculty of Divinity of Dokuz Eylül University, Prof. Dr. Hakkı Şah YASDIMAN

Sorumlu Müdür / Managing Editor:

Prof. Dr. Hakkı Şah YASDIMAN

Yönetim Yeri / Management In:

T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hatay 35350 İZMİR

Dokuz Eylül University, The Faculty of Divinity, 35350 Hatay-İZMİR.

Yayının Türü / Publication Type:

Yerel Süreli - 6 ayda bir yayınlanır. Ulusal Hakemli bir dergidir.

National Refereed - Two Issues Per Year

Basım Tarihi / Date of Publication:

.....

Editör / Editor-In Chief:

Prof. Dr. Hakkı Şah YASDIMAN

Editör Yardımcısı ve Dizgi-Redaksiyon / Associate Editor and Redaction:

Yrd. Doç. Dr. Hadi SOFUOĞLU - Arş. Gör. Bekir ESEN

Yayın Kurulu / Editorial Board:

Prof. Dr. Hakkı Şah YASDIMAN - Prof. Dr. İbrahim EMİROĞLU - Doç. Dr. Tahsin KOÇYİĞİT - Yrd. Doç. Dr. Hadi SOFUOĞLU - Arş. Gör. Bekir ESEN

Sayı Hakemleri / Advisory Board of This Issue:

Prof. Dr. Adem EFE (Süleyman Demirel Üniversitesi), Prof. Dr. Ali Rafet ÖZKAN (Kastamonu Üniversitesi), Prof. Dr. Bilal KEMİKLİ (Uludağ Üniversitesi), Prof. Dr. Erkan PERŞEMBE (Ondokuz Mayıs Üniversitesi), Prof. Dr. Himmet KONUR (Dokuz Eylül Üniversitesi), Prof. Dr. Hüseyin YAŞAR (Uşak Üniversitesi), Prof. Dr. Mahmut AYDIN (Ondokuz Mayıs Üniversitesi), Prof. Dr. Muammer ERBAŞ (Dokuz Eylül Üniversitesi), Prof. Dr. Murat SÜLÜN (Marmara Üniversitesi), Prof. Dr. Nasuh GÜNAY (Süleyman Demirel Üniversitesi), Prof. Dr. Osman KARADENİZ (Dokuz Eylül Üniversitesi), Doç. Dr. Ahmet ALBAYRAK (Uludağ Üniversitesi), Doç. Dr. Ali AYTEN (Marmara Üniversitesi), Doç. Dr. Ali ÖZTÜRK (İstanbul Üniversitesi), Doç. Dr. İsmail AYDIN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi), Doç. Dr. Mustafa HOCAOĞLU (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi), Yrd. Doç. Dr. İsa KUYUCUOĞLU (Dokuz Eylül Üniversitesi)

Yazışma Adresi / Communication Address:

Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 35350 Hatay-İZMİR

Tel.: +90 232 285 29 32 Fax: +90 232 224 18 90 e-mail: ilahiyat.dergi@deu.edu.tr

Website: <http://dergipark.gov.tr/deuifd> / Sekreteryaya (Secretary): Nuray DÜLGERBAKİ (+90 232 2852932/200184)

Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi sosyal ve insan bilimleri alanında hakemli bir dergidir. Basılı makalelerin bütün bilimsel sorumlulukları yazarlarına; dilsel sorumlulukları da dergi editörüne aittir. Ayrıca dergimiz ULAKBİM ve EBSCOhost veritabanları tarafından taranmaktadır.

Journal of Faculty of Divinity of Dokuz Eylül University is a refereed journal on social sciences and humanities. All scientific responsibilities of published articles belong to their authors. Linguistic responsibilities of them belong to editor. Journal of the Faculty of Divinity of Dokuz Eylül University is archived in databases of ULAKBİM and EBSCOhost.

Yayın No / Publication No :

.....

ISSN : 1303-3344

1. Baskı / First Edition

Basım Yeri / Published in:

Dokuz Eylül Üniversitesi Matbaası / Dokuz Eylül University Printing House

Basım Yeri Adresi / Published Address:

Dokuz Eylül Üniversitesi Matbaası DEÜ Tınaztepe Kampüsü 35390 Buca - İZMİR Tel : 0(232) 301 93 00 Fax : 0(232) 301 93 13

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

Telif Makaleler/Research Articles

- Bekir Zakir ÇOBAN** 7-34
Nostra Aetate'nin Arkaplanı
Background of Nostra Aetate
- Bekir Zakir ÇOBAN** 35-61
Nostra Aetate'nin İlan Süreci: De Judaeis'ten Nostra Aetate'ye
Proclamation Process of Nostra Aetate: From De Judaeis to Nostra Aetate
- Nurullah DENİZER** 63-99
Kur'an'da Dinî Şüphe
Religious Doubt in the Quran
- İskender ŞAHİN** 101-124
Anlama Bağlamında Dirilişle İlgili Bazı Âyetlere Bakış
Understanding Context of View to Some Verses of Quran Related to Resurrection
- Raşit ÇAVUŞOĞLU** 125-155
Abdî Efendi'nin Tasavvuf Risâlesi
Abdi Efendi's Sufism Tract
- İlker YENEN** 157-219
Türkiye'de Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Literatürü Üzerine
Bibliyografik Bir Çalışma
A Bibliographic Study of the Literature in Spiritual Counseling and Guidance in Turkey
- Seray KILIÇ** 221-251
İsveç'te Din ve Devlet İlişkilerinin Sekülerleşme Bağlamında
İncelenmesi
Secularization Theory and Analysis of Religion and State Relations in Sweden

**Kitap Tanıtımı, Sempozyum Değerlendirmeleri ve Bilimsel
Çeviriler / Review Articles, Book-Symposium Reviews and
Scientific Translations**

Yakup BIYIKOĞLU	255-260
Kur'ân: Dildeki Sonsuz Mucize	
Abdurrahman AKBOLAT	261-263
Stres ve Din	

TELİF MAKALELER

DEUIFD XLVI / 2017, ss. 7-34.

NOSTRA AETATE'NİN ARKAPLANI

Bekir Zakir ÇOBAN*

ÖZ

Nostra Aetate II. Vatikan Konsili dendiğinde, özellikle Hıristiyan olmayanlar için, ilk akla gelen belgelerden biridir. Kilisenin diğer dinlerle ilgili devrimsel bir açıklaması olarak görülen bu belge ile ilgili tartışmalar halen sürmektedir. Nostra Aetate tabi ki fikir olarak ortaya çıkışından deklarasyon olarak yayınlanmasına uzanan bir süreç geçirmiştir. Bu makalenin amacı ilk kısmını, yani metnin arka planını ele almaktır. Bu bağlamda Nostra Aetate'nin bir fikir olarak nasıl ortaya çıktığı; hangi temellere dayandığı; metnin oluşumunda kimlerin etkisinin bulunduğu; deklarasyonun “Yahudi sorunu” ile nasıl bir alakasının olduğu tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Nostra Aetate*, II. Vatikan Konsili, Katolik-Yahudi İlişkileri

ABSTRACT

BACKGROUND OF NOSTRA AETATE

When talking about Vatican II, especially for non-Christians, Nostra Aetate is one of the first documents that come to mind. The debate on this document, which is seen as a revolutionary proclamation on non-Christian religions, is still going on. Naturally Nostra Aetate has a process from an idea to a declaration. And the aim of this article is to deal the first part, the background. In this context here we have discussed that how Nostra Aetate emerged as an idea; on which grounds it is based; which persons had an influence on the formation of the text; and how the declaration relates to the “Jewish Question”.

Keywords: Nostra Aetate, Second Vatican Council, Catholic-Jewish Relations

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi ABD Öğretim Üyesi.

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi : 06/10/2017

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi : 05/12/2017

Giriş: II. Vatikan Konsili ve *Nostra Aetate*

II. Vatikan Konsili (1962-1965) sadece Katolik Kilisesi için ehemmiyet arz etmemiş, dünya gündeminde de kendisine yer bulmuş, XX. yüzyılın önemli olayları arasında sayılan bir vakadır. O, “olmuş ve bitmiş” bir konsil değildir. Nitekim tarihte de “bir ekümenik konsil üzerindeki tartışmalar her zaman bu konsillerin tarihinin bir parçası olmuştur.”¹ II. Vatikan da halen Kiliseyle alakalı tüm tartışmalarda hemen atıfta bulunulan, hatta Kilise içerisindeki liberal ve muhafazakâr yaklaşımı ayıran bir turnusol kağıdı özelliğindedir.²

Konsilin diğer Hıristiyanlar veya diğer dinlerle ilişkiler konusunda, geleneğe nazaran “yeni” bir yaklaşım ortaya koyması II. Vatikan’ın en çok konuşulan ya da ön plana çıkarılan tarafı olmuşsa da, konsilin toplanma asıl amacı diğer dinlerle ilişkiler değil, modern dünyaya bir cevap ve Kilisenin “çağdaşlaşma” çabasıdır. Nitekim VI. Paul bu konsilin amacını “Kiliseyi yenilemek, Hıristiyanları birleştirmek ve dünya ile diyaloga girmek” biçiminde açıklamıştır.³ Tabi ki bu yaklaşım -o zaman ve halen- Kilisenin tamamında kabul görmüş bir düşünce değildir. Zira Konsil, bazılarına göre modernleşme konusunda “fazlaca ileri gitmiş” bazılarınca ise yenilenme konusunda “yetersiz” kalmıştır. Kilise içerisindeki liberal eğilim Kilisenin dış dünya ile ilişkileri açısından konsili devam ettirilmesi gereken bir çizgi olarak görmektedir. Muhafazakâr kanatta ise II. Vatikan’la ilgili görülmemiş bir önemsizleştirme çabası söz konusudur. Konsili açıkça bir “hata” olarak görenler dışında, bir de onu Kilisenin kendi içindeki bir vakaya indirgeyerek aslında konsili geleneksel Kilise öğretisinin bir devamı gibi göstermeye çalışanlar vardır.⁴ Fakat her halükarda açık olan; II. Vatikan’ın teolojiden litürjiye, Kilise kurumlarından ekümenizme bakışa kadar birçok değişiklik getirmiş olduğudur.

¹ Alberto Melloni, “Nostra Aetate, 1965-2005”, Neville Lamdan, Alberto Melloni (eds.), *Nostra Aetate: Origins, Promulgation, Impact on Jewish-Catholic Relations*, LIT, Berlin, 2007, s. 10.

² II. Vatikan Konsili getirdiği değişimler konusunda bkz. Maureen Sullivan, *101 Questions and Answers on Vatican II*, Paulist Press, New York, 2002.

³ F. Dvornik, *Konsiller Tarihi*, çev. M. Aydın, Ankara, 1990, s. 99.

⁴ Bkz. Alberto Melloni, “Nostra Aetate, 1965-2005”, s. 10, 11.

II. Vatikan Konsili belgeleri, konsilin sonunda toplu bir şekilde ilan edilmemiş, üç yıl süren ve dört genel oturum şeklinde cereyan eden konsil süresince farklı tarihlerde deklare edilmiştir. İsimlerini Latince ilk kelimelerinden alan ve üç gruba ayrılan söz konusu belgelerin adları ve ana başlıkları şu şekildedir:

1) *Constitutiones* (Yasalar): *Sacrosanctum Concilium* (Kutsal Litürji ile ilgili Yasa, 4 Aralık 1963); *Lumen Gentium* (Kilise ile ilgili Dogmatik Yasa, 21 Kasım 1964); *Dei Verbum* (İlahî Vahiy ile ilgili Dogmatik Yasa, 18 Kasım 1965); *Gaudium et Spes* (Modern Dünyada Kilise ile ilgili Pastoral Yasa, 7 Aralık 1965).

2) *Decreta* (Kararnameler): *Gravissimum Educationis* (Hıristiyan Eğitimi ile ilgili Kararname, 28 Ekim 1965); *Nostra Aetate* (Kilisenin Hıristiyanlık Dışındaki Dinlerle İlişkisi Üzerine Kararname, 28 Ekim 1965); *Dignitatis Humanae* (Dinî Özgürlükler Üzerine Kararname, 7 Aralık 1965).

3) *Declarationes* (Beyannameler): *Inter Mirifica* (Medya ve İletişim Üzerine Beyanname, Aralık 1963); *Unitatis Redintegratio* (Ekümenizm Üzerine Beyanname, 21 Kasım 1964); *Orientalium Ecclesiarum* (Doğu Tarzı Ayin Yapan Katolik Kiliselerle ilgili Beyanname, 21 Kasım 1964); *Ad Gentes* (Kilisenin Misyonerlik Faaliyeti ile ilgili Beyanname, 7 Aralık 1965); *Presbyterorum Ordinis* (Rahiplerin İdaresi ve Yaşam Tarzı ile ilgili Beyanname, 7 Aralık 1965); *Apostolicam Actuositatem* (Laiklerin Havariliği ile ilgili Beyanname, 18 Kasım 1965); *Optatam Totius* (Rahiplerin Eğitimi ile ilgili Beyanname, 28 Ekim 1965); *Perfectae Caritatis* (Dinî Hayatın Zamana Uyarlanması ve Yenilenmesi ile ilgili Beyanname, 28 Ekim 1965); *Christus Dominus* (Piskoposların Kilisedeki Çobanlık Görevi ile ilgili Beyanname, 28 Ekim 1965).⁵

⁵ II. Vatikan Konsili metinlerinin resmî Latince baskısı için bkz. *Concilio Vaticano II: Constitutiones, Decreta, Declarationes*, Libreria Editrice Vaticana, Vatikan, 1998. İngilizce tercüme için bkz. Austin Flannery (ed.), *The Basic Sixteen Documents Vatican Council II*, Costello Publishing Company, New York, 2007; W.M. Abbot, *Documents of Vatican II*, Guild Press, New York, 1966. II. Vatikan Konsili tarihi ile ilgili yapılmış en kapsamlı çalışmalardan biri için bkz. G. Alberigo, J.A. Komonchak (eds.), *The History of Second Vatican Council*, Maryknoll, I-IV, 1996-2006.

Görüldüğü üzere *Nostra Aetate*⁶, *Decreta* kapsamında yayınlanan belgelerden biridir. Konsil metinlerinin toplamı 100.000 kelimenin üzerinde iken *NA* sadece beş paragraftan oluşur. Bu haliyle konsil külliyatı içerisindeki en küçük metindir. Yahudilerle ilgili olan dördüncü paragraf en uzun olandır. Bununla beraber, hacmine ters oranla konsil için en zor metinlerden biri olmuştur.⁷ Hazırlık aşamaları da dahil edildiğinde beş yılı kapsayan bir serüveni vardır.⁸ Bu belge Kilisenin, tarihinde ilk defa diğer din mensuplarından olumlu bir dille söz etmesi dolayısıyla dikkat çekmiştir. *NA* Müslümanlar, Yahudiler, Hindular ve Budistlerden bahseder. Fakat II. Vatikan Konsili bazen neredeyse *NA*'ya indirgendığı gibi, *NA* da çoğu zaman Katolik-Yahudi ilişkilerine indirgenmektedir. Müteakip yıllarda Konsil üzerine yazılanlara ve yapılan bilimsel toplantılara bakıldığında, bunlarda daha ziyade Katolik-Yahudi ilişkilerinin tartışıldığı ve *NA*'nın sanki sadece yahudilere yönelik bir metinmiş gibi ele alındığı görülür.

Kanaatimizce *NA*'yı anlamak için bakmamız gereken arka planın iki temel yönü mevcuttur. Bunlardan ilki modern gelişmelerin yarattığı travma sonrasında Kilise içerisinde oluşan dengeler; ikincisi ise Katolik-Yahudi ilişkileridir. Bunlara ek olarak *NA*'nın oluşumunda etkili olan önemli kişilerden kısaca bahsetmek ve söz konusu belgenin gerçekten diğer dinlere mi yoksa sadece yahudilere yönelik hazırlanmış bir metin mi olduğunu tartışmak yerinde olacaktır.

Kilise İçindeki Dengeler

Katoliklere göre Kilise, Tanrı'nın ezelde öngördüğü bir organizasyon ise de Katolik Kilisesi'nin tarihsel macerasına baktığımızda onun bir şekillenme süreci geçirdiğini görürüz.⁹ Bu şekillenme sürecinin farklı yönleri vardır elbette. Fakat bu süreçte İmparatorluğun bir kurumu

⁶ Buradan itibaren *NA* şeklinde kısaltılacaktır.

⁷ Bkz. David Rosen, "Jewish and Israeli Perspectives 40 Years after Vatican II", N. Lamdan, A. Melloni, *Nostra Aetate*, ss. 175-188.

⁸ *Nostra Aetate*'nin Türkçe çevirisi için bkz. Mahmut Aydın, "Kilisenin Hıristiyan Olmayan Dinlerle İlgili Bildirisi", *Monologdan Diyaloga, Çağdaş Hıristiyan Düşüncesinde Hıristiyan-Müslüman Diyalogu*, Ankara, 2001, ss. 267-271.

⁹ Papalığın tarihsel gelişimi hakkında bkz. Bekir Zakir Çoban, *Geçmişten Günümüze Papalık*, İstanbul, 2009.

olmaktan, VIII. yüzyılda Frenk Kralı Pepin sayesinde kendi toprakları olan bir devlet haline gelmesi, Kiliseyi sadece dini değil siyasî arenanın da önemli bir aktörü haline getirmiştir. Orta çağ boyunca inişli çıkışlı bir seyir izleyen Kilise-dış dünya ilişkileri Aydınlanmayla beraber farklı bir dönemece girmiştir. Kilise daha önce pek çok meydan okumayla karşı karşıya kalmıştır, fakat Aydınlanma sadece kurumsal olarak Kilisenin değil tümüyle dinin temellerinin hedef alındığı bir savaşa neden olmuştur. Fransız devrimi, pozitivist atmosfer ve ortaya çıkan pek çok yeni “izm” Kilisenin karşısına dikilmiştir ya da Kilise bunların hepsini kendine düşman görmüştür. Modern döneme böylesine bir travmatik arka planla giren Katolik Kilisesi'nde tabii ki tek tip bir düşüncenin hakim olduğu söylenemez. Modern rüzgarın karşısında çare olarak düşünülen farklı eğilimler Kilise içindeki safları belirleyen önemli bir kriter olmuştur denebilir. Her birinin değişik tonları mevcut olmakla birlikte, bu ayrışma aynı zamanda birbirine karşıt iki ana eğilim şeklinde kendini göstermiştir. Bir tarafta modern dünyayla uzlaşmaya daha yakın -ya da en azından daha liberal- bir görüşe meyledenler; diğer yanda modernizme ve tüm göstergelerine karşı katı bir direnci savunanlar.

II. Vatikan Konsili ne kadar “çağdaşlaşma” veya “modern dünyaya açılma” çabasına yönelik bir konsil idiyse bir önceki ekümenik konsil olan I. Vatikan Konsili aynı derecede modernizm karşıtı, savunmacı ve muhafazakar bir konsildi. Modern ithamlar ve saldırılar yanında o dönem Kilisenin fiilî olarak karşı karşıya kaldığı en önemli mesele İtalyan Cumhuriyet hareketi idi. Zaten Kilise bu hareketi de modernizmin bir ürünü olarak görmüştü. Dönemin papası IX. Pius önce her tür modern düşüncüyü mahkum eden *Syllabus Errorum* adlı bir genelge yayınladı. Bununla da yetinmeyen Pius, I. Vatikan Konsili'ni topladı ve bu konsilde -bazılarının sonradan “papalığın nükleer silahı” dediği- yanılmazlık doktrinini ilan etti.¹⁰ Fakat konsil resmî bir kapanış yapılamadan sona erdi. Çünkü Garibaldi komutasındaki İtalyan Cumhuriyet ordusu Roma'yı ve Papalık merkezini ele geçirmişti. 1929'da Mussolini ile varılan uzlaşma sonucu imzalanan Lateran Anlaşması ile şimdiki Vatikan devleti kurulana kadar papalar kendilerini “sürgünde”

¹⁰ I. Vatikan Konsili ile ilgili bkz. Philip Hughes, *The Church in Crisis: A History of the General Councils, 325-1870*, Image Book, New York, 1964, ss. 375-411. Konsili toplayan Papa IX. Pius hakkında bkz. Cardinal Wiseman, *Recollections of Last Four Popes and of Rome in their Times*, Joseph F. Wagner Inc., New York, tarihsiz.

veya “mahpus” ilan etti. Bu gelişme şüphesiz, muhafazakar eğilimin düşüncelerini daha da pekiştirdi ve güçlendirdi. Kilisedeki muhafazakar düşünceye göre modernizm ve onun ürünleri olan her tür düşünce (demokrasi, sosyalizm, komünizm, liberalizm, siyonizm) açıkça Hıristiyanlık düşmanıydı. Sonraki papalar bu çizgiyi az veya çok devam ettirdiler. Fakat II. Dünya savaşı, tüm dünyayı olduğu gibi Katolikleri de etkiledi. Özellikle XII. Pius muhafazakar katolisizmin geçici bir dönem için olsa bile olsa sonu oldu.

İşte Kilise içerisindeki yenilikçi ya da “uzlaşmacı” anlayışın papalıkta etkili olduğu dönem XII. Pius sonrasıydı. Zira XII. Pius’un ardından sürpriz bir şekilde papa seçilen Angelo Giuseppe Roncalli liberal kanattan bir isimdi. II. Vatikan Konsili’nin iki papası, yani Konsili toplayan XXIII. John ve onun ölümünün ardından konsili tamamlayan VI. Paul Soğuk Savaş döneminin en hararetli günlerinde “komünist” ya da “Rus yanlısı” olarak itham edilmişlerdi, fakat muhafazakar cepheden gelen bu ithamların asıl nedeni onların liberal görüşleri ve yenilik taraftarı olmalarıydı. Dolayısıyla II. Vatikan Konsili, XXIII. John’un *aggiornamento* (çağdaşlaşma)¹¹ diye adlandırdığı ve modernizmle bir tür uzlaşma ve Kiliseyi yenileme gayretinin bir sonucuydu. *NA* da bu uzlaşma politikasının önemli belgelerinden biri oldu.

Katolik-Yahudi İlişkileri

Katolik Kilisesinin geleneksel öğretilerine göre Yahudiler İsa’nın çarmıha gerilmesinin baş sorumlularıydı ve bu yüzden “Tanrı katili” (*Deicide*) idiler. İsa tekrar gelinceye kadar yeryüzünde eziyet çekmeleri de Tanrı’nın bir emri ve iradesiydi. Yahudilerin yeryüzünde sefalet içinde olmaları adeta İncillerin gerçekliğinin bir kanıtıydı.¹² Kilisenin “yenilenmesi” demek birçok alanda Kilisenin geleneksel görüşlerini değiştirmek demektir ve bu kolay değildi. Kilisenin Yahudilerle ilgili geleneksel tavrını değiştirmek de diğer konularda olduğu gibi ciddi bir mücadele gerektiriyordu. Bu açıdan bakıldığında II. Vatikan Konsili’nde *NA*’nın ilanının Katolik-Yahudi ilişkilerinde bir dönüm noktası teşkil

¹¹ Papanın kullandığı *aggiornamento* kavramı için bkz. Maureen Sullivan, *101 Questions and 101 Answers on Vatican II*, s. 105, 106.

¹² Kilisenin Yahudiliğe bakışı konusunda bkz. Baki Adam, *Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, İstanbul, 2002, ss. 123-145.

ettiği şüphe götürmez bir gerçektir. Zira NA'nın ilanı sonrasındaki süreçte Kilise 1974, 1985 ve 1998 yıllarında Yahudilerle ilgili üç önemli metin daha yayınladı. Bu üç metin de "Papalık Yahudilerle Dinî İlişkiler Komisyonu" tarafından hazırlanmıştı. 1974 ve 1985 yıllarındaki metinler komisyon başkanı Kardinal Johannes Willebrands imzalı idi ve Kilisenin Yahudilere karşı yukarıda bahsedilen geleneksel görüşü yerine yeni ve uzlaşmacı bir yaklaşımı vurgulamakta ve Katolik eğitiminde buna uygun düzenlemeler yapılmasını içermekteydi. Komisyonun 1998 tarihli ve Kardinal Edward Idris Cassidy imzalı Shoah bildirisi ise Yahudi soykırımı üzerine odaklanmaktaydı ve soykırım ile ilgili üzüntüler yanında Katolik-Yahudi ilişkilerinin iyileştirilmesini konu alıyordu.¹³ Dolayısıyla 1994 yılında Vatikan ile İsrail devletlerinin birbirini tanımasıyla sonuçlanan sürecin resmî anlamda NA ile başladığı söylenebilir.¹⁴

Katolik-Yahudi ilişkileri üzerine pek çok şey yazılmıştır. Fakat bu metinler çoğunlukla Katolik Kilisesi üzerine odaklanır. 1948'deki kuruluşunun ardından İsrail Devletinin ve Yahudi diasporasının girişimlerinden pek söz edilmez. Oysa bu süreçlerin hepsinde Yahudi cephesinden son derece ciddi hamleler söz konusudur ve gerek II.

¹³ Bahsedilen beyanatların Vatikan'ın resmî internet sitesindeki metinleri için bkz. "Guidelines and Suggestions for Implementing the Conciliar Declaration *Nostra Aetate*",

http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/relations-jews-docs/rc_pc_chrstuni_doc_19741201_nostra-aetate_en.html; "On the Correct Way to Present the Jews and Judaism in Preaching and Catechesis in the Roman Catholic Church",

http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/relations-jews-docs/rc_pc_chrstuni_doc_19820306_jews-judaism_en.html; "We Remember: A Reflection on the Shoah",

http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/documents/rc_pc_chrstuni_doc_16031998_shoah_en.html. Bu metinler dışında 2001'de Papalık Kitab-ı Mukaddes Komisyonunun yayınladığı bir diğer belge için bkz. Pontifical Biblical Commission, *The Jewish People and Their Sacred Scriptures in the Christian Bible*, Rome: Libreria Vaticana Editrice, 2002. (Online: http://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/pcb_documents/rc_cn_cfaith_doc_20020212_popolo-ebraico_en.html).

¹⁴ Katolik, Protestan ve diğer kiliselerin yahudilerle ilişkiler konusunda deklare ettikleri metinler üzerine bir çalışma için bkz. Franklin Sherman (ed.), *Bridges: Documents of Christian-Jewish Dialogue, Volume One: The Road to Reconciliation (1945-1985)*, Paulist Press, New York, 2011.

Vatikan Konsili gerekse *NA*'nın yayınlanması sürecinde etkili bir Yahudi lobisi olduğu aşikardır.

Yahudilerin Vatikan'la iyi ilişkiler kurma girişimleri 1948 öncesinde başlar. Fakat Vatikan'ın siyonizme karşı tavrının olumsuz, hatta düşmanca olduğu bilinmektedir. Bunun en tipik göstergelerinden biri Theodore Herzl'in Papa X. Pius ile Ocak 1904'te yaptığı görüşmedir. Hatıralarında belirttiğine göre Herzl 23 Ocak 1904'te İtalya kralı Victor Emmanuel III ile görüşür. Buluşma Herzl açısından olumlu geçer. Fakat onun asıl amacı Victor Emmanuel'in Osmanlı Sultanına bir mektup yazması ve kurulacak Yahudi devleti konusunda Sultanın kendilerine yardım etmesi için ricacı olmasıdır. Konuşma Kralın "ne zaman bir Türk görsem sizin meselenizi konuşacağım" sözü ile son bulur.¹⁵

Üç gün sonra, yani 26 Ocak 1904'te Herzl Papa X. Pius ile görüşür. Papanın elini öpmez ve bunun onu öfkeliendirdiğini düşünür. Görüşmeye -bir arkadaşının tavsiyesi üzerine- yakasına Sultan II. Abdülhamid'in verdiği Mecidiye Nişanını takarak gitmiştir.¹⁶ Bu yüzden de papa ona hitap ederken hep "paşa" der. Görüşmede papa "Kutsal Topraklar"da bir Yahudi devletinin kurulmasını desteklemeyeceklerini sert ve kesin bir şekilde ifade eder. Herzl'e nihaî cevabı ise şu şekildedir: "Yahudiler mademki Efendimiz İsa'yı tanımıyorlar biz de Yahudi milletini tanıyamayız."¹⁷ Papa aslında -yukarıda da belirtildiği üzere- geleneksel Katolik öğretisi açısından teolojik bir karşıtlığa vurgu yapmaktadır. Zira geleneksel Katolik anlayışına göre Yahudilerin Kudüs'e hakim olması bizatihi İncillere aykırıdır. Dahası Kilisenin geleneksel görüşüne göre Kilise "Gerçek İsrail" (*Verus Israel*)'dir. Yahudilerin o İsrail ile artık bir alakası yoktur. *Eski Abit*'in yerini *Yeni Abit* aldığı gibi

¹⁵ Theodor Herzl, *Hatıralar*, çev. Ergun Göze, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 333-337. Herzl'in devlet planları ve düşünceleri için bkz. Theodor Herzl, *Yahudi Devleti*, çev. Sedat Demir, Ataç Yayınları, İstanbul, 2009.

¹⁶ Herzl Sultan II. Abdülhamid ile görüşmesinden olağanüstü bir olay olarak bahseder. Ona yazdığı mektuplar "sadık kölenizim" şeklinde bitmektedir. Sultan da onu iyi karşılamıştır. Yahudileri sevdiği ifade eder ve dünyanın her yerinde zulüm gören Yahudiler için devletinin topraklarının onlara her zaman açık olduğunu söyler. Herzl'in II. Abdülhamid ile görüşmesinin ayrıntılar için bkz. *Hatıralar*, ss. 231-262.

¹⁷ Herzl'in Papa X. Pius ile görüşmesinin ayrıntıları için bkz. *Hatıralar*, ss. 337-339.

“Tanrı’nın seçilmiş halkı İsrail”in yerini de artık “Gerçek İsrail”, yani Kilise almıştır.¹⁸ Bu nedenle İsrail’in ilk dışişleri bakanı Moshe Sharett, Vatikan’ın İsrail ve Siyonizm karşıtlığını “aslı günahın rövanşı” olarak tanımlamıştır.¹⁹ Hülasa; Vatikan’ın resmî ve fiilî tavrı her zaman İsrail devletinin kurulmasına ve siyonizme karşı olmuştur. Vatikan’ın resmî yayın organı *L’Osservatore Romano* İsrail Devletinin ilanından bir gün önce, yani 13 Mayıs 1948’de modern siyonizm aleyhine bir yazıyla çıkmıştır. Yazıda şöyle denmektedir: “Kutsal Topraklar Hıristiyanlığa, yani ‘Gerçek İsrail’e aittir.”²⁰ İsrail Devleti kurulduktan sonra dahi bazı Katolik muhafazakarların bu fikri değişmemiştir. Papa XXIII. John döneminde Vatikan Devlet Sekreteri olan Kardinal Domenico Tardini 1957’de bizzat İsrail yetkililerine şunu demiştir: “İsrail Devletinin kurulmasına ihtiyaç yoktu. Bu çok büyük bir hataydı ve önümüzdeki her gün biz bu hatanın bedelini ödeyeceğiz.”²¹

II. Dünya Savaşı ve sonrasında da Katolik-Yahudi ilişkilerinin daha da kötüleştiği söylenebilir. Zira II. Dünya Savaşı esnasında Almanya’da Papalık Elçisi olarak görev yapan ve sonra da Papa seçilen, hakkında “Hitler’in Papası” adlı kitaplar yazılan XII. Pius’u birçok Yahudi yazar *holokost*’un mimarlarından saymaktadır.²² Yakın bir tarihte, 2007 yılında İsrail’deki Yad Vaşem soykırım müzesinde Papa XII.

¹⁸ Çağdaş Hıristiyan öğretilerinde “İsrail” kavramı üzerine bir çalışma için bkz. Mark R. Lindsay, *Barth, Israel and Jesus: Karl Barth’s Theology of Israel*, Ashgate, Burlington, 2007.

¹⁹ Uri Bialer, “Israel and Nostra Aetate: the View from Jerusalem”, N. Lamdan, A. Melloni, *Nostra Aetate*, s. 63, 64. Bialer’in konuyla ilgili daha ayrıntılı bir çalışması için bkz. Uri Bialer, *Cross on the Star of David: The Christian World in the Israel’s Foreign Policy, 1948-1967*, Indiana University Press, Bloomington, 2005.

²⁰ *L’Osservatore Romano, Giornale quotidiano politico religioso*, 13.05.1948, n. 110, Roma, Città del Vaticano.

²¹ Uri Bialer, “Israel and Nostra Aetate: the View from Jerusalem”, s. 68, 69.

²² Bkz. John Cornwell, *Hitler’s Pope: The Secret History of Pius XII*, Penguin Books, New York, 1999. Vatikan’ın Yahudi karşıtlığı hakkında müstakil bir çalışma için bkz. David Ketzer, *The Popes Against Jews: The Vatican’s Role in the Rise of Modern Anti-Semitism*, Alfred A. Knopf, New York, 2001. XII. Pius’a yönelik itham edici kitaplar yanında onu savunan eserler de kaleme alınmıştır. Bunlar arasında en dikkat çekici olanı Yahudi din adamı ve tarihçi David G. Dalin’e aittir. Bkz. David G. Dalin, *The Myth of Hitler’s Pope: How Pope Pius XII Rescued Jews from the Nazis*, Regnery Publishing, 2005.

Pius'un soykırımın sorumlularından biri olarak gösterilmesi de Vatikan ile İsrail arasında bir krize yol açmıştır.

İsrail Devletinin ilanı, akabinde Arap-İsrail çatışmalarının başlaması ve Birleşmiş Milletler'de konuyla ilgili müzakereler esnasında birçok İsraili yetkiliye göre Yahudilerin önünde iki önemli engel vardı: BM ve Vatikan. Kilisenin rahatsızlığı görünüşte kutsal mekanlar ve buradaki Hıristiyanlarla alakalıydı. Fakat birçok Yahudi yazar Vatikan'ın, Arap Birliği'nin oluşturmaya çalıştığı İsrail karşıtı cephede yer aldığı fikrindeydi. İsraili siyasetçiler de benzer şekilde Katolik Kilisesini düşman olarak görmüşlerdi. İsrail'in ilk başbakanı Ben Gurion ve dışişleri bakanı Sharet'in bazı konuşmalarında bu düşüncenin izleri açıkça görülür.²³

Her iki taraf açısından olumsuz gibi görünen bu durum tabii ki meselenin sadece bir tarafıdır. Zira diğer yandan NA'nın ortaya çıkışındaki önemli etkenlerden biri İsrail Devletinin kurulması sonrasında Vatikan-İsrail arasındaki gayri resmi diplomasi ve özellikle İsraili yetkililerin çabalarıdır. Bunlar arasındaki en önemli isimlerden biri Maurice Fisher'dir. İsrail'in ilk Fransa büyükelçisi olan Fisher'ın, sonradan Papa XXIII. John olacak Angelo Giuseppe Roncalli ile (o zaman Papalığın Fransa temsilcisidir) yakın ilişkisi mevcuttur. Fisher, Roncalli 1958'de papa seçildikten sonra bu yakınlığı kullanarak Vatikan'ın İsrail'i tanıması için çaba gösterir. 4 Şubat 1959'da Roma'ya giderek papayla görüşür. Görüşme gayet sıcak bir havada geçer, fakat bu ikilinin önündeki en önemli engel Vatikan'ın son derece gelenekçi Devlet sekreteri Domenico Tardini'dir. Tardini yenilikçi papaya rağmen Kilisede hala güçlü bir adamdır ve İsrail karşıtı fikirleri hiçbir zaman değişmemiştir. Fisher beklediği gibi bir uzlaşma olmamasına bir defasında şöyle tepki gösterir: "Arap korkusu Devlet Sekreteri ve papayı fazla etkilemiş."²⁴

İsrail'in İtalya Büyükelçisi Eliahu Sasson da bu anlamda çaba gösterenlerden biridir. Sasson, Tardini'yi bu fikrinden vazgeçirmek veya onu bertaraf etmek için Kardinal Ottaviani ve başka önemli Kilise

²³ Uri Bialer, "Israel and Nostra Aetate: the View from Jerusalem", ss. 66-68.

²⁴ Uri Bialer, "Israel and Nostra Aetate: the View from Jerusalem", s. 79.

adamlarıyla ittifak kurmayı dener. Tüm çaba İsrail'in tanınmasıdır, fakat bu çabaların hiçbiri o dönem için başarıya ulaşamamıştır. Bununla birlikte NA'nın oluşumunda konsil öncesi bu faaliyetlerin etkisinin olduğu muhakkaktır. Tardini'nin 1961'deki ölümü ve Maurice Fisher'in İsrail'in İtalya büyükelçiliğine atanması İsrail'in Vatikan tarafından tanınmasını değilse de Vatikan'daki İsrail karşıtlığının kırılması umutlarını artırır. Fisher'in Roma'ya atanmasından sonra İsrail karşıtlığına yönelik sadece diplomatik değil aynı zamanda teolojik bazı girişimler de kendini göstermiştir. Bunlardan en önemlisi dinî ihtilafın yumuşatılmasına yöneliktir ve Yahudileri "Tanrı katili" sıfatından kurtarma amacındadır. Bu niyetle Papa XXIII. John ile "Yahudi sorunu"nu konuşan Jules Isaac'ın bu konuda etkili bir isim olduğu anlaşılmaktadır ki, Yahudilere yönelik yumuşama eğilimi, papanın bu meseleyi havale ettiği Kardinal Bea aracılığıyla II. Vatikan Konsiline ve NA'ya kadar uzanan bir süreci getirmiştir denebilir.

Vatikan'la ilişkiler konusunda Yahudi cephesinde farklı sesler ve fikirler olduğundan İsrail dışışleri bir taraftan da onları organize etmeye ve bu konuda bir bütünlük sağlamaya gayret etmiştir. Mesela Ortodoks Yahudi kuruluşlarından Vatikan'la ilgili kendi başlarına bir açıklama yapmamaları istenmiştir. İsrail'deki Habima Tiyatrosu'nda Papa XII. Pius'u Nazilerin yaptıklarına karşı kayıtsızlıkla suçlayan bir tiyatro oyununun gösterimi, sürece zarar vereceği gerekçesiyle Fisher ve arkadaşları tarafından engellenmiştir. Bunun yanında çeşitli toplantılar yapılmaktadır. 1961 Kasımında İsrail dışışlerinin organizasyonu ile 5 yahudi ve 7 katolik din adamı Paris'te bir araya gelmeye çağrılır. Katolikler tam kadro gelir (doğal olarak bunlar Kardinal Bea'ya yakın kişilerdir), Yahudi din adamlarından sadece ikisi toplantıya katılır. Hatta bu toplantıda Katoliklerle Yahudiler arasında uzlaşmacı bir metin taslağı üzerinde müzakereler yapılmıştır. Bu metin bazılarına göre NA için kaynaklık etmiş bir dokümandır ve Yahudi din adamlarının NA'ya katkısı veya etkisi bakımından önemlidir.²⁵

²⁵ Bkz. Uri Bialer, "Israel and Nostra Aetate: the View from Jerusalem", s. 73, 75, 76. Ayrıca bkz. Uri Bialer, *Cross on the Star of David: The Christian World in Israel's Foreign Policy 1948-1967*, ss. 73-86.

Nostra Aetate'nin Ortaya Çıkışında Etkili Olan Kişiler

i) Papa XXIII. John (1881-1963)

Papa olmadan önceki ismiyle Angelo Giuseppe Roncalli 1881'de çiftçi bir ailenin çocuğu olarak İtalya'nın Bergamo şehrinde doğmuştur. İlk dinî eğitimini aynı zamanda vaftiz babası olan büyük amcasından alan Roncalli, 1892'den itibaren Kiliseye bağlı çeşitli okul ve seminerlere devam etmiş ve 1904'de rahip olarak atanmıştır. I. Dünya Savaşı esnasında ordu papazı olarak görev yapan Roncalli birkaç farklı görevin ardından Papa XV. Benedict tarafından SPF (İnancı Yayma Topluluğu)'nin başına getirilir. 1925'te piskoposluğa yükselir ve Papalık Temsilcisi olarak 1935'e kadar Bulgaristan'da çalışır. Roncalli 1935'ten 1944'e kadar hem Yunanistan hem Türkiye papalık elçiliği göreviyle –o zaman Türkiye ile Vatikan arasında henüz diplomatik ilişki bulunmadığından gayri resmî sıfatla- Türkiye'de bulunmuştur. 1944'te Fransa'ya Papalık Elçisi (Nuncio) olarak atanan Roncalli aynı zamanda UNESCO'da Vatikan'ın ilk daimî temsilcisi olur. 1953 yılında kardinalliğe yükselen Roncalli XII. Pius'un ölümü üzerine papa seçilir. Papa seçilmesi sürprizdir, çünkü “aykırı” fikirleri ve komünist olduğu şüphesiyle o zamana kadar ısrarla Roma'dan uzak tutulan biridir. Buna rağmen İtalyan halkı tarafından çok sevilen ender papalardan biri olarak tarihe geçmiş olan Papa XXIII. John (*Papa Buono*, yani “iyi papa” diyorlardı kendisine) Kilisede seleflerine göre farklı bir yönetim tarzı sergilemiştir. Bazılarının ona “XX. yüzyılın papası” demesini sağlayan en önemli icraatı II. Vatikan Konsilini toplaması olmuştur. Papa XXIII. John konsil devam ederken 3 Temmuz 1963'te ölmüştür ve şu anki Papa I. Francis tarafından Nisan 2014'te aziz ilan edilmiştir.²⁶

Roncalli Yahudi din ve siyaset adamlarınca oldukça sempatik görülen bir kişilik olmuştur. Bunun en önemli nedeni İkinci Dünya Savaşı esnasında Nazi tehlikesi dolayısıyla Avrupa'dan -özellikle Macaristan'dan- kaçmaya çalışan birçok yahudiye yardımcı olmasıdır.²⁷

²⁶ XXIII. John hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Bekir Zakir Çoban, *Papa XXIII. John, Angelo Giuseppe Roncalli*, İzmir 2012; *L'Osservatore Romano*, Weekly Edition in English, 6 Sep. 2000.

²⁷ Bkz. Stanford J. Shaw, *Yahudi Soykırımı ve Türkiye*, çev. Fahir Armaoğlu, İstanbul, 2014, s. 334, 335. Genel olarak soykırımdan Türkiye üzerinden kaçan Yahudilerle

Hatta Türkiye’de iken sıkça görüştüğü, Ankara’daki dönemin Almanya Büyükelçisi Franz Von Papen’i, Nürnberg’teki Uluslararası Savaş Suçları Mahkemesi’ne yazdığı bir mektupla idamdan kurtarmıştır.²⁸ XII. Pius zamanındaki çatışmanın ardından onun döneminde yahudilerle bir uzlaşma sürecine girildiği söylenebilir.²⁹ Bazılarına göre XXIII. John, papalığı otoriter bir diktatörlükten ziyade bir birlik simgesi olarak görmüştür. Selefî XII. Pius’un katı komünizm karşıtlığı yerine, komünist ülkelerle bile işbirliği yapmak gibi diplomatik bir siyaset tarzı benimsemiştir. 1962’de ABD ile Sovyetler Birliği arasındaki Küba Krizi sırasında Kennedy ve Kuruşçev’le görüşerek gerginliği yumuşatmaya çalışması Roncalli’nin bir din adamından çok başarılı bir devlet adamı gibi de çalıştığına göstergesi olarak algılanmıştır.³⁰ XXIII. John’un NA ile ilgili temel katkısı doğrudan değil daha çok Augustine Bea üzerinden olmuştur denebilir. Zira papanın desteği olmadan Kardinal Bea’nın bunu tek başına başarması pek mümkün gözükmemektedir.

ii) Kardinal Augustin Bea (1881-1968)

Augustin Bea 1881’de Almanya’da, Blumberg’te bir marangoz’un oğlu olarak doğar. Bazılarınca Yahudi kökenli olduğu söylenmektedir. Freiburg ve Innsbruck üniversitelerinde eğitim görmesinin ardından 1902’de Cizvit tarikatına girer. 1912’de rahip olarak atanan Bea 1924-1949 yılları arasında Roma’da “Papalık Kitab-ı Mukaddes Enstitüsü”nde

ilgili bkz. Dina Porat, *The Blue and Yellow Stars of David: The Zionist Leadership in Palestine and the Holocaust 1939-1945*, Harvard University Press, Cambridge, 1990, ss. 120-129.

²⁸ Bkz. Arnold Reisman, *Naziçizmeden Kaçanlar ve Atatürk’ün Vizyonu*, çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2011, s. 463.

²⁹ Bu yüzden Kaufman ve Eisenberg gibi yazarlar “hiçbir yahudi, peşin fikirleri ve İsrail milletini bunaltan eski Tanrı katili ithamlarını ortadan kaldırmak için XXIII. Jean’ın sarf ettiği çabaları unutamaz” der. F. Kaufmann-J. Eisenberg, “Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik”, *Din Fenomeni*, Mehmet Aydın (çev. ve der.), Din Bilimleri Yayınları, Konya, 1995, s. 122.

³⁰ XXIII. John ve sonrasında da bir süre VI. Paul’un devam ettirdiği bu siyaset tarzı bazen “ostpolitik” şeklinde bir kavramla ifade edilmektedir. Bu siyasetin amacının ılımlı bir politika izleyerek, özellikle Doğu Avrupa’da komünist rejim altında yaşayan hıristiyanların dinî özgürlüklerini kazanması olduğu ifade edilmektedir. Bkz. Paul Collins, *Upon this Rock: The Popes and their Changing Role*, Crossroad Book, New York, 2000, s. 309, 310.

(*Pontificio Istituto Biblico*) profesör olarak çalışır. XII. Pius'un *confessor*³¹ unvanı ile onurlandığı biridir. Papa XXIII. John tarafından 1959'da kardinal olarak atanır. Piskopos olmadan kardinal yapılan ender kişilerdendir. Hayatı boyunca pek çok papalık konseyinde görev yapmıştır.

Kardinal Bea gelenekçi kanada nazaran açıkça farklı bir tiptir. Zira Kilisede o dönem geleneğe sadakatin simgesi haline getirilen "modernizm karşıtı yemin"³² uygulamasına ve yine aynı şekilde "İznik Kredosuna sadakat yemini"ne itiraz etmiş ve II. Vatikan sürecindeki katı metinler üzerinde muhafazakârlarla ciddi tartışmalara girmiştir. Bununla birlikte "Merkezi Hazırlık Komisyonu"nun başında her ne kadar Kardinal Tardini görünmekte ise de Bea konsille ilgili asıl *agenda*'yı hazırlayan kişi olmuştur denebilir. Dolayısıyla, sonradan *NA* adını alacak olan metni konsil ajandasına sokan da Kardinal Bea'dır. Önce XXIII. John sonra VI. Paul'un desteğiyle, *NA*'nın hazırlık süreci ve yayınlanmasında Kilise içerisindeki en etkili kişi tartışmasız Kardinal Bea olmuştur.³³

iii) *Jules Isaac (1877–1963)*

Fransa'da, Rennes'de Yahudi bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Isaac Fransa'da yıllarca okullarda okutulmuş meşhur bir tarih kitabının yazarlarından. Lise döneminde Henry Bergson'un öğrencisi olan Isaac bir süre tarih öğretmenliği yaptıktan sonra 1936 yılında Fransa Milli Eğitim Bakanlığı'na müfettiş olarak atanır. Fakat 1940'da yürürlüğe

³¹ *Confessor* terim olarak günah itirafını dinleyen rahip anlamına gelmekle birlikte, Kilise hiyerarşisi içerisinde Papa'nın bir din adamına verdiği onore edici bir unvandır.

³² Modernizm karşıtı yemin Papa X. Pius tarafından 1 Eylül 1910'da bir genelge ile tüm din adamları için mecburi kılınmış bir uygulamadır. İlgili metin için bkz.

<http://www.papalencyclicals.net/pius10/p10moath.htm>

³³ Bea birçok eser kaleme almıştır. Yahudi meselesi ile ilgili en önemli eseri konsil sonrasında yayınladığı "Kilise ve Yahudi Halkı" isimli kitaptır. Bkz. Augustin Cardinal Bea, *The Church and the Jewish People*, Harper & Row, New York, 1966. Bea'nın hayatı ve Kilisedeki çalışmaları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Stjepan Schmidt, *Augustin Bea: The Cardinal of Unity*, New York City Press, New York, 1992. Bea'nın II. Vatikan Konsili'ndeki yeri hakkında bkz. Maureen Sullivan, *101 Questions and Answers on Vatican II*, s. 22, 23.

giren ulusalcı kanunlar nedeniyle eğitimle ilgili kamu görevinden uzaklaştırılır. Nazi işgali sonrasında ise neredeyse tüm ailesi tutuklanıp Auschwitz'e gönderilir. Onu Nazilerin eline düşmekten kurtaran ise Fransız direnişinin önemli isimlerinden biri olan Germaine Bocquet'tir. Bu Fransız Katolik kadın sadece onu kurtarmakla kalmaz çalışmaları için gerekli birçok dokümana ulaşması için Isaac'a yardımcı olur.³⁴ Isaac Nisan 1948'de, yani İsrail devletinin kuruluşundan bir ay önce *Jésus et Israël* (*İsa ve İsrail*) isminde bir kitap yayınlar.³⁵ *Holokostun* arka planında güçlü bir dinî neden bulunduğu fikrine sahip olan Isaac bu kitabında "İsa'nın da bir Yahudi olduğu", "Hıristiyanlığın Yahudilik içerisinden doğduğu" gibi 21 temel argüman üzerinde durur. Amacı elbette Hıristiyan literatüründe ve anlayışındaki Yahudi karşıtlığının aslında temelsiz olduğunu göstermektir. Bu nedenle Isaac geleneksel Hıristiyan öğretisinin bir revizyon gerektirdiğini iddia etmiş, hatta bir takım yanlış anlamaların bizzat İncillerden, daha doğrusu İncillerin Latince tercümesinden kaynaklandığını savunmuştur. Bu iddiası doğrultusunda Yunanca İncilleri araştırmış ve Kilisenin geleneksel öğretisinin aslında İncillere bir ihanet olduğu sonucuna varmıştır.³⁶ *İsa ve İsrail* adlı kitabının yayınlandığı yıl Dünya Kiliseler Birliği (WCC) tarafından düzenlenen "Uluslararası Yahudiler ve Hıristiyanlar Konseyi"ne katılır. Isaac'ın söylemi; "İsrail'in kurtuluşu ile insanlığın kurtuluşu arasında ayrılmaz bir bağ vardır" biçiminde özetlenebilir. Isaac'ın Kilise'nin "Yahudi meselesi"ne yaklaşımını değiştirmeye yönelik çabaları bunlardan ibaret değildir. Kilisenin en üst düzeydeki isimleri nezdinde bazı girişimleri de söz konusudur. Bu üst düzey iletişim, Yahudilerin baş düşman gibi gördüğü Papa XII. Pius ile 1946'da yaptığı görüşmeyle başlar. Asıl önemli görüşme ise 13 Haziran 1960'da Papa XXIII. John ile gerçekleşir. Birçok

³⁴ Bkz. Michael Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930–1965*, Indiana University Press, Bloomington, 2000, s. 205, 206.

³⁵ Bkz. Jules Isaac, *Jesus and Israel*, translated by Sally Gran, Rinehart & Winston, New York, 1971. Isaac'ın konuyla ilgili başka bir çalışması olarak bkz. Jules Isaac, *The Teaching of Contempt: Christian Roots of Anti-Semitism*, Rinehart and Winston, New York, 1964.

³⁶ Isaac dışında daha başka birçok Yahudi yazar, özellikle İncillerin yazıldığı bağlama dikkat çekerek "çarmıh hadisesinin asıl sorumluları olan Romalılara bir şey diyemeyen İncil yazarlarının Yahudileri suçladığı" fikrindedir. Örnek olarak bkz. Solomon Zeitlin, "The Ecumenical Council Vatican II and the Jews", *The Jewish Quarterly Review*, vol. 56, no. 2 (Oct. 1965), ss. 93–111.

yazar Isaac'ın düşüncelerinin etkisini *NA*'da açıkça görmenin mümkün olduğunu; hatta *NA* ile Isaac'ın misyonunun büyük ölçüde gerçekleşmiş bulunduğunu ifade etmektedir.³⁷

iv) John Maria Oesterreicher (1904-1993)

Oesterreicher bazılarınca *NA* metninin bizzat mimarı olarak görülen bir isimdir. Yahudi bir ailenin çocuğu olarak şu anda Çek Cumhuriyeti sınırları içerisindeki Marovia'da doğmuştur. Sonradan Katolikliğe ihtida etmiş ve 1927'de rahip olarak atanmıştır. 1930'ların önemli Nazi karşıtı aktivistlerinden olan Oesterreicher hem Katolik-Yahudi ilişkilerine katkı hem de antisemitizme karşı mücadele için 1934'te *Die Erfüllung* adında bir gazete çıkarmaya başlar. Ayrıca Yahudiler arasında Katolikliği yaymak için *Pauluswerk* isminde bir topluluk kurar. Tabi ki Nazilerin hedef listesinde yer alması uzun sürmez. Ailesinden birçok kişi Theresienstadt ve Auschwitz'de ölür fakat o Nazilerden kaçmayı başarır. Önce Paris'e, 1940'ta Almanların Fransa'yı işgalinden sonra ise ABD'ya kaçar.³⁸

Oesterreicher ABD'de de etkili bir şekilde faaliyet göstermeye devam eder. 1953'te Seton Hall Üniversitesinde Yahudi-Hıristiyan ilişkileri üzerine çalışacak bir enstitü kurar. 1960'da Amerika'dan Vatikan'a antisemitizm meselesini anlatmak üzere giden on beş katolik rahip arasındadır. İsrail Devleti ile sıkı ilişkileri bulunan Oesterreicher, İsrail-Vatikan ilişkilerini iyileştirmek için de önemli bir çaba göstermiştir. *Hıristiyanlar ve Yahudiler Arasında Yeni Karşılaşma; Auschwitz'de Tanrı Var*

³⁷ Bkz. Marco Morselli, "Jules Isaac and the Origins of Nostra Aetate", N. Lamdan, A. Melloni, *Nostra Aetate*, ss. 21-28; Norman C. Tobias, *Jewish Conscience of the Church: Jules Isaac and The Second Vatican Council*, Palgrave Macmillan, Switzerland, 2017.

³⁸ Bkz. Wolfgang Saxon, "J. M. Oesterreicher, Monsignor Who Wrote on Jews, Dies at 89," *New York Times*, April 20, 1993.

*mydi?*³⁹ gibi kitaplarının yanı sıra, II. Vatikan Konsili sonrasında yazdığı *NA*'ya yönelik bir değerlendirmesi bulunmaktadır.⁴⁰

v) Abraham Joshua Heschel (1907-1972)

NA'nın oluşumundaki Yahudi lobisi bağlamında zikredilen isimlerden bir diğeri de Abraham Heschel'dir. Geçtiğimiz yüzyılda ABD'deki en önemli din adamı ve teologlardan biri sayılan Heschel 1907'de Polonya'da doğmuştur. Eğitim sürecini Almanya'da geçirmiş, doktorasını da Berlin Üniversitesi'nde yapmıştır. 1938 Ekiminde Frankfurt'ta Naziler tarafından tutuklanıp Polonya'ya gönderilen Heschel buradan kaçarak Mart 1940'ta New York'a yerleşmiş ve 1972'de ölene kadar ABD'de yaşamıştır.⁴¹

Papa XXIII. John ile bizzat görüşmüş olan Heschel'in özellikle Kardinal Bea ve –daha önce de belirttiğimiz üzere- sonraki yıllarda “Papalık Yahudilerle Dinî İlişkiler Komisyonu” başkanlığı yapan ve Yahudilerle ilgili iki önemli metinde imzası bulunan Kardinal Johannes Willebrands ile kurduğu bir dostluk ve iletişim söz konusudur. Birçok araştırmacı Heschel'in *NA*'nın nihai formu üzerindeki etkisinin kesin olduğu kanaatindedir.⁴²

³⁹ Bkz. John M. Oesterreicher, *The New Encounter Between Christians and Jews*, Philosophical Library, New York, 1986; *God at Auschwitz?*, Institute of Judaic-Christian Studies, Seton Hall University, 1993.

⁴⁰ Bkz. John M. Oesterreicher, *The Rediscovery of Judaism: A re-examination of the conciliar statement on the Jews*, Institute of Judaic-Christian Studies, Seton Hall University, 1971.

⁴¹ Heschel'in hayatı ve düşünceleri üzerine bir çalışma için bkz. Edward K. Kaplan, Samuel H. Dresner, *Abraham Joshua Heschel, Prophetic Witness*, Yale University Press, 1998.

⁴² Bkz. Edward Bristow (ed.), *No Religion Is an Island: The Nostra Aetate Dialogues*, Fordham University Press, New York, 1998. Bristow Heschel ile ilgili aynen şu ifadeleri kullanmaktadır: “Deklerasyonun hazırlanmasında, savunulmasında ve onunla ilgili lobi faaliyetlerinde etkili olan kişilerden biri de Abraham Joshua Heschel'di”. s. 127. Benzer ifadeler için bkz. Joshua Furnal, “Abraham Joshua Heschel and Nostra Aetate: Shaping the Catholic Reconsideration of Judaism during Vatican II”, *Religions*, 2016, 7, 70, ss. 1-12.

Sadece Yahudilerle mi, Yoksa Diğer Dinlerle İlgili bir Metin mi?

Kilise içerisindeki muhafazakar kanadın önemli isimlerinden olan Devlet Sekreteri Domenico Tardini, temsil ettiği görüşler itibarıyla Papa XXIII. John ile son derece zıt bir adamdır. Fakat papanın aynı görüşte olmadığı kişileri anında tasfiye etmek gibi bir tavrı yoktur. Yapacaklarını Kilise geleneği ve mevcut teamüller çerçevesinde yapma niyetindedir. Bu nedenle konsil hazırlıkları konusundaki tüm yetkiyi Tardini'ye verir.⁴³ 1959 ortalarında Tardini “Hazırlık Komisyonu Başkanı” olarak konsilde ele alınması uygun görülen konularla ilgili 2500'e yakın din adamından görüş ister. Konsil agendası (*postulata*) için görüş sorulan bu kişiler Vatikan'da çeşitli görevlerde bulunan üst düzey din adamlarından piskoposlara, Cizvitler, Dominikenler gibi dinî gruplara kadar geniş bir yelpazeyi kapsamaktadır.⁴⁴ Oldukça hacimli bir literatür oluşturan bu öneriler daha sonra Vatikan tarafından 15 cilt halinde basılmıştır. Fakat ilginç olan şudur ki; bunların hiçbirinde Yahudilerle ilgili olabilecek herhangi bir öneri yoktur. Hatta tam tersi, bazı cevabî mektuplarda Komünistler, Masonlar ve Yahudilerin Kiliseye karşı işbirliğinden şikayet edilmekte ve konsilde bunlara karşı alınacak önlemlerin tartışılması istenmektedir. Protestan ve Ortodoks kiliseleriyle işbirliğine, hatta ateistlerle diyalog kurulmasına yönelik öneriler vardır, fakat Yahudilerle ilişkilerin geliştirilmesi babında hiçbir öneri söz konusu değildir. Pek çok “izm”e dair şikayetler, bunlarla ilgili öneriler vardır; fakat antisemitizme yönelik hiçbir şey yoktur.⁴⁵ Bu durum Kilise bünyesindeki herkesin Yahudi karşıtı olduğu veya Kilisenin Yahudilerle ilgili tutumunu devam ettirmesi gerektiği kanaatinde olduğunu göstermez elbette. Fakat zamanlama konusunda ve konsilde böyle bir konunun ele alınması hususunda belli bir yönetici grup dışında bir istek ve beklentinin olmadığı açık göstergesidir.⁴⁶ Kaldı ki Kilise hiyerarşisi dışındaki

⁴³ Bkz. Alberto Melloni, “Nostra Aetate, 1965-2005”, s. 16,17.

⁴⁴ Maureen Sullivan, *101 Questions and Answers on Vatican II*, s. 14, 15.

⁴⁵ Bkz. Thomas Stransky, “The Genesis of Nostra Aetate: An Insider's Story”, *Nostra Aetate*, s. 34, 35.

⁴⁶ Stransky Kilisedekilerin Yahudilerle ilgili geleneksel ve yeni eğilim diyebileceğimiz bu tavrına “birinci ve ikinci eğilim” demektedir ve eklemektedir: “birinci eğilime göre Tanrı'nın Yahudileri cezalandırma süreci devam etmektedir ve onlara göre buna

önemli bazı Katolik yazarların kafasında da Yahudilerle ilgili böyle bir metin ya da bu konuda atılması gereken bir adım fikri görünmemektedir. Örneğin Avrupa'daki önde gelen Katolik teologlardan biri olan Hans Küng Konsil devam ederken yayınladığı kitabında Konsille ilgili beklentileri uzun uzun anlatır. Fakat Yahudilere yönelik bir uzlaşma anlamına gelebilecek herhangi bir önerisi yoktur.⁴⁷ Hatta Küng bu kitabında inanmayan Yahudilerin yerini “gerçek İsrail” olarak artık Kilisenin aldığı şeklindeki geleneksel Katolik öğretisini yineler.⁴⁸

5 Haziran 1960'da Papa XXIII. John “Hıristiyan Birliğini Destekleme Sekreteryası”nı (SPCU) kurar.⁴⁹ Başına da Kardinal Augustin Bea'yı getirir. Papa bu sekreteryada görev yapmak üzere 15 piskopos ve 20 danışman atar. Piskoposların tamamı ve danışmanların çoğunluğu Batı Avrupa'dandır. Sekreteryaya ilk toplantısını aynı yıl, 14-15 Kasım'da yapar. Üyeler ve danışmanlar bu toplantıda sürpriz bir şekilde sekreteryanın Katolik-Yahudi ilişkileriyle de ilgileneceğini öğrenirler. Jules Isaac'ın Roncalli ile görüşmesi sekreteryanın kurulmasından bir hafta kadar sonra, 13 Hazirandır. Isaac'ın ve Kardinal Bea'nın telkinleri sonucu papa bu sekreteryanın *De Questione Hebraica* (“Yahudi meselesi”) ile de ilgilenmesini emreder. Bu mesele ile ilgilenme konsil hazırlıkları kapsamında yapılacaktır. Isaac'la görüşünceye kadar papanın kafasında konsilde Yahudi meselesi ile ilgili bir metin yer almasına dair bir düşünce var mıydı? Bundan emin olmak zordur. Ama papanın çok güvendiği biri olması dolayısıyla ikna edici etki daha çok Isaac değil de Bea tarafından gelmiş gibi görünmektedir.⁵⁰

Sekreteryaya konsil hazırlıkları çerçevesinde alt komisyon olarak dokuz “ekümenik tema” belirler. Onuncusu “Yahudi Meselesi”dir ve

karşı çıkmak Tanrı'nın iradesine karşı çıkmakla aynı şeydir”. Thomas Stransky, “The Genesis of Nostra Aetate”, s. 36.

⁴⁷ Bkz. Hans Küng, *Council in Action, Theological Reflections on the Second Vatican Council*, Sheed and Ward, New York, 1963.

⁴⁸ Küng, *Council in Action*, s. 49.

⁴⁹ Sekreteryaya ile ilgili Vatikan'ın resmi sitesindeki bilgiler için bkz.

http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/documents/rc_pc_chrstuni_pro_20051996_chrstuni_pro_en.html

⁵⁰ Bkz. Thomas Stransky, “The Genesis of Nostra Aetate”, ss. 30-32.

sadece iki danışman tarafından önerilmiştir. Bu danışmanlar George Tvard ve Gregory Baum'dur. Görüldüğü üzere sadece birkaç kişi böyle bir temayı gerekli görmektedir, zira o sıralar Ortadoğu'da zaten türbülanslı bir hava hakimdir. Ki böyle bir konunun konsilde ele alınmasına karşı çıkanların beklediği üzere, bu ilk şemanın duyulmasının akabinde neredeyse tüm Arap ülkelerinden tepkiler gelmeye başlar. Sadece Ürdün ve Suudi Arabistan bunun dışındadır, bunun muhtemel nedeni de o zaman henüz Vatikan'la bu iki ülke arasında diplomatik ilişki bulunmamasıdır. Bir taraftan da İsraili diplomatlar bu tasarı lehine girişimlerde bulunmaktadır.⁵¹

Bu süreçte konsil ekibi ve SPCU'daki gelişmelerin yanında "dışarı"da da bazı ilginç görüşmeler mevcuttur. Roma'daki bazı Cizvitler Kardinal Bea'ya "Yahudilerin papası", yani Dünya Yahudi Kongresi (WJC) Başkanı Nahum Goldman -aynı zamanda Dünya Yahudi Örgütleri Konfederasyonu (WCJC)'nin da eşbaşkanıdır- ile istişare etmeyi önerirler. Bea, Goldman ile iki görüşme gerçekleştirir. Bunlardan sonuncusu SPCU'nun ilk taslağından iki hafta öncedir. Bu görüşme enteresan başka bir şeyi daha da belirgin olarak göstermiştir ki, o da Katolik-Yahudi yakınlaşmasına yönelik muhalefet sadece Kiliseden değildir, Yahudiler de çoğunlukla buna karşıdır. Goldman, Bea ile görüşmesinde bunu açıkça ifade ederek, ister modern ister ultra-ortodoks olsun Yahudilerin bunu kabul etmeyeceğini belirtir. Bea ile görüşmesinin ardından önde gelen Yahudi liderleriyle New York'ta gerçekleştirdiği toplantı da bunu göstermiştir. Mesela bu toplantıda Talmud araştırmacısı Rabbi Joseph Soloveitchik Yahudi Kanunu'nu kaynak göstererek, Yahudilerle Hıristiyanlar arasında bir telolojik/dinî diyalogu kabul edemeyeceğini açıkça ifade etmiştir. Avrupa'daki Yahudi liderlerinin bakışı da farklı değildir. Kasım 1961'de Doğu Avrupa Yahudi liderleri, davet edilmeleri halinde hiçbir şekilde konsile katılmama kararı alırlar. Hatta Yahudilere göre, Katolik bir genel konsilin bizatihi kendisi şüphe uyandıran bir şeydir. Zira bir önceki genel konsil olan I. Vatikan Konsili'nde -taslak olarak kalmış olsa da- Yahudileri İsa'yı Kurtarıcı

⁵¹ Bkz. Thomas Stransky, "The Genesis of Nostra Aetate", s. 33.

Mesih olarak kabul etmeye çağıran bir metin hazırlanmıştır.⁵² Gerçekten de birçok Yahudi yazarın “Yahudilerle ilgili bir konsil metni” fikrine soğuk bakmasının temel nedeni bu fikrin altında Yahudileri Hıristiyanlığa döndürmek gibi misyoner bir amaç olduğu endişesidir.⁵³ Tüm bunlar dolayısıyla *NA* sadece bazı Katoliklere rağmen değil bazı Yahudilere de rağmen oluşmuş bir metindir demek yanlış olmaz.

Yahudi liderlerinin ve kuruluşlarının konsile toptan karşı çıktığı söylenemez elbette. Kardinal Bea'yı ve Yahudilerle ilgili bir konsil metni fikrini destekleyen kuruluşlar da vardır. Yahudi cephesinden gelen desteğin ABD'deki en önemli iki figürünün Abraham Heschel ve AJC (American Jewish Committee) olduğu söylenebilir. Bea'nın Amerika'daki Yahudi önderleriyle irtibatı daha çok, kuruluşu 1906'ya dayanan ve ABD'deki en etkili Yahudi örgütlerinden biri olan AJC aracılığıyla olmuştur. AJC hem Roma'ya Bea ile görüşmek üzere heyetler gönderir hem de Bea ABD'ye geldiğinde Yahudi kanaat önderleriyle toplantılar ayarlar. 1961'de başlayan bu iletişim sürecinin en kritik aşamaları 1962 ve 1963 yıllarında gerçekleşmiştir. İlk temaslarda Katolik eğitimindeki Yahudi karşıtı ifadelerin çıkarılması ve Yahudilere yönelik Kilise söyleminin değiştirilmesi en önemli konulardan olmuştur.⁵⁴ 1962'de Bea ile görüşmek amacıyla Roma'ya giden heyet Heschel'in 4 maddelik teklifini Bea ve diğer kilise yetkililerine iletir. Heschel'in önerileri özetle şu şekildedir: (1) Antisemitizmin ve Yahudilere *Deicide* günahı yükleyen düşüncelerin açık ve kesin bir şekilde kınanması (2) Tora'nın kutsallığına inanmanın Yahudi kimliğinin ayrılmaz bir parçası olduğunun kabulü (3) Hıristiyanlar ve Yahudiler arasında dinî literatür üzerine halka açık

⁵² Thomas Stransky, “The Genesis of Nostra Aetate”, ss. 32-40. Ayrıca bkz. Thomas F. Stransky, “The Catholic-Jewish Dialogue: Twenty Years After 'Nostra Aetate'”, *America*, February 8, 1986, ss. 92-97.

⁵³ Bkz. Henry Siegman, “A Decade of Catholic-Jewish Relations - A Reassessment”, *Journal of Ecumenical Studies*, 1978, vol. 15 n. 3, ss. 243-260; David Berger, “Jewish-Christian Relations: A Jewish Perspective”, *Journal of Ecumenical Studies*, 20: 1, Winter 1983, ss. 5-32. Berger burada *NA*'nın Yahudi-Hıristiyan ilişkilerinde kökten bir değişiklik getirmesine karşın “çift antlaşma” (two covenant) teolojisinin bir tür Hıristiyan misyonerliği olduğundan kuşku duyulduğunu ifade eder.

⁵⁴ Marc H. Tanenbaum, “Heschel and Vatican II - Jewish-Christian Relations”, *Memorial Symposium in Honor of Rabbi Abraham Joshua Heschel*, New York, 1983. s. 6.

tartışmalar, projeler ve yayınların geliştirilmesi (4) Hıristiyan-Yahudi ilişkilerini geliştirmek üzere bir yüksek komisyon oluşturulması.⁵⁵

1963 yılı başlarında da AJC Roma'ya yine heyetler göndermiştir. Bu trafikte Bea'nın en önemli ABD ziyareti ise aynı yıl Mart ayındadır. Burada AJC'nin organizasyonu ile pek çok Yahudi kuruluşundan gelen temsilcilerle toplantılar yapılmıştır. Bunlar arasında Jewish Theological Seminary, Rabbinical Assembly of America, Synagogue Council of America, Central Conference of American Rabbis ve Yeshiva University'sinden gelenler vardır.⁵⁶

İşte böylesine bir atmosferde Bea ve ekibi konsilde Yahudilerle ilgili bir metin olarak düşündükleri ilk taslağı hazırlarlar. *Decretum de Iudaeis* (Yahudilerle ilgili Karar) olarak bilinen bu taslak, adından da anlaşılacağı üzere, sadece Yahudilere yönelik bir metindir. Dolayısıyla Kilise içerisinde birkaç kişi hariç bu yönde hiçbir eğilim ya da ihtiyaç görülmemesine rağmen Bea ve ekibinin kafasında sadece Yahudilere yönelik bir konsil metni oluşturmak fikri olduğu açıktır. Bununla birlikte, Bea ve arkadaşlarının tüm çabalarına rağmen bu taslak (ve aynı isimdeki sonraki taslaklar) hiçbir zaman konsil agendasına alınmamıştır.⁵⁷ Fakat süreç sonunda sadece Yahudilerden değil diğer dinlerden de bahseden *Nostra Aetate* adında bir metin ortaya çıkmıştır. Kilisenin resmî açıklaması olmadığından ve içeriden bilgiler de son derece az olduğundan *De Iudaeis*'ten *Nostra Aetate*'ye dönüşme süreci ile ilgili bilgilerimiz kesin değildir. Fakat görünen *de Iudaeis* başlığı altında dört taslak hazırlandığı ve son taslağın büyük oranda NA'yı oluşturduğudur.

O dönem şartları göz önüne alındığında *de Iudaeis* “tamamen dini” bir metin olarak anlaşılabilir miydi? O ortamda bunun pek mümkün

⁵⁵ Furnal, “Abraham Joshua Heschel and Nostra Aetate”, s. 6.

⁵⁶ Bea'nın ABD'deki çeşitli Yahudi kuruluşlarının temsilcileriyle görüşmeleri için bkz. The American Jewish Committee, Institute of Human Relations, *The Second Vatican Council's Declaration on the Jews: A Background Report*, ss. 19-21. Heschel ve AJC'nin NA üzerindeki etkisi ile ilgili bir çalışma için bkz. Gary Spruch, *Wide Horizons: Abraham Joshua Heschel, AJC, and the Spirit of Nostra Aetate*, American Jewish Committee, 2008.

⁵⁷ Bkz. John W. O'Malley, *What Happened at Vatican II*, Belknap-Harvard, London, 2010, ss. 218-226.

olmadığı açıktır. Zaten öyle de anlaşılmamış, öneri özellikle Araplar tarafından düşmanlarına verilen bir destek olarak algılanmıştır. Kapsamının genişletilerek NA'ya dönüştürülmesi de metin üzerinde bu yöndeki tartışmaları engellememiştir. Bu anlamda NA'nın İsrail devleti ile olan siyasi ilişkiler göz önüne alınarak yapılmış bir Katolik manevrası olup olmadığı hala sorulmaktadır.⁵⁸ Bu konuda en açık konuşarlardan biri ise Neville Lamdan'dır: “Kilisenin, Hıristiyan olmayanlarla ilişkisi şeklinde genel bir deklarasyona dönüşmesine karşın, Nostra Aetate'nin asıl amacı; Katolik Kilisesinin Yahudiler ve Yahudilikle ilişkiler konusunda bir adım atmak istemesidir.”⁵⁹ NA'nın yayınlanmasından kısa bir süre sonra AJC, üyelerine –yayınlanmaması uyarısıyla- bir metin gönderir. Burada komite başkanı Morris B. Abram şöyle demektedir: “Yılların çabasının bir meyvesi olan bu deklarasyon son değil bir başlangıçtır..”⁶⁰

Sonuç

Modernleşme rüzgarının oluşturduğu türbülans Kilise içerisinde muhafazakar ve liberal olmak üzere iki ana eğilim ortaya çıkarmıştır. Muhafazakar kanat dış dünyaya karşı içe kapanmayı esas alan savunmacı bir tepkiyi tercih ederken nispeten azınlığı oluşturan liberal kanat dışa açılmayı Kilisenin geleceği için çözüm olarak görmüştür. Dolayısıyla “Yahudi Meselesi” dahil Kilisenin geleneksel görüşlerinden farklı herhangi bir bakış açısının liberal kanattan gelmesi beklenen bir durumdur. Bu anlamda II. Vatikan Konsili de *Nostra Aetate* de Kilise içerisindeki liberal eğilimin “başardığı” bir değişmeyi ifade eder.

Kilise pek çok konuda olduğu gibi Yahudilerle ilişkiler konusunda da –özellikle II. Dünya Savaşı sonrası- geleneksel görüşlerini sürdürebilecek durumda değildir. Zira artık Yahudiler bir İsrail Devleti kurmuştur, diğer yandan Avrupa ve ABD’de artık gücünü hissettiren bir Yahudi diasporası söz konusudur. Üstelik Papa XII. Pius gibi isimler

⁵⁸ Bkz. Alberto Melloni, “Nostra Aetate, 1965-2005”, s. 14.

⁵⁹ N. Lamdan, “Introduction”, Neville Lamdan, Alberto Melloni (eds.), *Nostra Aetate*, s.1.

⁶⁰ The American Jewish Committee, Institute of Human Relations, *The Second Vatican Council's Declaration on the Jews: A Background Report*, s. 1. O dönemde AJC - Vatikan ilişkileri konusunda bkz. aynı metin ss. 10-16. İlgili metne AJC'nin online arşivinden ulaşılabilir:

http://www.ajcarchives.org/AJC_DATA/Files/6A5.PDF

üzerinden Katolik Kilisesi soykırım konusunda ciddi ithamlar altındadır. Bununla birlikte gerek Kilisenin geleneksel teamüllerin dışına çıkması anlamına geldiğinden gerekse Arap-İsrail savaşı gibi konjonktürel zorluklar nedeniyle Kilisenin bir ekümenik konsilde Yahudilerle ilgili olumlu bir metin ilan etmesi hiç kolay olmamıştır. Üstelik bu metin ilk olarak sadece Yahudilere yönelik bir deklarasyon biçiminde tasarlanmıştır. Zorluk sadece muhafazakar kanadın itirazından da kaynaklanmamıştır. Yahudi organizasyonlarının ve önde gelen Yahudi isimlerinin çoğunluğu da böyle bir fikre soğuk bakmıştır. Yahudilerle ilgili bir konsil metni fikrini destekleyen Katolikler de Yahudilerle karşıtlarına göre azınlık durumundadır. Fakat bu azınlık çoğunluktan daha etkili olmuş ve sonuçta böyle bir metin yayınlanmıştır. Dolayısıyla *Nostra Aetate* hem muhafazakar Katolikler hem de karşıt görüşteki Yahudiler açısından etkin bir azınlığın gerçekleştirdiği bir olaydır denebilir.

Elbette böyle bir metnin fikir olarak ortaya çıkmasından yayınlanma sürecine kadar geçirdiği pek çok merhale söz konusudur. Bazı önemli isimler bu aşamaların her birinde kilit rol oynamıştır. Yahudilerle uzlaşmaya yönelik bir hamle yapılması fikri Papa XXIII. John'un kişiliği ve papalık öncesi tecrübeleri göz önüne alındığında garipsenecek bir durum değildir. Fakat Jules Isaac gibi kişilerin destekleyici ve cesaretlendirici bir rol oynadığı söylenebilir. Bununla birlikte Kardinal Augustin Bea ve ekibi bu metnin taslak olarak hazırlanmasından ilanına kadar geçen sürecin gerçek mimarlarıdır. Bu süreçte Bea ve arkadaşları Yahudi kanadından pek çok kişiyle birçok görüşme yapmıştır ve bunların her birinin metne etkisiyle ilgili pek çok şey söylenmektedir. Kesin şeyler söylemek zor olsa da metnin oluşumunda ve ilanında etkili bir Yahudi lobisi olduğu aşıkardır. Bununla birlikte metnin düşünüldüğü şekilde konsilden çıktığı söylenemez. *De Indaeis*'le başlayan taslak süreci Hinduizm, Budizm ve İslam'ın da dahil edildiği "Hıristiyan Olmayan Dinlerle İlgili" bir bildiriye dönüşmüştür. Aynı şekilde SPCU aracılığıyla sunularak form ve içerik açısından bir "iç mesele" gibi gösterilmeye çalışılmışsa da sonuçta "diğer dinler"le ilgili bir metin çıkmıştır ortaya.

KAYNAKÇA

- Abbot, W.M., *Documents of Vatican II*, Guild Press, New York, 1966.
- Adam, Baki, *Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, İstanbul, 2002.
- Alberigo, G., Komonchak, J.A., (eds.), *The History of Second Vatican Council*, Maryknoll, I-IV, 1996-2006.
- Aydın, Mahmut, *Monologdan Diyaloga, Çağdaş Hıristiyan Düşüncesinde Hıristiyan-Müslüman Diyalogu*, Ankara, 2001.
- Bea, Augustin Cardinal, *The Church and the Jewish People*, Harper & Row, New York, 1966.
- Berger, David, "Jewish-Christian Relations: A Jewish Perspective", *Journal of Ecumenical Studies*, 20: 1, Winter 1983, ss. 5-32.
- Bialer, Uri, "Israel and Nostra Aetate: the View from Jerusalem", N. Lamdan, A. Melloni, *Nostra Aetate*, s. 59-85.
- Bialer, Uri, *Cross on the Star of David: The Christian World in the Israel's Foreign Policy, 1948-1967*, Indiana University Press, Bloomington, 2005.
- Bristow, Edward (ed.), *No Religion Is an Island: The Nostra Aetate Dialogues*, Fordham University Press, New York, 1998.
- Concilio Vaticano II: Constitutiones, Decreta, Declarationes*, Libreria Editrice Vaticana, Vatikan, 1998.
- Cornwell, John, *Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII*, Penguin Books, New York, 1999.
- Çoban, Bekir Zakir, *Geçmişten Günümüze Papalık*, İstanbul, 2009.
- Çoban, Bekir Zakir, *Papa XXIII. John, Angelo Giuseppe Roncalli*, İzmir, 2012.
- Dalin, David G., *The Myth of Hitler's Pope: How Pope Pius XII Rescued Jews from the Nazis*, Regnery Publishing, 2005.
- Dvornik, F. *Konsiller Taribi*, çev. M. Aydın, Ankara, 1990.
- Flannery, Austin (ed.), *The Basic Sixteen Documents Vatican Council II*, Costello Publishing Company, New York, 2007.

- Furnal, Joshua, “Abraham Joshua Heschel and Nostra Aetate: Shaping the Catholic Reconsideration of Judaism during Vatican II”, *Religions*, 2016, 7, 70, ss. 1-12.
- Herzl, Theodor, *Hatıralar*, çev. Ergun Göze, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2007.
- Herzl, Theodor, *Yahudi Devleti*, çev. Sedat Demir, Ataç Yayınları, İstanbul, 2009.
- Hughes, Philip, *The Church in Crisis: A History of the General Councils, 325-1870*, Image Book, New York, 1964.
- Isaac, Jules, *Jesus and Israel*, trans. by Sally Gran, Rinehart & Winston, New York, 1971.
- Isaac, Jules, *The Teaching of Contempt: Christian Roots of Anti-Semitism*, Rinehart and Winston, New York, 1964.
- Kaplan, Edward K., Samuel H. Dresner, *Abraham Joshua Heschel, Prophetic Witness*, Yale University Press, 1998.
- Ketzer, David, *The Popes Against Jews: The Vatican's Role in the Rise of Modern Anti-Semitism*, Alfred A. Knopf, New York, 2001.
- Küng, Hans, *Council in Action, Theological Reflections on the Second Vatican Council*, Sheed and Ward, New York, 1963.
- Lindsay, Mark R., *Barth, Israel and Jesus: Karl Barth's Theology of Israel*, Ashgate, Burlington, 2007.
- Melloni, Alberto, “Nostra Aetate, 1965-2005”, Neville Lamdan, Alberto Melloni (eds.), *Nostra Aetate: Origins, Promulgation, Impact on Jewish-Catholic Relations*, LIT, Berlin, 2007, s. 10.
- Morselli, Marco, “Jules Isaac and the Origins of Nostra Aetate”, N. Lamdan, A. Melloni, *Nostra Aetate*, ss. 21-28
- O'Malley, John W., *What Happened at Vatican II*, Harvard University Press, 2008.
- Oesterreicher, John M., *God at Auschwitz?*, Institute of Judaic-Christian Studies, Seton Hall University, 1993.
- Oesterreicher, John M., *The New Encounter Between Christians and Jews*, Philosophical Library, New York, 1986.

- Oesterreicher, John M., *The Rediscovery of Judaism: A re-examination of the conciliar statement on the Jews*, Institute of Judaeo-Christian Studies, Seton Hall University, 1971.
- Paul Collins, *Upon this Rock: The Popes and their Changing Role*, Crossroad Book, New York, 2000.
- Phayer, Michael, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930–1965*, Indiana University Press, Bloomington, 2000.
- Porat, Dina, *The Blue and Yellow Stars of David: The Zionist Leadership in Palestine and the Holocaust 1939-1945*, Harvard University Press, Cambridge, 1990.
- Rosen, David, “Jewish and Israeli Perspectives 40 Years after Vatican II”, N. Lamdan, A. Melloni, *Nostra Aetate*, ss. 175-188.
- Schmidt, Stjepan, *Augustin Bea: The Cardinal of Unity*, New York City Press, New York, 1992.
- Shaw, Stanford J., *Yabudi Soykırımı ve Türkiye*, çev. Fahir Armaoğlu, İstanbul, 2014.
- Sherman Franklin, (ed.), *Bridges: Documents of Christian-Jewish Dialogue, Volume One: The Road to Reconciliation (1945-1985)*, Paulist Press, New York, 2011.
- Siegman, Henry, “A Decade of Catholic-Jewish Relations - A Reassessment”, *Journal of Ecumenical Studies*, 1978, vol. 15 n. 3, ss. 243-260.
- Spruch, Gary, *Wide Horizons: Abraham Joshua Heschel, AJC, and the Spirit of Nostra Aetate*, American Jewish Committee, 2008.
- Stransky, Thomas F., “The Catholic-Jewish Dialogue: Twenty Years After 'Nostra Aetate'”, *America*, February 8, 1986, ss. 92-97.
- Sullivan, Maureen, *101 Questions and Answers on Vatican II*, Paulist Press, New York, 2002.
- Tanenbaum, Marc H., “Heschel and Vatican II - Jewish-Christian Relations”, *Memorial Symposium in Honor of Rabbi Abraham Joshua Heschel*, New York, 1983.
- The American Jewish Committee, Institute of Human Relations, *The Second Vatican Council's Declaration on the Jews: A Background Report*.

Tobias, Norman C., *Jewish Conscience of the Church: Jules Isaac and The Second Vatican Council*, Palgrave Macmillan, Switzerland, 2017.

Wiseman, Cardinal, *Recollections of Last Four Popes and of Rome in their Times*, Joseph F. Wagner Inc., New York, tarihsiz.

Zeitlin, Solomon, "The Ecumenical Council Vatican II and the Jews", *The Jewish Quarterly Review*, vol. 56, no. 2 (Oct. 1965), ss. 93–111.

DEUİFD XLVI / 2017, ss. 35-61.

***NOSTRA AETATE*'NİN İLAN SÜRECİ: *DE JUDAEIS*TEN
NOSTRA AETATE'YE**

Bekir Zakir ÇOBAN*

ÖZ

Nostra Aetate II. Vatikan Konsili'nin önemli belgelerinden biridir. Bu belgede Kilise, tarihinde ilk defa diğer din mensuplarından olumlu bir dille bahsetmektedir. Nevar ki bu metnin önce sadece Yahudilere yönelik bir deklarasyon olarak planlanmış, fakat konsil sürecinde çeşitli değişimlere uğrayarak en son Müslümanlar da dahil olmak üzere Hıristiyanlar dışındaki din mensuplarıyla ilgili bir belge halini almıştır. Biz burada Yahudilerle ilgili düşünülen ilk taslak olan Decretum de Judaeis'ten Nostra Aetate'ye nasıl geldiğini ele alacağız. Ardından metinle ilgili farklı kesimlerden ne tür tepkiler geldiğini değerlendirmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Nostra Aetate, II. Vatikan Konsili, Katolik-Yahudi ilişkileri

PROCLAMATION PROCESS OF *NOSTRA AETATE*: FROM *DE JUDAEIS* TO *NOSTRA AETATE*

ABSTRACT

Nostra Aetate is one of the important documents of the Second Vatican Council. In this document the Church has been referred positively to other religions' believers the first time in its history. Despite it was originally planned as a declaration for the Jews only, but under the various changes in the consular process, it became a document about believers of non-Christian religions including the Muslims. In this article we will deal with how the Decretum de Judaeis, the first draft of the document, came to Nostra Aetate. Then we will try to discuss how the different groups have reacted after the announcement of the text.

Keywords: Nostra Aetate, Second Vatican Council, Catholic-Jewish Relations

* Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi ABD Öğretim Üyesi.

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi : 06/10/2017

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi : 05/12/2017

Giriş: II. Vatikan Konsili

1958'den 1963 yılına kadar papalık makamında oturan XXIII. John'un gerçekleştirdiği en önemli işlerden biri II. Vatikan Konsilini toplamak olmuştur. Modern dünya ile bir tür yüzleşme ve –papanın deyimiyle- Kilisenin yenilenmesini (*aggiornamento*) amaçlayan bu konsil ile ilgili ilk işaret 25 Ocak 1959'da papa tarafından verilmiş ve bir ekümenik konsil toplanacağı ilan edilmiştir.¹ Papa John 17 Mayıs 1959'da Kardinal Domenico Tardini başkanlığında konsil için bir “ön-hazırlık komisyonu” kurar. 5 Haziran 1960'da “Hazırlık Komisyonu” teşkil olunur.² Konsil 11 Ekim 1962'de Papa XXIII. John'un açılış konuşmasıyla başlar. 3 yıl süren konsilin katılımcıları zaman zaman 3000 kişiye yaklaşmıştır. “Konsil babaları” adı verilen Katolik piskoposlar yanında dışarıdan gözlemciler de zaman zaman konsilde yer almıştır. “Merkezi Hazırlık Komisyonu” ve onun altındaki komisyonlar öncelikle *postulata* adı verilen konsil gündemini hazırlamakla görevlidirler. Bunlar gerekli onaylardan geçip şemalara dönüştürülmüş ve şemalar da konsildeki resmi oturumlarda tartışılmıştır. Konsilde yeterli desteği bulan metinler papanın onayının ardından konsil metinleri haline gelir. Konsil her biri sonbaharda olmak üzere 1962-1965 arasında 4 genel oturum (*session*) şeklinde gerçekleşir. Konsil devam ederken bir papa değişikliği de vuku bulur. Papa XXIII. John 3 Haziran 1963'te ölür ve yerine seçilen Papa VI. Paul (1963–1978) konsili devam ettirir ve tamamlar.³

II. Vatikan Konsili 16 belge yayınlamıştır. Bunlar toplu bir şekilde değil, 1962'den başlayarak 1965'e kadar çeşitli tarihlerde ilan edilmiştir. Konsildeki süreci tamamlanan metinler, akabinde papanın onayıyla ilan

¹ Bkz. Robert Blair Kaiser, *Pope, Council and World: The Story of Vatican II*, The Macmillan Company, New York, 1963.

² Hazırlık komسیونları ve kimlerin görevlendirildiği ile ilgili bkz. Xavier Rynne, *Vatican Council II*, Orbis Books, New York, 1999, s. 28, 29.

³ Konsil süreci ile ilgili olarak bkz. G.C. Berkouwer, *The Second Vatican Council and the New Catholicism*, Eerdmans Publishing Co., US, tarihsiz. Giuseppe Alberigo, *A Brief History of Vatican II*, Orbis Books, New York, 2006; G. Alberigo, J.A. Komonchak (eds.), *The History of Second Vatican Council*, Maryknoll, 1996-2006. II. Vatikan Konsili kronolojisi için bkz. John W. O'malley, *What Happened at Vatican II*, Harvard University Press, 2008, ss. 317-320.

edilmiştir. Belgelerin bir başlıkları bir de isimleri vardır. Başlıklar belgelerin içeriğini ifade eder. Belgeler isimlerini ise -Katolik geleneğine uygun olarak- ilan edilen biçimleriyle Latince ilk kelimelerinden almaktadır. II. Vatikan Konsilinde yayınlanan belgeler üç gruptan oluşmaktadır: i- *Constitutiones* (Yasalar) ii- *Decreta* (Kararnameler) iii- *Declarationes* (Beyannameler). “Kilisenin Hıristiyanlık Dışındaki Dinlerle İlişkisi Üzerine Kararnamesi” olarak tanımlanmış olan *Nostra Aetate*, ikinci grupta yer alan metinlerdendir. 28 Ekim 1965'te, konsilin son oturumunda ilan edilmiştir.⁴

Konsil Öncesi Hazırlıklar ve *De Judaeis* Taslağı

Papa XXIII. John konsil ile ilgili hazırlık komisyonunu atadığı gün, yani 5 Haziran 1960'da “Hıristiyan Birliğini Destekleme Sekreteryası”nı (SPCU) da kurar.⁵ Başına Kardinal Augustin Bea'yı getirir. Bea'nın 1966 yılında yayınlanan kitabında belirttiğine göre, 18 Ekimdeki görüşmelerinde papa kendisinden Katolik-Yahudi ilişkileri ile ilgili bir deklerasyon metni hazırlamasını istemiştir.⁶ Papa bu sekreteryada çalışmak üzere 15 piskopos ve 20 danışman görevlendirir. Piskoposların tamamı ve danışmanların çoğunluğu köken olarak Batı Avrupa'dandır. Sekreteryaya ilk toplantısını aynı yıl, 14-15 Kasım'da gerçekleştirir. Üyeler ve danışmanlar bu toplantıda Bea'dan, sekreteryanın sadece ekümenizm meselesi ile değil Katolik-Yahudi ilişkileriyle de ilgileneceğini öğrenirler. Bea'nın Papa XXIII. John tarafından görevlendirilmesinden bir yıl kadar sonra Yahudilere yönelik bir konsil metninin ilk taslağı hazırlanmıştır. *Decretum de Judaeis* (Yahudilerle İlgili Deklerasyon) başlıklı bu ilk taslakta Yahudi halkının büyük çoğunluğu İsa'dan ayrı kalmış olsa da, Yahudilerin tamamını lanetli olarak nitelemenin adil olmadığı; zira Kilise babaları ve gelenekteki pek çok önemli kişi tarafından onların sevgiyle anıldığı

⁴ *Nostra Aetate* ve diğer konsil belgelerinin resmî Latince baskısı için bkz. *Concilio Vaticano II: Constitutiones, Decreta, Declarationes*, Libreria Editrice Vaticana, Vatikan, 1998. İngilizce tercümesi için bkz. Austin Flannery (ed.), *The Basic Sixteen Documents Vatican Council II*, Costello Publishing Company, New York, 2007.

⁵ Sekreteryaya ile ilgili Vatikan'ın resmi sitesindeki bilgiler için bkz.

http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/documents/rc_pc_chrstuni_pro_20051996_chrstuni_pro_en.html

⁶ Bkz. Annarita Caponera, “Papers of the Secretariat for Christian Unity on *Nostra Aetate*”, Neville Lamdan, Alberto Melloni (eds.), *Nostra Aetate: Origins, Promulgation, Impact on Jewish-Catholic Relations*, LIT, Berlin, 2007, s. 56.

belirtilir. Yer yer *Yeni Abit*'ten referanslar verilen bu metne göre Kilise bu halkı sevmektedir ve Yahudilerin Hıristiyan amaçlar açısından kendileriyle birlik olduğu inancındadır. Kilise bir anne gibi dünyanın neresinde olursa olsun insanların uğradığı zulme karşı çıkar. Kilisenin bu tavrı, ister geçmişte ister zamanımızda olsun, Yahudilerin uğradıkları zulüm için de geçerlidir.⁷

Kardinal Bea ve SPCU ile Papa XIII. John aslında “Hazırlık Komisyonu” yanında bir bakıma paralel bir komisyon kurmuştur denebilir. Hatta bazılarının göre “Kardinal Bea’nın komisyonu olağanüstü işler için organize edilmiş gerçek ‘kabine’dir.”⁸ Komisyonda çalışanlar arasında Yahudilikten Katolikliğe ihtida etmiş olanlar da vardır. Kardinal Bea’nın SPCU ile “Hazırlık Komisyonu” arasında iletişim kurmak ve onları hazırladıkları metni Konsil gündemine almaya ikna etmek gibi bir görevi vardır. Resmî hazırlık komisyonunun ilk başkanı olan Kardinal Tardini Papa XXIII. John tarafından Devlet Sekreterliği görevine atanmış ve komisyonun başına tayin edilmişse de hem Papa John’a hem de Bea ve ekibine nazaran oldukça muhafazakar bir kişiliktir.⁹ 30 Temmuz 1961’de Tardini ölür ve yerine Kardinal Cicognani atanır. Bea ve ekibinin hazırladığı ilk metin (*De Judaeis*) yeni Devlet Sekreteri Cicognani tarafından reddedilir. Cicognani metne özetle şöyle itiraz etmektedir: “Kilise Yahudilerle ilgili bir metin hazırlıyor da neden Müslümanlarla ilgili bir metin hazırlamıyor.”¹⁰ Öyle görünüyor ki

⁷ Taslakta atıfta bulunulan bazı *Yeni Abit* pasajları şunlardır: *Romalılara*, 11: 5; 11: 12, 15, 26, 28; *Efeslilere*, 2: 14; *Timoteosa*, 3:15. Taslak ve sonraki versiyonları için bkz. John M. Oesterreicher, *The New Encounter: Between Christians and Jews*, New York, 1986, ss. 103 vd.

⁸ Alberto Melloni, “Nostra Aetate, 1965-2005”, Lamdan, Melloni (eds.), *Nostra Aetate*, s. 17.

⁹ Yahudilerle ilişkiler konusunda Bea ve Tardini arasında derin bir farklılık vardır. Öyle ki Bea 1962’de İtalyan Cizvit dergisi *Civita Catholica*’ya “Yahudiler Tanrı Katili mi ve Ebediyen Lanetliler mi?” başlığıyla bir makale gönderir. Fakat makalenin yayınlanması Devlet Sekreteri Kardinal Tardini tarafından engellenir. Bea daha sonra aynı makaleyi –müstear bir isimle- Alman Cizvitlerinin dergisi *Stimmen der Zeit*’de yayınlattır. Bkz. Michael Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930–1965*, Indiana University Press, Bloomington, 2000, s. 210.

¹⁰ Alberto Melloni, “Nostra Aetate, 1965-2005”, s. 17.

Kilisedeki pek çok kişi gibi Devlet Sekreteri'nin kafasında da böyle bir metnin gerekliliği ve anlamı ile ilgili bir fikir yoktur.

Bu ilk teşebbüsten sonra ikinci bir hamle gelir. Kardinal Bea ve ekibi konsil ajandası için düşünülen *De ecclesia* ya da *De oecumenismo* isimli metinler içerisinde yer alacak, daha doğrusu bu metinler içine “gizlenecek” bir taslak hazırlarlar. Fakat bu girişim de başarılı olmaz. SPCU'nun Nisan ayındaki üçüncü toplantısında *De Judaeis* adına yapılan ve bir saat civarında süren sunumunu komisyon üyeleri aslında sıcak karşılamışlardır, fakat bir sayfa şeklinde özet bir metin haline getirilmesini isterler. Dördüncü hazırlık çalışması ise Ağustos 1961'de gerçekleşir. Bu toplantıda bu sayfa SPCU'da kabul edilir. Fakat taslağın konsil şemalarından birine dahil edilmesi için bu yeterli değildir. Konsil hazırlıklarının en yetkili organı “Merkezi Hazırlık Komisyonu” (CPC)'dur ve bir taslak şemaya alınmak üzere diğer alt komisyonlardan geçerek buraya gelebilmektedir. Dolayısıyla *De Judaeis*'in SPCU dışında -“Teoloji Komisyonu” başta olmak üzere- diğer hazırlık komisyonlarının da onayından geçmesi gerekmektedir. Bea'nın yakın arkadaşlarından olan Kardinal Willebrands Bea'nın komisiyonunun çalışmasını eylül ayında Teoloji Komisyonu başkanı ve sekreterine (Kardinal Ottaviani ve Sebastian Tromp) sunar fakat taslak yine reddedilir. Kardinal Bea'ya rağmen SPCU'da da *De Judaeis* konusunda sağlam bir fikir birliği yoktur. Papanın işaretiyle SPCU yönetiminde bir değişikliğe gidilir. Daha geniş kapsamlı bir taslak hazırlanır ve –aslında hiyerarşi ihlal edilerek- bu defa Bea'nın da üyesi olduğu Merkezi Hazırlık Komisyonu'na doğrudan müracaat edilir. Fakat Merkezi Hazırlık Komisyonu hiçbir zaman *De Judaeis*'i konsil öncesi resmî ajandaya almaz. Bu arada Yahudi organizasyonlarının konsille ilgili açıklamaları ve konsile İsrail Devletinden resmi katılımcılar geleceğine dair haberlerin yayılması *De Judaeis*'i iyice zora sokar.¹¹

¹¹ Bkz. Alberto Melloni, “Nostra Aetate, 1965-2005”, s. 18; Thomas Stransky, “The Genesis of Nostra Aetate: An Insider's Story”, *Nostra Aetate*, ss. 40-42.

Konsildeki Tartışmalar

II. Vatikan Konsili 11 Ekim 1962'de Papa XXIII. John'un açış konuşmasıyla resmen başlar.¹² *De Judaeis*'ten bir haber yoktur, ta ki birinci sezonun son günlerine doğru Meksikalı piskopos Mendez Arceo prosedürle ilgili bazı şikayetler yanında Yahudilerle ilgili metnin akıbetinin ne olduğunu sorana kadar.¹³ Fakat ilk sezonun sona erdiği 8 Aralık 1962'ye kadar *De Judaeis*'le ilgili herhangi bir gelişme meydana gelmez.¹⁴

Bu arada dış dünyada önemli bazı gelişmeler olmaktadır. Konsil başladıktan yaklaşık bir hafta sonra ABD ve Rusya arasında bir füze krizi patlak verir. Papa XXIII. John bu krizin yumuşatılması için aktif rol alan kişilerdendir. Diğer yandan Dünya Yahudi Kongresi (WJC) Başkanı Nahum Goldman konsilin ilk sezonunda Yahudilerle ilgili bir ses çıkmaması üzerine Papa John'a bir mesaj gönderir ve *De Judaeis*'in konsil ajandasına konmasını rica eder. Yahudi cephesinin lobi faaliyeti sadece bununla sınırlı değildir. Roma'daki İsraili diplomatlar da -özellikle İsrail'in İtalya Büyüelçisi Maurice Fischer ve Elçilik Sekreteri Nathan Ben Horin- Vatikan ve İsrail arasındaki siyasi ilişkilerin geliştirilmesi için çalışmaktadırlar ve böyle bir konsil metni bu açıdan onlar için son derecede önemlidir.¹⁵ Nevar ki Kilisenin Yahudilerle uzlaşma eğiliminin en etkili ismi olan Papa XXIII. John'un hastalığı iyice ağırlaşır ve 3 Haziran 1963'te papa ölür. İsrail delegasyonu Kilisenin Papa John'un cenaze törenine davetini derhal kabul eder.

Konsil artık yeni bir papayla, VI. Paul ile devam etmektedir. Konsilin ikinci sezonu 29 Eylül 1963'te başlar. Sezonun sonuna doğru, 18 Kasım'da, konsil gündemine alınması önerisiyle beş başlık tartışmaya

¹² Açılış konuşmasıyla ilgili bir değerlendirme için bkz. Richard McBrien, "Pope John XXIII's Opening Address to the Second Vatican Council", *National Catholic Reporter*, Nov. 5, 2012.

¹³ Thomas Stransky, "The Genesis of Nostra Aetate", s. 42.

¹⁴ Konsilin birinci sezonu ile ilgili bkz. John W. O'malley, *What Happened at Vatican II*, ss. 127-159.

¹⁵ İsrail lobisinin faaliyetleri hakkında bkz. Uri Bialer, *Cross on the Star of David: The Christian World in Israel's Foreign Policy 1948-1967*, Indiana University Press, Bloomington, 2005.

açılır. Kardinal Bea'nın ısrarlı tutumu sonucu *De Judaeis* bu başlıklardan dördüncüsü içinde -ekümenizmle ilgili şema çerçevesinde- yer alır.¹⁶ Dolayısıyla Bea ekibinin hazırladığı metin üzerine konsildeki tartışmalar bu tarihte başlamıştır.¹⁷

Öyle anlaşılmaktadır ki Kardinal Bea'nın metinle ilgili konsildeki savunmasının özünü “metnin tamamen dinî olduğu”, siyasi ortamla bir alakasının bulunmadığı tezi oluşturmuştur.¹⁸ Hatta Bea, Arap hırsitiyanlara İsrail hükümetine karşı kendilerinin de aynı kanaatte bulunduğunu fakat metnin tamamen dinî bir metin olduğunu ifade etmiştir.¹⁹ Bea'ya destek verenler sayılı olsa da diğer kardinal, başpiskopos ve piskoposlardan beklendiği ölçüde bir tepki gelmez. Fakat doğudan gelen piskoposlar -özellikle İslam ülkelerinden gelenler- bir blok halinde şiddetle bu metne itiraz ederler. Arap dünyasından gelen piskoposlar “İsrail” adını bile telaffuz etmemektedirler.²⁰ Antakya Patriği Ignatius Tappouni böyle bir metnin zamansız ve yersiz olduğunu vurgular ve bunun “tamamen dini” olduğuna kimsenin ikna olmayacağını söyler. İskenderiye Kıptî Patriği Stephanos I amaç iyi olsa da konsilin ruhuna yabancı olanların bu metni kesinlikle anlayamayacağını ifade eder.

¹⁶ Metne şiddetle karşı çıkan konsil delegelerinden biri olan Başpiskopos Felici Bea'nın “emrivaki” tavrına itiraz etmiştir. Bazılarının “Ekim Krizi” diye isimlendirdiği olayın kahramanı olan Felici metnin normal prosedürle gelmediğini, iade edilmesi ve alt komşiyonlardan tekrar geçmesi gerektiğini savunmuştur. Bkz. Xavier Rynne, *Vatican Council II*, s. 317, 318.

¹⁷ Konsile hazırlık aşamasındaki gelişmeler konusunda olduğu gibi konsilin resmî oturumlarındaki tartışmalarla ilgili verilerde de bir kesinlik yoktur. Sadece kişisel bazı irtibatlar ve sonradan açıklanan görüşlerden yola çıkılarak oluşmuş bir literatürden bahsedebiliriz. Söz konusu tartışmalarla ilgili daha sonra konuşan bazı konsil babaları olmuştur. Bunlardan en önemlileri; ABD'den Kardinal Ritter, Kardinal Cushing, Kardinal Meyer, Kardinal Shehan, Başpiskopos O'Boyle ve Piskopos Leven; Kanada ve Avrupa'dan Kardinal Lercaro, Kardinal Liénart, Kardinal König, Kardinal Léger, Başpiskopos Pocock ve Kardinal Heenan gibi isimlerdir. Fakat bunlar da neredeyse tamamen “Yahudilerle ilgili bir konsil metni” fikrini destekleyici yorumlar yapanlardır. Yani konsil sonrasında konuşanlar metnin lehinde konuşanlardır, aleyhinde olanlar ya pek konuşmamıştır, ya da onlardan kimse pek söz etmemektedir. Konuyla ilgili Bkz. Oesterreicher, *Encounter*, s. 195 vd.

¹⁸ Thomas Stransky, “The Genesis of Nostra Aetate”, s. 44.

¹⁹ Alberto Melloni, “Nostra Aetate”, s. 15.

²⁰ Mauro Velati, “The Debate on *De Judaeis* and Ecumenical Dialogue”, *Nostra Aetate*, s. 152.

Antakya Melkit Patriği IV. Maximos böyle bir açıklamanın Katolik Kilisesi dışındaki Hıristiyanlarla Yahudileri aynı kefeye koymak olduğunu; illa diğer din mensuplarından bahsedilecekse bu metinde Müslümanlar, Budistler ve Konfüçyanistlerin de yer alması gerektiğini savunur. Kudüs Latin Patriği Alberto Gori'nin düşüncesi ise diğer inançlar arasından Yahudiliği seçip öne çıkarmanın adaletli olmayacağı ve bunun bölgedeki Hıristiyanlar için son derece tehlikeli olacağı yönündedir. Ermeni Patriği XVI. Pedros Batanian da bu şekilde bir açıklamanın yersiz olduğunu ve böyle bir metni konsilde onaylamanın hiçbir mantıklı sebebinin bulunmadığını söyler.²¹ Böylesine gergin bir havada 4 Aralık 1963'te konsilin ikinci sezonu kapanır ve muhtemelen konsildeki tartışmaların da etkisiyle Papa aynı gün, "Kutsal Topraklar"a (Holy Land), yani Filistin'e bir hac ziyaretinde bulunacağını açıklar.

Papa VI. Paul'un bu ziyareti bir ay sonra, 4-6 Ocak 1964'te gerçekleşir. Papa'nın ziyareti de görünüşte "tamamen dini"dir. Fakat Papa muhtemelen zaten yeterince gergin olan ortamı Vatikan ve Kilise aleyhine daha da germekten çekinmektedir. Burada hem Ürdün hem İsrail yetkilileri ile görüşür ve hiçbir tarafı kırmamaya, tarafsız bir imaj vermeye gayret gösterir. Papa Paul bu ziyaretinde İstanbul Ortodoks Kilisesi Patriği I. Athenagoras'la da buluşur. Bu 1054'teki karşılıklı aforozdan bu yana bir papa ve rum patriğinin ilk buluşmasıdır. Kudüs'teki bu görüşme sonrası 1965'te karşılıklı olarak aforozlar kaldırılmış ve ortak bir deklarasyon yayınlanmıştır.²² Bazıları papanın bu gezisinden sonra *De Judaeis*'in İslam'ı da kapsayacak şekilde genişletildiği ve sonraki *Nostra Aetate* halini aldığı düşüncesindedir.²³ Fakat papanın bu ziyareti Arap ülkelerinde Yahudilerle ilgili bir metin fikrine olan muhalefeti de şiddetlendirmiştir. Arap radyo ve televizyonlarında Yahudilerin 2000 yıl önce İsa'ya saldırdıkları gibi şimdi de kendilerine saldırdıkları dile getirilmektedir. Suriye televizyonunda "Yahudiler bizlere

²¹ Bkz. Henri Fesquet, *The Drama of Vatican II*, trans. by Bernard Murchland, Random House, New York, 1967, s. 240; Xavier Rynne, *Vatican Council II*, ss. 239-246; Thomas Stransky, "The Genesis of Nostra Aetate", s. 44.

²² Bu deklarasyon metni için Vatikanın resmi internet sitesine bkz. http://www.vatican.va/holy_father/paul_vi/speeches/1965/documents/hf_p-vi_spe_19651207_common-declaration_en.html

²³ Stransky, "The Genesis of Nostra Aetate", s. 45.

saldırırken neden Kilise onlar lehinde beyanlar çıkarmaya çalışıyor” biçiminde protestolar yükselmektedir.²⁴

Konsilin üçüncü sezonu 1964'ün 14 Eylülünde başlar. Bir önceki sezondaki tartışmalar ve papanın hac ziyaretinin ardından Yahudilerle ilgili tasarlanmış olan metin revize edilmiş ve şema daha genel bir başlık haline getirilmiştir. Yeni başlık “Yahudiler ve Hıristiyan Olmayanlar Üzerine” biçimindedir. Bunun nedeni metne Müslümanlarla ilgili kısa bir paragrafın eklenmesidir.²⁵ Bu arada metnin yeni hali basına sızar ve 1 Ekim 1964'de *New York Times*'de yayınlanır.²⁶ Bu durum metnin lehinde ve aleyhinde SPCU'ya yönelik telkinlerin yoğunlaşmasına neden olur. Sekreterliğe Yahudilerden, Katoliklerden, Arap dünyasından pek çok mektup gönderilmektedir. Hatta ilgili dokümanlar arasında Vatikan Devlet Sekreterliği'nin dahi mektupları vardır. Devlet Sekreterliğinin mektupları lehte veya aleyhte değil ama konunun hassasiyetini hatırlatıcı uyarılar mahiyetindedir.²⁷ Bu arada Ekim 1964'te Yahudilerle ilgili deklarasyon haberleri üzerine Filistin Arap Komisyonu protestolarını iletmek üzere Vatikan'a bir heyet gönderir.²⁸ Konsil süresince “dışarı”da o denli tartışmalar meydana gelmiştir ki, bazıları konsil dışında adeta bir “paralel konsil” gerçekleştiği fikrindedir.²⁹

Bir yandan da konsil babaları arasında -bazılarınca “son derece antisemitik” bulunan- bazı broşürler dolaşmaktadır. Bunların kimin tarafından yazıldığı ve dağıtıldığı meçhuldür. Broşürlerde konsil babalarının Yahudi, mason ve komünistlerden oluşan bir koalisyon tarafından ablukaya alındığı öne sürülmektedir. Bu yazılarda Kardinal Bea da doğal olarak hedef tahtasındadır. İddialara göre Bea aslında Yahudi kökenlidir ve ismi de sefaradik bir isim olan Beja veya Beha'dan

²⁴ Michael Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust*, s. 211. Papanın bu ziyareti için ayrıca bkz. Xavier Rynne, *Vatican Council II*, ss. 266-273.

²⁵ Konsilin üçüncü sezonu ve tartışmalar için bkz. John W. O'malley, *What Happened at Vatican II*, 199-246; Xavier Rynne, *Vatican Council II*, ss. 303-305.

²⁶ Stransky, “The Genesis of Nostra Aetate”, s. 46, 47.

²⁷ Bkz. Annarita Caponera, “Papers of the Secretariat for Christian Unity on Nostra Aetate”, s. 56.

²⁸ Bkz. Henri Fesquet, *The Drama of Vatican II: The Ecumenical Council June, 1962—December, 1965*, trans. by Bernard Murchland, Random House, New York, 1967, s. 413.

²⁹ Bkz. Mauro Velati, “The Debate on De Judaeis and Ecumenical Dialogue”, s. 154.

gelmektedir.³⁰ Konsildeki piskoposlara daha önce de (konsilin birinci sezonunda) benzer fikirleri savunan bir kitap dağıtılmıştır. İngilizcesi *The Plot Against the Church* (Kiliseye Karşı Kumpas) başlığını taşıyan bu kitap ayrıca İtalyanca ve Almanca olarak da basılmıştır. Halen baskıları bulunan bu kitabın yazarı Maurice Pinay olarak görünmektedir, fakat kimsenin tanımadığı bu müstear ismin gerçekte kim olduğu bugüne kadar ortaya çıkmamıştır.³¹ Kitaptaki ifadelerle göre Yahudiler Tanrı katilidir, Kiliseye düşmandırlar. Kilisenin başdüşmanlarından olan masonluk da Yahudiler tarafından kurulmuştur. Hıristiyanlık tarihindeki Aryus da bir Yahudidir ve Hıristiyanlığı ifsad etmek için gayret göstermiştir. Hatta kitaba göre II. Vatikan Konsili Yahudileri aklamak için toplanmış bir konsildir.³² Kilisenin bir Mason-Yahudi komplosuyla karşı karşıya olduğu fikri sadece bu isimli (ya da müstear isimli) kitap ve broşürlerde ifade edilen bir iddia değildir. Bu iddiayı açıkça dile getiren Katolik yazarlar mevcuttur. Örneğin Fransız gazeteci ve yazar Léon de Poncins o dönemde taslağa evet diyen piskoposları “şuurusuzluk”la suçlamış; bu girişimin bir komlo olduğunu savunmuş ve bir sahte papanın (antipope) operasyonuna veya bir komploya alet olduklarını iddia etmiştir. Ona göre Yahudileri lanetleyenleri lanetlemek İsa’yı lanetlemek demektir ve taslak bu yüzden şiddetle reddedilmelidir.³³

Çoğu Yahudi yazar tarafından antisemitizm örneği olarak nitelenen bu faaliyetler yanında tabii ki Yahudilerle ilgili metnin lehinde

³⁰ Stransky, “The Genesis of Nostra Aetate”, s. 47. Bea’nın Yahudi kökenli olduğu sadece yukarıda bahsedilen kompo teorisyenlerinin iddiası değildir. Metnin lehinde yazan Katoliklerden bazıları da onun köken olarak Yahudi olduğunu belirtirler. Bkz. Henri Fesquet, *The Drama of Vatican II*, s. 365.

³¹ Stransky, “The Genesis of Nostra Aetate”, s. 47. Stransky bu ismi “Michael Pinay” diye aktarmıştır fakat ismin doğrusu “Maurice Pinay”dır. İtalyan ve İsrail gizli servislerine dayanarak bu kitabın içeriğinin *Der Stürmer* adlı nazi gazetesinin editörlüğünü yapmış olan Julius Streicher’in arşivinden derlendiği iddia edilmektedir. Bkz. Uri Bialer, *Cross on the Star of David*, s. 79. Liberal Katolikler bu metnin antisemit muhafazakarların işi olduğunu düşünürken Yahudi yazarların çoğunluğuna göre metnin arkasında Araplar ve Naziler vardır. Bkz. Uri Bialer, “Israel and Nostra Aetate: the View from Jerusalem”, *Nostra Aetate*, s. 80.

³² Maurice Pinay, *The Plot Against the Church*, Timothy Peter Johnson, 2006.

³³ Bkz. Henri Fesquet, *The Drama of Vatican II*, s.712.

çalışan bir Yahudi lobisi de mevcuttur.³⁴ Bazılarına göre özellikle oylamalarda sona yaklaştıkça “İsrail perde arkası faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır.”³⁵ Hatta bazı İsraili yetkililerin doğrudan konsil delegeleriyle temas kurmaya çalıştığı bilinmektedir.³⁶ İsrail Din İşleri Bakanlığı'nın bir görevlisi olan Chaim Vardi'nin konsil esnasında Roma'ya yerleşmesi de çeşitli spekülasyonlara neden olur. İsrail'in gizlice konsile diplomatik bir temsilci gönderdiği yorumları yapılmaktadır.³⁷ İsrail'in İtalya Büyükelçisi Maurice Fisher ise bir yandan metin lehindeki girişimlere destek olurken bir yandan da metnin aleyhinde propaganda yapan Yahudi grupları ile uğraşmaktadır. Fisher Yahudilerle ilgili konsil metnine karşı çıkan Yahudi gruplar için bir defasında İsrail Dışişlerine şöyle yazar: “onlar şunu anlamıyorlar ki İsrail Devletinin asıl düşmanı İslamdır. Ekümenik bir konsilde antisemitizmin kınanması onların dünyevî ve dinî çıkarlarına bir zarar vermeyecektir.”³⁸ Konsili Amerikan Yahudileri de yakından izlemektedir. ABD'deki en eski ve etkili Yahudi kuruluşlarından olan American Jewish Committee (AJC)'nin *Nostra Aetate*'nin ilanı akabinde hazırladığı rapordan konsilin adeta adım adım takip edildiği anlaşılmaktadır.³⁹

Üçüncü sezonun başlangıcından on gün kadar sonra, 25 Eylül 1964'te Kardinal Bea yeni metni konsil delegelerine sunar. Sadece Müslümanlardan bahsetmesi değildir metindeki değişiklik, Yahudiler için kullanılan “*deicide*” (“Tanrı katili”) terimine karşı çıkan kısım da artık metinde yoktur. Bea -ustaca bir taktikle- metni kabul veya red ikilemine sokmamış, revize edilebilirliğini ön planda tutarak gündemden tamamen çıkarılmasını engellemiştir.⁴⁰ Bu taktiğin karşıt bloğu zayıflatan bir hamle

³⁴ Konsil esnasında Yahudi organizasyonlarının ve İsrail yetkililerinin Roma'daki faaliyetleri hakkında bkz. Alberto Melloni, *L'altra Roma: Politica e S. Sede durante il concilio Vaticano II (1959-1965)*, Bologna, 2000.

³⁵ Bialer, “The View From Jerusalem”, s. 85.

³⁶ Bialer, “The View From Jerusalem”, s. 81.

³⁷ Annarita Caponera, “Papers of the Secretariat for Christian Unity on Nostra Aetate”, s. 57.

³⁸ Bialer, “The View From Jerusalem”, s. 82.

³⁹ Bkz. The American Jewish Committee, Institute of Human Relations, *The Second Vatican Council's Declaration on the Jews: A Background Report*. Online olarak ulaşılabilir bir rapordur: http://www.ajarchives.org/AJC_DATA/Files/6A5.PDF s. 21

⁴⁰ Bkz. Stransky, “The Genesis of Nostra Aetate”, s. 48.

olduğu söylenebilir. Bazıları Yahudilere yönelik dokümana karşı çıkan bloğun başının Kudüs'teki Latin Patriği Alberto Gori olduğunu iddia etmektedir.⁴¹ Fakat karşıt bloğun aslında üç gruptan oluştuğunu söylemek mümkündür:

i- Arap dünyasından gelen piskoposlar: Bunlar ekümenik açılımı desteklemekte, fakat Yahudilerle ilgili müstakil bir metni siyasi açıdan sakıncalı bulmaktadırlar. Zira yaşadıkları ülkelerde azınlık konumundadırlar. Mısırlı bir piskoposun konsilde metin üzerindeki tartışmalar esnasında söylediği bir cümle durumu özetlemektedir: “biz buna burada itiraz etmezsek evlerimize dönemeyiz.”⁴²

ii- Latin Amerikalı, bazı Avrupalı piskoposlar: Metinle ilgili olumsuz görüşe sahip ikinci grubun itirazı siyasi olmaktan çok daha geleneksel ve dindir. Böyle bir “açılım”ın Kilise geleneğinde ya da Kutsal Kitap'ta dayanağının bulunmadığını savunmaktadırlar.

iii- Asya ve Afrika'dan gelen piskoposlar: Bu grubun temel itirazı ise daha başka bir endişeye dayanmaktadır. Onlar bu metin etrafındaki tartışmaların hem yanlış anlaşılacağını hem de asıl meseleleri gölgede bırakacağını düşünmekte; “Yahudi sorunu”nun tüm dünyayı ilgilendiren bir mesele olmadığını, hele de üçüncü dünya ülkelerinde bu tartışmanın hiçbir anlamı bulunmadığını söylemektedirler.⁴³

Tabi ki konsildeki herkes Yahudilerle ilgili metnin aleyhinde değildir. Bea ve ekibi yanında özellikle ABD'den gelen piskoposlardan önemli bir kısmı metne güçlü bir biçimde destek vermişlerdir. Hatta Boston'da görevli Kardinal Cushing Yahudilerden açıkça özür dilenmesi teklifini dile getirir.⁴⁴ Üçüncü sezondaki tartışmalar esnasında bunun dışında öneriler de gelir. Bunlardan biri metnin içeriğinin bölünmesi ve diğer büyük metinler içerisine serpiştirilmesidir. Buna göre metnin ana teması vahiyle ilgili belgeye (*Dei Verbum*); Yahudiler ve diğer dinler ile

⁴¹ Bialer, “The View From Jerusalem”, s. 84.

⁴² Stransky, “The Genesis of Nostra Aetate”, s. 48.

⁴³ Stransky, “The Genesis of Nostra Aetate”, s. 49.

⁴⁴ Bkz. Fesquet, *The Drama of Vatican II*, s. 360. Görebildiğimiz kadarıyla konsile Türkiye'den katılan tek isim olan dönemin İzmir Başpiskoposu Descuffi de metnin lehinde görüş bildiren delegelerdendir. Bkz. Xavier Rynne, *Vatican Council II*, s. 305.

ilgili kısmı Kilise ile ilgili belgeye (*Lumen Gentium*); ırkçılığın ve antisemitizmin kınanması kısmı ise modern dünyada Kilise ile ilgili belgeye (*Gaudium et Spes*) dahil edilebilirdi. Böylece özellikle Doğu piskoposlarının ve diğer muhaliflerin itirazları önemli ölçüde bertaraf edilmiş olacaktı. Fakat bu, müstakil bir metinden vazgeçilmesi anlamına gelmekteydi. SPCU bu öneriye metnin kapsamının genişletilmesi ve diğer din mensuplarının da metne dahil edilmesi önerisiyle cevap verir. İlk sezonun ortalarında SPCU beş paragraftan oluşan yeni bir taslak hazırlar.⁴⁵

Arap ülkelerinden tepkiler sadece Hıristiyan din adamlarından gelmemektedir. Siyasetçilerin de bu yönde açıklamaları olmuştur. Örneğin Baas partisinin kurucularından olan dönemin Suriye Başbakanı Salahaddin el-Bitar hazırlanan deklerasyonun siyonistlerin etkisiyle Arap dünyasına karşı Katolikleri de kışkırtmaya yönelik bir komplonun parçası olduğunu beyan eder. Bunun üzerine Papa VI. Paul bölgedeki din adamlarından, devlet yetkililerine düşünülen metnin yanlış anlaşılması için açıklamalar yapmalarını ister. Hatta daha konsil babalarının eline ulaşmadan metnin son halinin Arapça tercümesi Devlet Sekreterliği tarafından İtalya ve Avrupa'daki Arap misyonlarına gönderilir. Dahası Doğu piskoposlarının metinle ilgili oylamaya katılmayacağı ve metni protesto edecekleri söylentileri üzerine bizzat papa tarafından bu din adamlarına metnin son şekli gerekli açıklamalarla birlikte iletilir.⁴⁶

Sonuçta Bea ve ekibinin hazırladığı beş paragraflık metin "Koordinasyon Komitesi" tarafından onaylanır ve Bea'nın metni son haliyle konsilde sunmasına imkan verilir. *Nostra Aetate* neredeyse artık tamamlanmıştır. Bu haliyle metne Hindular ve Budistler de dahil edilmiştir. Sıra şemanın oylanmasına gelir. 20 Kasım'da yapılan oylamada 1651 evet (*placet*) 99 hayır (*non placet*) ve 242 "çekinceyle evet" (*placet juxta modum*)⁴⁷ biçiminde bir sonuç çıkar. Bu sayı metnin kabulü için gerekli olan üçte iki çoğunluğu sağlamaktadır. Metnin başlığı artık yayınlandığı biçime ulaşmıştır: "Kilisenin Hıristiyanlık Dışındaki Dinlerle İlişkisi".

⁴⁵ Stransky, "The Genesis of Nostra Aetate", s. 50.

⁴⁶ Stransky, "The Genesis of Nostra Aetate", s. 50,51.

⁴⁷ *Placet juxta modum* oylamaya katılanların metne genel anlamda "evet" dediği, fakat revizyon halinde tekrar oylanması gerektiği ve ona göre karar verileceği anlamına gelmektedir.

İçeriği, yani paragrafların dağılımı da şöyledir: (i) Önsöz (ii) Hinduizm ve Buddhism (iii) Müslümanlar (iv) Yahudiler (v) Ayrımcılığa karşı ifadeler.⁴⁸

Metinle ilgili son aşama konsilin dördüncü sezonuna kalmıştır. 14 Eylül 1965'te başlayan dördüncü ve sonuncu sezonun başlarında artık Yahudilere özel olmaktan çıkıp Hıristiyanlık dışındaki dinlere yönelik hale gelmiş olan metin konsil delegelerine dağıtılır. Metnin içeriğinde bazılarına göre küçük bazılarına göre ise oldukça önemli bir değişiklik vardır. “*Deicide*” kavramı çıkarılmış, onun yerine “İsa'nın ölümünden dolayı tüm Yahudilerin suçlanamayacağı” şeklinde bir ifade eklenmiştir.⁴⁹ 14 Ekimde yapılan son değişiklik oylanır ve 1937'ye karşı 153 oyla kabul edilir. Bu arada konsil delegelerinden üçü (bunlar aynı zamanda “Uluslararası Piskoposlar Komitesi”nin üç üyesidir), Fransa'dan Başpiskopos Marcel Lefebvre, Brezilyadan Başpiskopos Geraldo de Proença Sigaud ve İtalyan Piskopos Luigi Maria Carli konsil babalarına, metni tamamen reddetmelerini talep eden bir mektup yollarlar. Bunların itirazı Yahudilerle ilgili kısımdır. Piskoposlar üç temel argüman saymaktadır: (i) Bu metin İsa'nın ölümünden Yahudileri sorumlu tutan İncillere aykırıdır (ii) Yahudileri ihtidaya çağırılmamaktadır (iii) Kutsal metinler gibi Katolik geleneği (tradition) de metinde kınanan ifadeleri yahudilere karşı kullanılmaktadır.⁵⁰

Tüm bu girişimlere rağmen aynı gün şemanın tamamı üzerine yapılan oylamada “Kilisenin Hıristiyanlık Dışındaki Dinlerle İlişkisi” başlıklı belge 1763 evet, 250 hayır ve 10 geçersiz oy şeklinde sonuçlanan oylamayla yeterli desteği alır. Bu oylamada sadece evet ve hayır seçeneği sunulmuş, çekinceli oy (*placet juxta modum*) seçeneğine yer verilmemiştir.⁵¹ Bir önceki oylamaya göre muhalif olanların sayısında bir artış olmuşsa da son ve nihai oylamada muhaliflerin sayısı oldukça eksilir ve konsil

⁴⁸ Oylama ve diğer ayrıntılar için bkz. Xavier Rynne, *Vatican Council II*, s. 424; Annarita Caponera, “Papers of the Secretariat for Christian Unity on Nostra Aetate”, s. 58; Fesquet, *Drama of Vatican II*, s. 543.

⁴⁹ Fesquet, *Drama of Vatican II*, s. 652, 653.

⁵⁰ Bkz. Fesquet, *Drama of Vatican II*, s. 706.

⁵¹ Fesquet, *Drama of Vatican II*, s. 711.

süresince 10'dan fazla değişikliğe uğrayan metin 2221'e karşı 88 oyla konsilde kabul edilir.⁵²

Nostra Aetate'nin İlanı ve Tepkiler

Papa VI. Paul 28 Ekim 1965'te, tıpkı Hıristiyanlar gibi Yahudiler ve Müslümanların da İbrahim'in çocukları olduğuna vurgu yapan bir konuşmayla *Nostra Aetate* belgesini ilan eder.⁵³ 8 Aralık 1965'te de Saint Peter meydanındaki seremoni ile II. Vatikan Konsili'nin resmi kapanışı gerçekleşir. Konsil esnasında olduğu gibi konsil sonrasında da II. Vatikan üzerine pek çok tartışma yaşanmıştır. Konsil önemli –bazılarına göre devrimsel- değişimlere imza atmışsa da değişim bekleyenler de gelenekçiler de tamamen memnun kalmamıştır bu konsilden.⁵⁴ Bazı yazarlar konsil sonrasında Kilisede üç eğilimin ortaya çıktığını düşünmektedir: (i) Kilisenin dünyadaki fakir ve yoksullarla ilgilenmesi ve misyonerliğe ağırlık vermesini savunan “radikal evangelistler” (ii) II. Vatikan Konsili istikametini doğru kabul eden “ılımlı reformcular” (iii) Konsil öncesi pozisyona dönmeyi savunan “gelenekçiler.”⁵⁵ Konsile yaklaşımda tarihsel olarak ana değişiklikleri ise bir uzman şöyle tasnif eder: II. Vatikan Konsili 1960-1965 arasında tartışılmış; 1965-1980 arasında kabul veya reddedenler ayrılmış; 1980-1990 arasında kabul edenler güçlenmiş, 1990-2000 yılları arasında ise konsil tarihselleştirilmiştir.⁵⁶

Konsil ile ilgili tepkileri *Nostra Aetate* ile ilgili tepkilerden ayırmak biraz zordur. Zira bu ikisi –diğer metinlerde de olduğu gibi- adeta özdeşleştirilmiştir. Fakat özellikle *Nostra Aetate*'ye verilen tepkileri dikkate

⁵² *De Judaes*'ten son halini alana kadar metnin uğradığı değişiklikler konusunda bkz. John M. Oesterreicher, *The New Encounter*, ss. 103-295. Oylamalarla ilgili bkz. Rynne, *Vatican Council II*, ss. 528-531; Maureen Sullivan, *101 Questions and Answers on Vatican II*, Paulist Press, New York, 2002, s. 52.

⁵³ Bkz. Pier Francesco Fumagalli, “Nostra Aetate: A Milestone”, http://www.vatican.va/jubilee_2000/magazine/documents/ju_mag_01111997_p-31_en.html; Thomas Stransky, “The Genesis of Nostra Aetate”, s. 51.

⁵⁴ Reformist bir konsil olması dolayısıyla II. Vatikan Konsili ile Trent Konsili arasında benzerlik görenler vardır. Bkz. Raymond F. Bulman, Frederick J. Parrella (eds.), *From Trent to Vatican II*, Oxford University Press, 2006, ss. 61-80.

⁵⁵ Bkz. Gary MacEoin, *The Inner Elite*, Kansas City, 1978, s. xxviii, xxix.

⁵⁶ Bkz. Massimo Faggioli, *Vatican II, Battle for the Meaning*, Paulist Press, New York, 2012, ss. 1-18.

almaya çalışırsak, farklı kesimlerin tepkilerini şu başlıklar altında ifade edebiliriz:

i) Katolikler

Katolik dünyası içerisinde *Nostra Aetate* ile ilgili tepkileri; onaylayanlar, reddedenler ve tartışanlar biçiminde özetleyebiliriz. Katolik Kilisesinin katı hiyerarşik yapısı ve konsil kararlarının bağlayıcılığı düşünüldüğünde bir konsil metnini eleştirmek bir katolik için kolay değildir. Dolayısıyla gerek II. Vatikan gerekse *Nostra Aetate* hakkında olumsuz konuşanlar azınlıktadır. Konsil esnasında metne karşı çıkan Doğulu piskoposlar da ilanı sonrasında herhangi aksi bir beyanat vermemişlerdir. Eleştiriler daha çok Avrupa merkezlidir. Dolayısıyla metnin Kilisede benimsendiği, hatta Katolik öğretisi ve eğitiminde önemli değişimlere neden olduğu söylenebilir.⁵⁷ Hatta bazı Katolik yazarlar *Nostra Aetate* ile kadim İsrail geleneği arasında bağlantı kurup metnin zaten Hıristiyanlığın geldiği kökenle gayet uyumlu olduğunu savunmuşlardır.⁵⁸ Bununla birlikte metne yüklenen anlam konusunda farklılıklar olduğu söylenebilir. Örneğin 2001-2010 yılları arasında “Papalık Hıristiyan Birliğini Geliştirme Konseyi” başkanlığı yapmış olan Kardinal Walter Casper *Nostra Aetate*’nin başlattığı diyalogun amaç değil bir araç olduğunu; amacın insani değerler için birlikte çalışmak olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹ Oysa Papa II. John Paul diyalogu Kilisenin misyon faaliyetinin ayrılmaz bir parçası olarak nitelendirmiştir.⁶⁰

Bu genel kabulün yanı sıra, Katolik hiyerarşisinden aforozu göze alıp hala *Nostra Aetate*’ye ve II. Vatikan Konsiline tümüyle karşı çıkan isimler vardır. Bunlar arasında en bilineni, konsil esnasında da en sert muhalefeti gösterenlerden biri olan Fransız Başpiskopos Marcel

⁵⁷ Konsil sonrası Kilisedeki değişimler konusunda bkz. G. Alberigo, J. Jossua, J. A. Komonchak (eds.), *Reception of Vatican II*, trans. by Matthew O’Connell, The Catholic University of America Press, Washington D.C., 1987.

⁵⁸ Bkz. Donald J. Moore, S.J., “A Catholic Perspective on *Nostra Aetate*”, *No Religion Is an Island: Abraham Joshua Heschel and Interreligious Dialogue*, Harold Kasimow - Byron L. Sherwin (eds.), Wipf & Stock Pub, 2009, ss. 12-23.

⁵⁹ Walter Casper, “*Nostra Aetate*: A Catholic Perspective”, *Nostra Aetate*, ss. 203-206.

⁶⁰ Robert Bonfil, “*Nostra Aetate*: Jewish Memory, Jewish History, Jewish Vision”, *Nostra Aetate*, s. 106.

Lefebvre'dir. Lefebvre konsil kararlarını tanımadığını ilan eden ve özellikle litürjideki bazı değişiklikleri uygulamamakta hala ısrarcı davranan bir din adamıdır. Lefebvre ve arkadaşları konsili modernleşme çılgınlığı olarak değerlendirmektedir.⁶¹ Kardinaller arasında dahi konsili “Kilisenin yakın tarihindeki en büyük hata” olarak nitelendirenler olmuştur.⁶² Bununla birlikte bu tarz tepkilerin *Nostra Aetate*'ye özel değil genel olarak II. Vatikan Konsilinin tümüne yönelik olduğu söylenmelidir.⁶³

Nostra Aetate'nin lehinde ve aleyhinde bulunanlar dışında bir de metnin teknik anlamda teolojik sorunlar çıkardığını düşünenler vardır. Gerçekten de Hıristiyan olmayan dinlerle ilişki açısından *Nostra Aetate* bizzat diğer konsil metinleriyle (örneğin misyonerlikle ilgili belge olan *Ad Gentes* ile) çelişki arz etmektedir.⁶⁴ Bu bağlamda dile getirilen en önemli sorun kurtuluş meselesiyle ilgilidir. Diğer dinlerde de kurtuluş imkanı varsa Katolik kimliğinin anlamı ne olacaktır? Birçok yazar bu ve benzeri soruların konsilde açık bırakıldığı fikrindedir.⁶⁵

Tartışmalar bağlamında dikkat çekilen bir başka husus da “Yahudileştirme” kavramı etrafındadır. *Nostra Aetate* dikkatleri Hıristiyanlığın Yahudi kökenine çekmiş ve bu konudaki araştırmaların artmasına da katkıda bulunmuştur. Fakat bu durum bazen “*Yeni Abil'in Yahudileştirilmesi*” olarak tanımlanmaktadır.⁶⁶ Hatta Hıristiyanlığı Yahudilikten ayıran en önemli kişi olarak bildiğimiz Pavlus'un dahi

⁶¹ Bkz. Thomas Bokenkotter, *A Concise History of the Catholic Church*, Image Books Doubleday, New York, 1990, s. 368 vd.

⁶² Bkz. Patrick Granfield, *Papacy in Transition*, Doubleday & Company, New York, 1980, s. 178.

⁶³ Melloni konsille ilgili bazı Katoliklerin hala bir “korku” içinde olduklarını savunur. Bkz. Alberto Melloni (ed.), *Chi ha paura del Vaticano II*, Carocci, Roma, 2009.

⁶⁴ Bkz. Thomas Stransky, “The Genesis of *Nostra Aetate*”, s. 51.

⁶⁵ Bkz. Daniel A. Madigan SJ, “*Nostra Aetate* and the Questions it Chose to Leave Open”, *Gregorianum*, 87. 4 (2006), ss. 781–796. Bokenkotter muhafazakar ve radikal Katoliklerin bazı konsil metinlerinin diğer kiliseler ve hatta diğer dinlerde de kurtuluşu mümkün gördüğünü bunun Katolisizmin meşruiyet zeminini tehlikeye attığını savduklarını ifade eder. Bkz. Thomas Bokenkotter, *A Concise History of the Catholic Church*, s. 387.

⁶⁶ Bkz. John T. Pawlikowski, “The Re-Judaization of Christianity: Its Impact on the Church and Its Implications for the Jewish People”, *Immanuel*, 22/23, ss. 60-74; Serge Ruzer, “*Nostra Aetate* and the Historical Quest for the Jewish Origins of Christianity”, *Nostra Aetate*, s. 87, 91, 92.

aslında Yahudilikten ayrılmadığı şeklinde eğilimler ortaya çıkmıştır.⁶⁷ Bu eğilim Kilisenin kendini “gerçek İsrail” olarak gördüğü geleneksel Katolik anlayışına tersdir. *Nostra Aetate*’de ima edilen fakat bir başka konsil belgesi olan *Lumen Gentium*’da açıkça ifade edilen İsrail’in hala “eski İsrail” olduğu fikri D’Costa gibi teologlara göre “doktrinde dramatik bir değişim”dir.⁶⁸ Bunun bir uzanımı olarak Kilisenin *magisterium* öğretisinin de radikal biçimde değiştiği yorumları söz konusudur.⁶⁹

ii) Diğer Hıristiyanlar

Nostra Aetate konusunda özellikle Doğu Avrupa Kiliselerinin (bunlar Katolik kiliselerdir) tutumunda bir enteresanlık vardır. Bu kiliselere ait beyanatlarda ve belgelerde 1990’lı yıllara kadar *Nostra Aetate*’den bahsedilmez.⁷⁰ Buna mukabil Protestan kiliselerin *Nostra Aetate*’ye tepkileri daha hızlı ve belirgin olmuştur denebilir. Protestan kiliselerin bu yaklaşımı oldukça dikkat çekicidir. Zira bunların Yahudilerle iletişimleri daha öncesinde çoğunlukla misyonerlik bağlamında, yani Yahudileri Hıristiyanlaştırma amaçlıdır. 18. Yüzyıldan itibaren sadece yahudiler arasında İncili yaymak amaçlı misyoner örgütler kurulmuştur. 1920’lerde kurulan İngiliz misyoner kuruluşu IMCCAJ (International Missionary Council’s Committee on the Christian Approach to the Jews) bunlar arasında en önemlisidir.⁷¹ Fakat *Nostra Aetate*’nin ilanından sonra özellikle Protestan kiliselerle ilgili en geniş organizasyon olan Dünya Kiliseler Birliği (WCC)’nin konsildekine benzer girişimlerde bulunduğu

⁶⁷ Bkz. E. P. Sanders, *Paul and Palestinian Judaism: A Comparison of Patterns of Religion*, Fortress Press, Philadelphia, 1977; John Connelly, *From Enemy to Brother: The Revolution in Catholic Teaching on the Jews, 1933–1965*, Harvard University Press, Cambridge, 2012.

⁶⁸ Bkz. Gavin D’Costa, *Vatican II: Catholic Doctrines on Jews and Muslims*, Oxford University Press, 2014, ss. 144-153.

⁶⁹ Bkz. John T. Pawlikowski, “Christology and the Jewish-Christian Dialogue: A Personal Theological Journey”, *Irish Theological Quarterly*, 72 (2007), ss. 147–167; John T. Pawlikowski, “Vatican II’s *Nostra Aetate*: Its Impact on the Church’s Theological Self-Understanding”, *NTR*, volume 25 n. 2, March 2013, ss. 22-29.

⁷⁰ Hans Hermann Henrix, “Impact and Effects in Europe of *Nostra Aetate*”, *Nostra Aetate*, s. 110.

⁷¹ Bkz. Mauro Velati, “The Debate on *De Judaeis* and Ecumenical Dialogue”, s. 146, 147.

görülür. *Nostra Aetate*'nin ilanını 214 protestan kilisesi adına bir beyanla destekleyen WCC⁷² 1967'de *The Church and Jewish People* (Kilise ve Yahudi Halkı) adıyla *Nostra Aetate*'ye benzer bir beyanat yayınlamıştır.⁷³

Protestanlara kıyasla Ortodoks dünyasından -özellikle de Ortadoğuda yaşayan Hıristiyan din adamlarından- gelen ilk tepkiler olumsuzdur. Antakya Ortodoks Patriği VI. Theodosios *Nostra Aetate* metnini eleştiren bir konuşma yapmış ve bu konuşma basında da yer almıştır. Patrik sadece İsa'ya inanan Yahudilerin kurtuluşa ereceğini, bunların dışında kalanların Hıristiyanlarla ilgili günahları hala taşıdığını beyan etmiştir.⁷⁴

iii) Müslümanlar

Nostra Aetate ile ilgili tartışmaların yer aldığı literatürde daha çok Katolik-Yahudi ilişkilerine odaklanılmıştır. Metinde isimleri geçmesine rağmen Budist ve Hinduların bu literatürde pek yer almadığı görülür. Müslüman dünyada da bu belgenin ciddi bir yansımalarının bulunduğu söylenemez elbette. Fakat az da olsa hem Katolik hem de Müslüman yazarlardan belgeyle ilgili yazılar kaleme alanlar vardır. Qamar-ul Huda 2004'te kaleme aldığı makalesinde *Nostra Aetate*'nin bir diyalog ve iletişim yolu açtığını fakat sonraki bazı Kilise belgelerinin bu yolu zora soktuğunu iddia eder. Özellikle II. John Paul tarafınadn 2000 yılında yayınlanan *Dominus Iesus* adlı genelgeyi eleştirmektedir. Yazarın düşüncesi bu belgenin sadece Müslümanlarla değil diğer dinlerle ilgili de Kilisenin geleneksel kapalı teolojisine döndüğü yönündedir.⁷⁵

⁷² Henri Fesquet, *The Drama of Vatican II*, s. 713.

⁷³ İlgili metin için bkz.

https://www.bc.edu/content/dam/files/research_sites/cjl/texts/cjrelations/resources/documents/protestant/WCC1967.htm WCC'nin diğer dinlerle ilgili 1979'da başka bir metin daha yayınlamıştır ve bu metinde Müslümanlar da yer almaktadır. Bkz. <https://www.oikoumene.org/en/resources/documents/wcc-programmes/interreligious-dialogue-and-cooperation/interreligious-trust-and-respect/issues-in-christian-muslim-relations-ecumenical-considerations> *Nostra Aetate* ile ilgili Protestan bakış açısıyla bir değerlendirme için ayrıca bkz. Petra Heldt, "Protestant Perspectives after 40 Years: A Critical Assessment of *Nostra Aetate*", *Nostra Aetate*, ss. 163-173.

⁷⁴ Bkz. Henri Fesquet, *The Drama of Vatican II*, 713.

⁷⁵ Qamar-ul Huda, "The 40th Anniversary of Vatican II: Examining *Dominus Iesus*, and Contemporary Issues for Inter-religious Dialogue between Muslims and

Katolik dünyasından Patrick Ryan ise *Nostra Aetate*'nin sadece Yahudilere karşı olan Hıristiyan nefretinin sonu değil Müslümanlara yönelik nefretin de sonu olduğunu yazar. Bunun yanında *Nostra Aetate*'nin oluşumuyla ilgili ilginç bir iddiada bulunur. Buna göre Jules Isaac'ın metnin Yahudilerle ilgili kısmında nasıl bir etkisi varsa İslam araştırmacısı Louis Massignon'un da metnin İslamla ilgili kısmında önemli bir etkisi vardır.⁷⁶

iv) Yahudiler

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi *Nostra Aetate* çoğu yazar tarafından tamamen Yahudilerle ilgili bir metin olarak ele alınıp tartışılmaktadır. Bu bir açıdan doğaldır, zira Yahudilerle Hıristiyanlar arasındaki sorun -diğer din mensuplarıyla olan ilişkiden farklı olarak- doğrudan teolojik ve kutsal metinsel bir sorundur. Yahudilerin “Tanrı katili” olarak görülmesinden öte klasik Hıristiyan teolojisine göre “Tanrı halkı İsrail”in yerini artık Kilise almıştır.⁷⁷ Yani Yahudilik mülga bir din, Yahudiler de mülga bir millettir. *Yeni Ahit* ve *Eski Ahit* tabirleri dahi bu anlayışa dayanır. *Nostra Aetate*'nin bu anlayışı değiştirebildiğini söyleyemek zordur. Bu anlamda Kilisenin gelecekteki anlayışını sürdürdüğünün en önemli kanıtını Papa XVI. Benedikt'in, 1999'da Kardinal Ratzinger iken yazdığı bir kitapta görebiliriz. *Many Religions One Covenant: Israel, the Church and the World* (Bir Çok Din Tek Antlaşma: İsrail, Kilise ve Dünya) adlı kitabında Ratzinger *Nostra Aetate*'ye atıfta bulunarak, İsa zamanındaki Yahudilerin suçunun tüm Yahudilere teşmil edilemeyeceğini söylese de “Kilise İsa Mesih'in Tanrı'nın oğlu olduğuna ve Tanrı'nın O'nunla birlikte tüm milletlerin Tanrısı haline geldiğine, vahiy sürecini tamamlayarak Tanrı ışığını tüm milletlere ulaştırdığına

Catholics”, *Islam and Christian-Muslim Relations*, vol. 15, no. 3 (July 2004), ss. 331–347.

⁷⁶ Bkz. Patrick J. Ryan, S.J. , “Rejecting Hatred: Fifty Years of Catholic Dialogue with Jews and Muslims since *Nostra Aetate*”, *Origins*, 45 (January 7, 2016), ss. 531-539. İslama yönelik Katolik teolojik bakışı hakkında ayrıca bkz. Anthony O'Mahony, “Catholic Theological Perspectives on Islam at the Second Vatican Council”, *The Dominican Council*, Blackwell Publishing Ltd. 2007, ss. 385-398.

⁷⁷ Hıristiyan teolojisinde bu anlayış “theology of substitution”, “displacement theology” veya “supersessionist theology” olarak isimlendirilmektedir.

inanmaktadır” der.⁷⁸ Burada kullanılan ifade “yerine geçme” (replacement) değil “tamamlama” (fullfilment) ise de düşünce klasik teolojinin tekrarıdır.⁷⁹

Yahudi yazarların eleştirisi de çoğunlukla bu noktadadır. Yani antisemitizmin kökeni olarak gördükleri klasik teolojik bakışın değişmediği yönündedir.⁸⁰ Bu bakımdan Yahudi yazarların genel görüşünü “yetersiz fakat olumlu bir adım” olarak özetlemek mümkündür. Çoğu Yahudi yazar metnin konsil sürecinde gittikçe zayıfladığı kanaatindedir. Papa XXIII. John’un ölümü ve Arap tepkisinin bunda önemli olduğunu düşünmektedirler.⁸¹ Metnin zayıfladığının en önemli kanıtı olarak ise konsil sürecinde metne üç defa eklenen ama her defasında tekrar çıkarılan “deicide” kavramı gösterilmektedir.⁸²

Metinle ilgili Yahudi cephesindeki en önemli şüphe veya endişe ise metnin misyoner bir amaç taşıdığıdır. Özellikle 1991’de Papa II. John Paul tarafından yayınlanan misyonerlik genelgesi bu endişeleri artırmış ve Katolik-Yahudi ilişkilerinde “olumsuz bir gelişme” olarak nitelenmiştir.⁸³ Bununla birlikte metni olumlu gelişmelerin bir başlangıcı olarak görenler çoğunlukta. Papa II. John Paul 13 Nisan 1986’da Roma’daki büyük sinagogu ziyarete gittiğinde (bir papanın ilk sinagog ziyaretidir) Başhaham Elio Toaff bu ziyaretin II. Vatikan Konsili ve *Nostra Aetate* sayesinde gerçekleştiğini ifade etmiş; ziyareti Katolik-Yahudi ilişkilerinde bir devrim

⁷⁸ Joseph Cardinal Ratzinger, *Many Religions One Covenant: Israel, the Church and the World*, trans. by Graham Harrison, Ignatius Press, 1999, s. 18-19.

⁷⁹ İlgili tartışma için bkz. Didier Pollefeyt, “The Church and the Jews: Unsolvble Paradox or Unfinished Story?”, *Nostra Aetate*, s. 131-144.

⁸⁰ Robert Bonfil, “Nostra Aetate: Jewish Memory, Jewish History, Jewish Vision”, *Nostra Aetate*, s. 102.

⁸¹ Bkz. Michael Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust*, s. 210; Henri Fesquet, *The Drama of Vatican II*, s. 291.

⁸² Bkz. Michael Phayer, *The Catholic Church and the Holocaust*, s. 212, 213; The American Jewish Committee Institute of Human Relations, *The Second Vatican Council's Declaration on the Jews: A Background Report*, s. 43.

⁸³ Bkz. Jerome A. Chanes, “Impact of Nostra Aetate on Catholic and Jewish Life in the United States after Four Decades”, *Nostra Aetate*, s. 195; R.J. Zwi Werblowsky, “Nostra Aetate: A Jewish Perspective”, *Nostra Aetate*, ss. 199-201.

olarak nitelenmiştir.⁸⁴ Bazı dalgalanmalarla beraber, gerçekten de *Nostra Aetate*'nin 1994 yılında Vatikan ve İsrail devletlerinin birbirini tanımasıyla sonuçlanan bir sürecin başlangıcı olduğunu söylemek mümkündür. Kilise 1974 ve 1985 yıllarında da Yahudilerle ilgili iki önemli belge daha yayınlamıştır. “Papalık Yahudilerle Dinî İlişkiler Komisyonu” tarafından hazırlanan bu belgeler komisyon başkanı (aynı zamanda Kardinal Bea'nın yakın arkadaşı) Kardinal Johannes Willebrands imzalıdır ve Kilisenin Yahudilere karşı yeni ve uzlaşmacı yaklaşımının devamı sayılabilir.⁸⁵

Sonuç

Nostra Aetate II. Vatikan Konsili'nin kendisi kadar tartışma ve ilgi odağı olmuş bir metindir. Konsil belgeleri içerisindeki en kısa metin olmakla beraber hazırlık aşamasından konsilin son oturumundaki ilanına kadar zorlu bir süreçten geçmiştir. Önce sadece Yahudilere yönelik hazırlanmış bir taslak iken Yahudiler yanında Müslümanlar, Hindular ve Budistlerden de söz eden “Hıristiyanlık dışındaki dinler” biçiminde genel bir muhteva ile ilan edilmiştir.

⁸⁴ Robert Bonfil, “Nostra Aetate: Jewish Memory, Jewish History, Jewish Vision”, s. 105.

⁸⁵ Bahsedilen belgelerin metinleri için bkz. “Guidelines and Suggestions for Implementing the Conciliar Declaration *Nostra Aetate*”, http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/reasons-jews-docs/rc_pc_chrstuni_doc_19741201_nostra-aetate_en.html; “On the Correct Way to Present the Jews and Judaism in Preaching and Catechesis in the Roman Catholic Church”, http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/reasons-jews-docs/rc_pc_chrstuni_doc_19820306_jews-judaism_en.html. *Nostra Aetate* bağlamında Katolik-Yahudi ilişkileri üzerine yapılan çalışmalarla ilgili olarak bkz. Charles Angell, “Catholic-Jewish Relations since ‘Nostra Aetate’”, *America*, November 8, 1975, ss. 298-301; Henry Siegman, “A Decade of Catholic-Jewish Relations - A Reassessment”, *Journal of Ecumenical Studies*, 1978, Vol. 15 n. 3, ss. 243-260; Nadia Pandolfo, *Truth and Conflict in the Catholic Church: Catholic Jewish Dialogue*, Loyola Marymount University and Loyola Law School, 2014; Philip A. Cunningham, “Official Ecclesial Documents to Implement Vatican II on Relations with Jews: Study Them, Become Immersed in Them, and Put Them into Practice”, *Studies in Christian-Jewish Relations*, Volume 4 (2009), ss. 1-36; Jerome A. Chanes, “Impact of *Nostra Aetate* on Catholic and Jewish Life in the United States after Four Decades”, *Nostra Aetate*, ss. 189-197.

Teoloji ve litürji ile ilgili diğer metinlerde olduğu gibi, Kilise için Yahudiler ve diğer dinlerle ilgili geleneğe nazran farklı bir şey söylemek elbette kolay olmamıştır. *Nostra Aetate* Kilisenin Yahudilerle ilgili geleneksel öğretisini açıkça “bozan” bir metindir. Bu yüzden birçoklarınınca bir tür “ihamet” olarak görülmüştür. Fakat *Nostra Aetate* ile ilgili tek zorluk bu teolojik yön değildir. Ekstra bir zorluk daha söz konusudur ki o da siyasi ortamdır. Metin Arap-İsrail savaşlarının hemen arifesindeki bir dönemde tartışılmıştır ve “dışarı”daki havadan ister istemez etkilenmiştir. Bununla birlikte metni önemli ölçüde “siyasi” hale getiren şey sadece Arap-İsrail çatışması değildir. II. Dünya savaşı sonrası Kiliseye yöneltilen ithamlar ve artık bir İsrail Devletinin varlığı ve Kilisenin bu konuda kendisini bir şeyler yapmaya mecbur hissetmesidir. Bu açıdan *Nostra Aetate*'nin hedeflenen siyasi manevra açısından başarılı ve fakat teolojik değişim açısından yeterince etkili olamamış bir metin olduğu söylenebilir.

Nostra Aetate ile ilgili sonraki yıllarda yapılan tartışmaların temel sorunu ise metni Yahudi-Katolik ilişkilerine indirgemektir. Amacı bakımından metnin başlangıçta Yahudilerle ilişkilere odaklanmış olarak planlandığı doğrudur, fakat ortaya çıkan metin sadece Yahudilerle ilgili bir metin değildir. Dolayısıyla konuyla ilgili tartışmaların metni bırakıp tamamen nedene odaklanmak gibi yanlış, ya da eksik bir tarafa gittiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Alberigo, G., Jossua, J., Komonchak, J. A. (eds.), *Reception of Vatican II*, trans. by Matthew O'Connell, The Catholic University of America Press, Washington D.C., 1987.
- Alberigo, G., Komonchak, J.A. (eds.), *The History of Second Vatican Council*, Maryknoll, 1996-2006.
- Alberigo, Giuseppe, *A Brief History of Vatican II*, Orbis Books, New York, 2006.
- Angell, Charles, "Catholic-Jewish Relations since 'Nostra Aetate'", *America*, November 8, 1975, ss. 298-301.
- Annarita Caponera, "Papers of the Secretariat for Christian Unity on Nostra Aetate", Neville Lamdan, Alberto Melloni (eds.), *Nostra Aetate: Origins, Promulgation, Impact on Jewish-Catholic Relations*, LIT, Berlin, 2007.
- Berkouwer, G.C., *The Second Vatican Council and the New Catholicism*, Eerdmans Publishing Co., US, tarihsiz.
- Bialer, Uri, *Cross on the Star of David: The Christian World in Israel's Foreign Policy 1948-1967*, Indiana University Pres, Bloomington, 2005.
- Bokenkotter, Thomas, *A Concise History of the Catholic Church*, Image Books Doubleday, New York, 1990.
- Bonfil, Robert, "Nostra Aetate: Jewish Memory, Jewish History, Jewish Vision", Neville Lamdan, Alberto Melloni (eds.), *Nostra Aetate: Origins, Promulgation, Impact on Jewish-Catholic Relations*, LIT, Berlin, 2007.
- Bulman, Raymond F., Parrella Frederick J. (eds.), *From Trent to Vatican II*, Oxford University Press, 2006.
- Chanes, Jerome A., "Impact of Nostra Aetate on Catholic and Jewish Life in the United States after Four Decades", Neville Lamdan, Alberto Melloni (eds.), *Nostra Aetate: Origins, Promulgation, Impact on Jewish-Catholic Relations*, LIT, Berlin, 2007.
- Chanes, Jerome A., "Impact of Nostra Aetate on Catholic and Jewish Life in the United States after Four Decades", *Nostra Aetate*, ss. 189-197.

- Concilio Vaticano II: Constitutiones, Decreta, Declarationes*, Libreria Editrice Vaticana, Vatikan, 1998.
- Connelly, John, *From Enemy to Brother: The Revolution in Catholic Teaching on the Jews, 1933–1965*, Harvard University Press, Cambridge, 2012.
- Cunningham, Philip A., “Official Ecclesial Documents to Implement Vatican II on Relations with Jews: Study Them, Become Immersed in Them, and Put Them into Practice”, *Studies in Christian-Jewish Relations*, Volume 4 (2009), ss. 1-36.
- D’Costa, Gavin, *Vatican II: Catholic Doctrines on Jews and Muslims*, Oxford University Press, 2014.
- Fesquet, Henri, *The Drama of Vatican II*, trans. by Bernard Murchland, Random House, New York, 1967.
- Flannery, Austin (ed.), *The Basic Sixteen Documents Vatican Council II*, Costello Publishing Company, New York, 2007.
- Granfield, Patrick, *Papacy in Transition*, Doubleday & Company, New York, 1980.
- Heldt, Petra, “Protestant Perspectives after 40 Years: A Critical Assessment of *Nostra Aetate*”, Neville Lamdan, Alberto Melloni (eds.), *Nostra Aetate: Origins, Promulgation, Impact on Jewish-Catholic Relations*, LIT, Berlin, 2007.
- Henrix, Hans Hermann, “Impact and Effects in Europe of *Nostra Aetate*”, Neville Lamdan, Alberto Melloni (eds.), *Nostra Aetate: Origins, Promulgation, Impact on Jewish-Catholic Relations*, LIT, Berlin, 2007.
- Huda, Qamar-ul, “The 40th Anniversary of Vatican II: Examining Dominus Iesus, and Contemporary Issues for Inter-religious Dialogue between Muslims and Catholics”, *Islam and Christian-Muslim Relations*, vol. 15, no. 3 (July 2004), ss. 331–347.
- Kaiser, Robert Blair, *Pope, Council and World: The Story of Vatican II*, The Macmillan Company, New York, 1963.
- MacEoin, Gary, *The Inner Elite*, Kansas City, 1978.
- Madigan, Daniel A. SJ, “*Nostra Aetate* and the Questions it Chose to Leave Open”, *Gregorianum*, 87. 4 (2006), ss. 781–796.

- McBrien, Richard, "Pope John XXIII's Opening Address to the Second Vatican Council", *National Catholic Reporter*, Nov. 5, 2012.
- Melloni Alberto, "Nostra Aetate, 1965-2005", Neville Lamdan, Alberto Melloni (eds.), *Nostra Aetate: Origins, Promulgation, Impact on Jewish-Catholic Relations*, LIT, Berlin, 2007.
- Melloni, Alberto (ed.), *Chi ha paura del Vaticano II*, Carocci, Roma, 2009.
- Melloni, Alberto, *L'altra Roma: Politica e S. Sede durante il concilio Vaticano II (1959-1965)*, Bologna, 2000.
- Moore Donald J., "A Catholic Perspective on *Nostra Aetate*", *No Religion Is an Island: Abraham Joshua Heschel and Interreligious Dialogue*, Harold Kasimow-Byron L. Sherwin (eds.), Wipf & Stock Pub, 2009, ss. 12-23.
- O'Mahony, Anthony, "Catholic Theological Perspectives on Islam at the Second Vatican Council", *The Dominican Council*, Blackwell Publishing Ltd. 2007, ss. 385-398.
- O'Malley, John W., *What Happened at Vatican II*, Harvard University Press, 2008.
- Oesterreicher, John M., *The New Encounter: Between Christians and Jews*, New York, 1986.
- Pandolfo, Nadia, *Truth and Conflict in the Catholic Church: Catholic Jewish Dialogue*, Loyola Marymount University and Loyola Law School, 2014.
- Pawlikowski, John T., "Christology and the Jewish-Christian Dialogue: A Personal Theological Journey", *Irish Theological Quarterly*, 72 (2007), ss. 147-167.
- Pawlikowski, John T., "The Re-Judaization of Christianity: Its Impact on the Church and Its Implications for the Jewish People", *Immanuel*, 22/23, ss. 60-74.
- Pawlikowski, John T., "Vatican II's *Nostra Aetate*: Its Impact on the Church's Theological Self-Understanding", *NTR*, volume 25 n. 2, March 2013, ss. 22-29.
- Phayer, Michael, *The Catholic Church and the Holocaust, 1930-1965*, Indiana University Press, Bloomington, 2000.

- Pinay, Maurice, *The Plot Against the Church*, Timothy Peter Johnson, 2006.
- Pollefeyt, Didier, “The Church and the Jews: Unsolvable Paradox or Unfinished Story?”, Neville Lamdan, Alberto Melloni (eds.), *Nostra Aetate: Origins, Promulgation, Impact on Jewish-Catholic Relations*, LIT, Berlin, 2007.
- Ratzinger, Joseph Cardinal, *Many Religions One Covenant: Israel, the Church and the World*, trans. by Graham Harrison, Ignatius Press, 1999.
- Ruzer, Serge, “Nostra Aetate and the Historical Quest for the Jewish Origins of Christianity”, Neville Lamdan, Alberto Melloni (eds.), *Nostra Aetate: Origins, Promulgation, Impact on Jewish-Catholic Relations*, LIT, Berlin, 2007.
- Ryan, Patrick J., , “Rejecting Hatred: Fifty Years of Catholic Dialogue with Jews and Muslims since Nostra Aetate”, *Origins*, 45 (January 7, 2016), ss. 531-539.
- Rynne, Xavier, *Vatican Council II*, Orbis Books, New York, 1999.
- Sanders, E. P., *Paul and Palestinian Judaism: A Comparison of Patterns of Religion*, Fortress Press, Philadelphia, 1977.
- Siegman, Henry, “A Decade of Catholic-Jewish Relations-A Reassessment”, *Journal of Ecumenical Studies*, 1978, Vol.15n. 3, ss. 243-260.
- Stransky, Thomas, “The Genesis of Nostra Aetate: An Insider’s Story”, Neville Lamdan, Alberto Melloni (eds.), *Nostra Aetate: Origins, Promulgation, Impact on Jewish-Catholic Relations*, LIT, Berlin, 2007.
- Sullivan, Maureen, *101 Questions and Answers on Vatican II*, Paulist Press, New York, 2002.
- The American Jewish Committee, Institute of Human Relations, *The Second Vatican Council's Declaration on the Jews: A Background Report* (http://www.ajcarchives.org/AJC_DATA/Files/6A5.PDF s. 21)
- Velati, Mauro, “The Debate on *De Judaeis* and Ecumenical Dialogue”, Neville Lamdan, Alberto Melloni (eds.), *Nostra Aetate: Origins, Promulgation, Impact on Jewish-Catholic Relations*, LIT, Berlin, 2007.
- Werblowsky, R.J. Zwi, “Nostra Aetate: A Jewish Perspective”, Neville Lamdan, Alberto Melloni (eds.), *Nostra Aetate: Origins, Promulgation, Impact on Jewish-Catholic Relations*, LIT, Berlin, 2007.

KUR'ÂN'DA DİNÎ ŞÜPHE

Nurullah DENİZER*

ÖZ

İnsan, doğası gereği merak eden, sorgulayan, bir bilginin hakikatini kabullenebilmek için ikna olması gereken ve bu konuda sürekli tatmin arayışı içerisinde bulunan bir varlıktır. Bu durumdan dinî bilgi de istisna değildir. İnsan vahiy ile kendisine bildirilen dinî bilgiler hususunda da sürekli bir merak ve onların hakikatini arayış içerisinde olmuştur. Dinî bilginin fizikî dünyaya dair yönü her devrin imkânları nispetince araştırılmış ve araştırılmaya devam etmektedir. Dinî bilginin metafizik yönü ise fizikî imkânlarla doğrulanabilir bir alan değildir. Dolayısıyla bu konular iman sahası içine girmektedir. Sağlam bir iman, içerisinde şüphe barındırmaması beklenir. Bununla birlikte iman bu seviyeye ulaşması sürecinde birey, inandığı konular hakkında şüphe içerisine düşebilir. Bu durumda şüphe; bireyin imanî meselelerde çıkmaza girmesine ve hatta imanını kaybetmesine sebep olabileceği gibi onu, kuşku duyduğu konuları araştırmaya sevk ederek imanda tahkik seviyesine de ulaştırabilir. Bu çalışmada öncelikle, Kur'ân-ı Kerîm'de şüphe anlamında kullanılan kavramlar ele alınacak, Kur'ân-ı Kerîm'de hangi konularda insanların şüpheye düştüğü değerlendirilecek ve Hz. Peygamber'in konu ile ilgili hadîs-i şerîflerinden de yararlanılarak şüphenin iman ile olan ilişkisi, Kur'ân-ı Kerîm ışığında ortaya konmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, din, iman, şüphe, dinî şüphe

RELIGIOUS DOUBT IN THE QUR'AN

ABSTRACT

Human beings by nature, are curious and in need of persuasion to acknowledge the truth of knowledge accompanied by a pursuit of constant satisfaction in this matter. In this case, religious knowledge has no exception. The human being has been searching for a constant curiosity and their truth about the religious knowledge reported to him through revelation. The direction of religious knowledge to the physical world has been researched and it is still continues to be investigated. The metaphysical aspect of religious knowledge is not verifiable

* Yrd. Doç. Dr., Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı.

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi : 06/10/2017

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi : 28/11/2017

by physical means. Therefore, these subjects fall into the field of faith. It is expected that a Iman belief should not contain doubt. However, in the process of reaching this level of faith, the mind or heart may be in doubt about their beliefs. Doubt in this case; It may lead the individual to break out of the faith and even lose faith, and may even reach the level of the ascertain of Iman, by referring him to his suspicions. In this study, firstly the concepts used in the Qur'an in the sense of doubt will be discussed and in which subjects the Qur'an will fall into doubt in the Qur'an. Utilizing the Prophet's hadiths related to the subject, the relationship between skepticism and faith will be tried to be revealed in the light of the Holy Qur'an.

Key words: Quran, religion, faith, doubt, religious doubt

Giriş

İnsan, doğası gereği merak eden, sorgulayan ve bir bilginin hakikatini kabullenebilmek için ikna olması gereken bir varlıktır. Objelerini metafizik konuların oluşturduğu imana dair meselelerde ise insan, her ne kadar kendisine ulaşan dinî bilgiye teslim olarak iman etse de bu metafizik konuların içeriğine tam manasıyla vâkıf olması mümkün olmadığından, ömrü müddetince çeşitli boyutlarda şüpheler içerisine düşebilmektedir. Ayrıca insan yaşamı boyunca, dinî inançlarla bağdaştırmakta zorlandığı çeşitli durumlarla da karşılaşabilir. Karşılaştığı durumlarla dinî inançlarını bağdaştıramaması, bireyin bu inançlara dair şüphe içerisine düşmesine neden olabilir. Kişinin içine düşebileceği bu şüphe hali yadırganmamalı ve kaçınılması gereken bir durum olarak kabul edilmemelidir. Zira şüphe olmaksızın bir kimsenin tasdik ve inanma kapasitesini tam olarak kullanabildiği söylenemez. Çünkü zihni en kuvvetli şekilde daha yüksek yorum seviyesine zorlamak şüphenin bir özelliğidir. Bu nedenle şüphe ruhsal yaşamın gelişiminin zorunlu ve evrensel bir belirtisi sayılabilir.¹

Somut verilerle doğrulanması mümkün olmayan iman ile ilgili meseleler hakkında şüpheye düşmek ve onları sorgulamak, bireyin imanını tahkîkî boyuta ulaştırmasıyla da onu tamamen kaybetmesiyle de sonuçlanabilir. Bu noktadaki ayrımı belirleyen husus, içine düşülen

¹ Abdurrahman Kasapoğlu, “Dinsel Şüphe”, *Kelam Araştırmaları*, cilt: 3, sayı: 2 (2005), s. 66.

şüphenin niteliğidir. İnsanı hakikatten uzaklaştıran, hiçbir şeyin mutlak olarak bilinmeyeceği, bilinebilen şeylerin ise sübjektif olduğu sonucuna götüren septik şüphe, imana konu olan meselelerin kabulü hususunda bireyi çıkmaza sürüklerken; doğru bilgiye ulaşmak için temel bir esas olarak kabul edilen metodik şüphe² ise imanın sağlamlaşmasına yardımcı olan bir mahiyet arz eder.

Müslüman olmanın ilk şartı olan iman, Kur'an-ı Kerim'in pek çok ayetinde farklı boyutları ile ele alınmıştır. Bu boyutlardan birisi de iman ve iman esasları ile ilgili konularda insanların düşmüş olduğu şüphedir. Kur'an-ı Kerim insanların iman edip etmeme konusundaki tercihlerine yahut iman ettikten sonra iman ettikleri şeyin hakikati hakkında düştükleri şüphelere yer yer değinmiş ve bu tür durumlarda insanların nasıl bir tutum sergilemesi gerektiğine dair tavsiyelerde bulunmuştur.

Kur'an'da şüphe, çeşitli kavramlarla ifade edilmiştir. Bu kavramların yer aldığı ayetlere bakıldığında şüpheye konu olan objenin genellikle metafizik unsurlar olduğu görülmektedir. Bu unsurlara dair şüphenin bahis konusu edildiği ayetlerde, şüphenin türünün genellikle 'inkârcı şüphe' yani imanla ilgili metafizik gerçeklikleri inkâr eden kimselerin inkârlarının tamamlayıcı bir elemanı işlevini üstlendiği görülmektedir.³ Kur'an yer yer, inkârcıların nasıl şüphe duyduklarına

² Doğru bilgiye ulaşmada şüpheyi öncül olarak kullanma Descartes'ın bilgi felsefesinde önemli bir yere sahiptir. Descartes, şüpheyi, doğru ve kesin bilgiye ulaşmak için bir metot olarak kullanmıştır. Bu nedenle, onun şüphesi, kendiliğinden doğan bir şüphe değil, düşünülen istenilen, aklın ışığı ve iradenin gücü ile hakikati aramaya yönelik, hiçbir şeyi dışarıda bırakmayan tam bir şüphe, yani metodik şüphedir. Böyle bir şüpheden sonra ancak mutlak ve sarsılmaz bir hakikate ulaşılmış olacak ve bu hakikat bilgi binasının kuruluşunda sağlam bir temel teşkil edecektir. (Ülker Öktem, "Descartes'da Bilginin Kesinliği Problemi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: XV (1999), s. 311.) Benzer şekilde metodik şüphenin Mevlana'da da olduğu söylenebilir. Çünkü Mevlana bilgi hakkında, "Bilgiyi terk etmede arayalım." der. Bu, şimdiye kadar öğrendiğimiz bilgilerden sıyrılıp, onları 'askıya alıp', kesin olana ulaşmamız için yeniden çaba sarf etmemiz gerektiği anlamına gelir. Bu öğretilerde şüphe, yakîne ulaşmanın başlangıcıdır. İnsan şüphe eder. Bu şüphesini gidermenin yollarını arayıp durur. Ona göre her şüphe, 'yakîn' bilgiye susamış bir 'hâl'i ifade eder. (Hasan Çiçek, "Kadım Üç Felsefe Problemi Bağlamında Mevlana'nın Mesnevî'sinde Metaforik Anlatım", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: XLIV (2003), s. 304.)

³ Kasapoğlu, "Şüphe İnkâr İlişkisi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, cilt: 4, sayı: 1 (2004), s. 58.

değınmekte, bazen de imana dair meseleler hakkında şüphe duyulmamasını ve bu konular hakkında şüphe duyanlardan olunmaması gerektiğini bildirmektedir.

Bu çalışmada öncelikle Kur'ân'da şüphe anlamında kullanılan kavramlar incelenecek, sonra da şüpheye konu olan meseleler esas alınarak ilgili ayetler hakkında değerlendirmelerde bulunulacaktır.

1. Kur'ân'da Şüphe İle İlgili Kavramlar

Kur'ân'da şüphe, 'rayb', 'şekk', 'mirye', 'zann', 'maraz' ve 'harec' kavramlarıyla ifade edilmiştir. Ayrıca bu kavramlara mana ilişkisi içerisinde olan 'vesvese' kelimesi de konuyla olan ilişkisinden ötürü önem arz etmektedir.

1.1. Rayb / ر-ي-ب / ريب

'ر ي ب' kökünden gelen 'rayb' kelimesi sözlükte zamanın akışı içerisinde meydana gelen musibet ve felaketleri ifade eden 'sarfu'd-dehr' ifadesi ile açıklanmıştır⁴ ki insan bu musibetler karşısında kuşkuya düşmektedir. Yine bu kelime şekk, zan ve töhmet manalarına da gelmektedir.⁵ Zemahşerî ise bu kelimeyi, nefsin sıkıntı ve ızdıraba

⁴ Ebû Abdurrahmân Halîl b. Ahmed b. Amr el-Ferâhidî, *Kitâbu'l-Ayn*, thk. Abdulhamîd Hindâvî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, III, 164.

⁵ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdî el-Basrî İbn Düreyd, *Cemberatü'l-Lüga*, thk. Remzi Münîr Ba'lebekî, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut, 1987, I, 332; Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî Ezherî, *Tebzîbu'l-Lüga*, Dâru İhyâi't-turâsî'l-arabî, Beyrut, 2001, XV, 182; Ebû Nasr İsmail b. Hammâd Cevherî, *es-Sihâb Tâcu'l-Lüga ve Sihâbi'l-Arabîyye*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut, 1987, I, 141; Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb İsfahânî, *Müfredâtü Elfâzî'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru'l-kalem, Dimeşk, 2002, s. 368; Ebu's-Seâdât Mecdüddîn Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed Şeybânî Cezerî İbnü'l-Esîr, *Câmiu'l-Usûl fî Ebâdîsi'r-Resûl*, thk. Abdulkadir el-Arnaut, Mektebetü'l-halvanî-Matbaatü'l-milâh-Mektebetü dârîl-beyân, IV, 83; Ebu'l-Fadl Cemâluddîn İbn Mükrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1414, I, 442; Ebu'l-Feyz Murtazâ Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâbiri'l-Kâmûs*, thk. Ali Hilâlî, Matbaatu Hukûmeti Kuveyt, Kuveyt, 2004, II, 547

düşmesi olarak açıklamaktadır.⁶ Rayb kelimesi türevleriyle birlikte Kur'ân-ı Kerîm'de yirmi altı ayette yer almaktadır.⁷

1.2. Şekk / شك / ش-ك-ك

Kur'ân-ı Kerîm'de on beş yerde geçen⁸ ve 'ش ك ك' kökünden gelen 'Şekk' kelimesi; kesin bilgi ve inanç anlamındaki yakîn kavramının zıddı⁹, birbiriyle tenakuz durumunda bulunan iki düşünce yahut inanışın zihinde eşit miktarda bulunması¹⁰ ve kalbin bu iki taraftan hiçbirine meyletmeme durumu olarak tarif edilmektedir.¹¹ Şekk, bir şeyin varlığı veya yokluğu, türü, cinsi, niteliği, amacı gibi konularda meydana gelebilir.¹² Şekk içerisinde bulunmak, kanun ve kuralları çiğnemeye; onları ihlal etme ve hiçe saymaya yol açabilir. Zira bu durumda olan kimse, kesin ve kararlı bir görüş sahibi olmadığı için dayanacağı sabit bir düşünce bulamaz ve bunun sonucu olarak da kuralları çiğnemek için kendisine daha rahat hareket edebileceği bir alan bulur.

1.3. Mirye / مريء / م-ر-ي

'Mirye' ise 'م ر ي' kökünden türemiş, şüpheler ve cedel anlamına gelen, bir iş hakkındaki tereddüt halini ifade eden bir kelimedir.¹³ Bu kökten türemiş olan 'imtîrâ' fiili bir mesele hakkında oluşan şüpheler ve tereddüt, bu mesele hakkında bir başkasıyla tartışma ve münakaşa etme

⁶ Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vüchi't-Te'vîl*, Dâru'l-kitâbi'l-arabî, Beyrut, 1407, I, 34.

⁷ Muhammed Fuâd Abdalbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfebes li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 2001, s. 404.

⁸ Abdalbâkî, s. 475.

⁹ Ezherî, IX, 316; Cevherî, IV, 1594; İbn Manzûr, X, 451.

¹⁰ İsfahânî, s. 461.

¹¹ Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî Seyyid Şerîf Hanefî Cürcânî, *et-Ta'rifât*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983, s. 128.

¹² Ebu'l-Abbas Şehabeddîn Ahmed b. Yusuf b. Abdiddâim Halebî es-Semîn, *Umdetü'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrefi'l-Elfâz*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1996, II, 285-286.

¹³ İbn Düreyd, II, 807; Ezherî, XV, 204; Cevherî, VI, 2491; İbn Manzûr, XV, 278.

manasına gelir.¹⁴ Türevleri ile birlikte bu kelime Kur'ân-ı Kerîm'de yirmi ayette bulunmaktadır.¹⁵

1.4. Zann/ظن / ظ-ن-ن

İtham, töhmet, hakkında kesin bilgi olmaksızın bir şey hakkındaki varsayım anlamlarına gelen¹⁶ 'zan/ظن' kelimesi de Kur'ân'da şüphe anlamında kullanılan kavramlardan biri olmakla birlikte Kur'ân'da, kesin bilgi/yakîn anlamını da ifade etmektedir. Zann kavramı Câsiye suresi 32. ayette şüphe manasına karşılık gelirken, Bakara: 2/230, Sâd: 38/24 ve Hâkka: 69/20 ayetlerinde ise yakîn anlamında kullanılmıştır.¹⁷ Bu kelime Kur'ân'da çeşitli formlarda atmış dokuz ayette yer almaktadır.¹⁸

1.5. Maraz/مرض / م-ر-ض

Kur'ân'da şüphe anlamında kullanılan bir diğer kelime 'maraz/مرض' kelimesidir. Sözlükte sağlığın zıttı, hastalık¹⁹, kalp için kullanıldığında nifak ve düşmanlık²⁰ manalarına gelen bu kelimenin aslı noksanlık olarak belirtilmiş, bedendeki hastalık kuvvet noksanlığı, kalpteki hastalık ise din noksanlığı olarak tanımlanmıştır.²¹ Bu iki kavram arasındaki anlam ilişkisi; dindeki eksikliğin iman eksikliği olduğunun düşünülmesi ve iman eksikliğine yol açacak sebeplerden biri olarak da şüphenin kabul edilmesi olarak kurulabilir. Kur'ân'da yirmi beş ayette

¹⁴ İsfahânî, s. 766; İbn Manzûr, XV, 277; es-Semîn, IV, 85.

¹⁵ Abdalbâkî, s. 762.

¹⁶ İbn Düreyd, I, 154; Cevherî, VI, 2160; İbn Manzûr, XIII, 272.

¹⁷ Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûb ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Hâtim Sâlih ez-Zâmin, Merkezü Cum'ati'l-mâcid li's-sekâfe ve't-türâs, Dübeyy, 2006, s. 149; Ezherî, XIV, 260.

¹⁸ Abdalbâkî, s. 539-540.

¹⁹ İbn Manzûr, VII, 232.

²⁰ Ferâhidî, IV, 134.

²¹ Ezherî, XII, 26.

türevleri ile birlikte geçen bu kelime Bakara: 2/20; Tevbe: 9/125 ve Muhammed: 47/20 ayetlerinde şüpheler anlamında kullanılmıştır.²²

1.6. Harec / ح-ر-ج / حرج

Zorluk, darlık, yasak ve günah anlamlarındaki²³ 'harec/حرج' kelimesinin de Kur'an'da şüpheler manasında kullanıldığı görülmektedir. Kur'an'da on beş ayette kullanılan bu kelime²⁴ Nisâ: 4/65, En'âm: 6/125 ve A'râf: 7/2 ayetlerinde şüpheler anlamında kullanılmıştır.²⁵

1.7. Vesvese / وسوسة

Kur'an'da bütün bu kavramlarla mefhum olarak benzerlik gösteren 'vesvese' kavramının da yer aldığı görülmektedir. İmanî boyutta vesvesenin farkı, diğerleri gibi insanın kendi nefisinden kaynaklanan bir hal olmayıp şeytani bir dayanağı bulunmasıdır. Sözlükte vesvese, insanın zihnine gelen bir takım fısıltıları ifade etmekte²⁶, ıstılahta ise şeytanın veya nefsin insana kötü ve zararlı telkinde bulunması, şeytandan yahut nefisten gelen, insanı dine aykırı aşırı davranışlara yönelten telkin manasına gelmektedir.²⁷

Kur'an'da vesvese kavramı beş ayette geçmektedir. Bu ayetlerin ikisinde²⁸ şeytanın Âdem ve eşine vesvese vererek onları günah işlemeye teşvik ettiğinden bahsedilmekte, Nâs suresi 4-5. ayetlerde ise insanları günah işlemeleri için sinsice kışkırtmasından ötürü bu işi yapan cin ve insanlardan Allah'a sığınılması bir dua kalıbında bildirilmektedir. Kâf suresi 16. ayette ise Allah, yeniden diriltirme hususunda şüpheler içerisinde bulunanları zikrettikten sonra insanı yarattığını ve nefsinin ona verdiği

²² Cemâlüddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. el-Cevzî, *Nüzbetü'l-A'yûmi'n-Nevâzir fi İlmî'l-Vüc'ub ve'n-Nezâir*, thk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râzî, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1984, s. 546; Mukâtil b. Süleyman, s. 29.

²³ İbn Düreyd, I, 436; Ezherî, IV, 84; Cevherî, I, 305.

²⁴ Abdalbâkî, s. 241.

²⁵ Cevzî, s. 239.

²⁶ İsfahânî, s. 869.

²⁷ Mustafa Çağrı, "Vesvese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2013, XLIII, 70.

²⁸ A'râf 7/20; Tâhâ 20/120.

vesveseleri bildiğini dile getirmektedir ki bu da imânî meseleler hakkındaki şüphe ile vesvese ilişkisini açıkça ortaya koymaktadır.

Kur'ân'da şüphe anlamında kullanılan bu kavramlar, Kur'ân'daki kullanım alanları ve dildeki karşılıkları açısından değerlendirildiğinde şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır. 'Rayb' kelimesi 'endişe, korku, tasa, ihtimal, şüphe, şekk, kaygı, vesvese, zan, tahmin' gibi her türlü belirsizliğin ve kararsızlığın genel karşılığı olarak kullanılmaktadır. Yani 'rayb', 'yakîn' kelimesinin tam olarak zıttına tekabül etmektedir. Dolayısıyla 'rayb' kelimesinin olumsuz olan 'lâ rayb', belirsizliğin zıttı olan 'kesin gerçek, mutlak hakikat' manalarına gelmektedir.²⁹ Kur'ân'da 'rayb' ve 'lâ rayb' kelimelerinin kullanıldığı ayetlere bakıldığında bunların, Kur'ân ve yeniden diriliş hakkında kullanıldığı görülmektedir. Yani Kur'ân, kendisi ve kıyamet günü hakkında şüphe ve tereddüt içerisinde olanlara bunların mutlak gerçeklik olduğunu bildirmektedir. 'Şekk' kelimesinde belirsizlik ve birden çok ihtimal durumu ikiye inmektedir. 'Şekk' birbiri ile tearuz içindeki iki şeyden birini seçememe durumudur. Dolayısıyla 'rayb' ikiden çok ihtimal karşısındaki şüphe ve belirsizliği ifade ederken 'şekk' kelimesinde bu ihtimaller ikiye düşmekte ancak bu iki ihtimalin ikisi de birbirine denk olduğundan bir tercih yapılamamaktadır. 'Mirye' kelimesi ise münakaşa ve cedel yollu bir şüphe anlamı içermektedir. 'Mirye'nin 'şekk' ten farkı, bir konuya dair şüpheyi, onu çözüme ulaştırmadan, konuyu uzatarak tartışmadır ki 'şekk' çoğalınca ona 'mirye' denilir.³⁰ 'Zann' kelimesinde ise şüphenin bir tercihe ve kanaate dönüşmesi söz konusudur. 'Şekk'te herhangi birinin lehine bir delil olmadan tenakuz eden iki durum arasında kalma durumu 'zann'da bir tarafa doğru ağır basmış, karşı ihtimal de bulunmasına rağmen diğerinden üstün olan bir inanç haline (râcih i'tikâd) haline gelmiştir. 'Yakîn' ve 'şekk' anlamında da kullanılan 'zann' kavramı,

²⁹ İsmail Yakıt, "Semantik Analizler Işığında Kur'an'da 'Reyb' ve 'Yakîn' Kavramları", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2 (2003), s. 50-51.

³⁰ Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl el-Askerî, *el-Furuk fi'l-Lüga*, thk. Muhammed İbrahim Selîm, Dâru'l-ilm ve's-Sekâfe, Kahire, s. 99-100; Ebu't-Tayyib Abdulvâhid b. Ali el-Lugavî, *el-Ezâdât fi Kelâmi'l-Arab*, thk. İzzet Hasan, Dâru Talas, Dımeşk, 1996, s. 396.

‘şekk’in üstünlük özelliği taşıyan tarafıdır.³¹ Bu durumda ‘zann’ın, ‘şekk’ten bir derece üstün bir merhaleyi ifade ettiği söylenebilir. Kur’ân’da ‘zann’ çoğu yerde ‘delile dayanmadığı, bu yüzden de hatalı olduğu halde sahibinin gerçek ve sahih saydığı inanç’ anlamında kullanılmıştır. Bununla birlikte bir kesinlik ifade etmediği için imana dair meselelerde zannın bulunması, iman için yeterli değildir.³²

1.2. Kur’ân’da İnsanların Şüpheye Düştikleri Konular

Kur’ân insanların içine düştükleri şüphe ve kuruntulara çeşitli konular ekseninde değinmiş, onlara uyarılarda bulunmuş ve bu şüphelerinden arınmaları için onlara yol göstermiştir. Kur’ân’a bakıldığında insanların iman hususunda düştükleri şüpheler genel olarak din ve bazı dini değerler, Allah’ın bildirdiği haberler (vahiy), öldükten sonra diriliş ve hesap gibi bilhassa içeriğini metafizik konuların oluşturduğu bir alan çerçevesinde işlenmektedir. Ayrıca Kur’ân şüpheden bir münafıklık özelliği olarak bahsetmiş ve ona, inançları hakkında kuşku olan ve bunu amellerine yansıtanların ayırt edilmesi için adeta bir turnusol kâğıdı özelliği yüklemiştir. Konuya örnek olacak ayetlerin her birinin mütalaa edilmesi makale olarak hazırlanan bu çalışmanın sınırlarını aşacağından ötürü sonraki başlıklarda Kur’ân’da bu konular ekseninde yer verilen şüpheye dair bazı örnek ayetler incelenecek ve bazı değerlendirmelerde bulunulacaktır.

1.2.1. İmânî Konularda Şüphe

1.2.1.1. Din ve Bazı Dinî Değerler Hakkında Şüphe

Kur’ân’da yer alan bazı ayetler dinin kendisinden, tek bir ilahın varlığından ve genel olarak dine ait değerlerden şüphe eden kimseleri konu edinmiştir. Bu kimseler kendilerine gönderilen elçilerin tevhid çağrısına, öldükten sonra diriliş olacağına ve bu dünyada yapmış olduklarından hesaba çekileceklerine dair uyarısına kulak asmamış, kendilerine gelen bu haberlere sürekli kuşku içerisinde yaklaşmış hatta “*Siz eğer kesin olarak inanıyorsanız, iyi bilin ki Allah göklerin, yerin ve ikisi*

³¹ Ebû Bekr b. Beşşar Muhammed b. Kâsım b. Muhammed İbnü'l-Enbârî, *Kitâbü'l-Ezâdâd*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, el-Mektebetü'l-Asriyye, Sayda, 1987, s. 14; Askerî, s. 98-99; Cürcânî, s. 144.

³² Hayreddin Karaman, Mustafa Çağrı, İ. Kâfi Dönmez, Sadreddin Gümüş, *Kur’ân Yolu*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2014, II, 363.

arasındakilerin Rabbidir. Ondan başka hiçbir ilâh yoktur. O hem yaşatır, hem öldürür. O sizin de Rabbiniz, sizden önceki babalarınızın da Rabbidir. Fakat onlar bir şüphe (şekke) içinde oynayıp eğleniyorlar."³³ ayetinde görüldüğü gibi imânî meseleleri alaya almışlardır. Bu ayetlerde, imanlarında bir şüphe bulunmayan kimseler için Allah'tan başka ilah olmadığı ve o ilahın sadece kendilerinin değil atalarının da ilahı olduğu kesin bir şekilde vurgulanmıştır. Buna karşın, Allah'ın varlığına inandığı halde tevhid ilkesini tam olarak kavrayamayan, Allah'ın elçi olarak kendilerine gönderdiği peygamberleri ve onların getirdiği ilahi emirleri kabul etmeyenler ise Allah'ı ve onun emirlerini şüphe ile karşılayarak onları bir eğlence objesi haline getiren kimseler olarak tanımlanmışlardır. Bu kimselerin ayette belirtildiği gibi 'şüphe içinde eğlenmeleri', şüphe ve istihza karışımı bir tavırla Allah'ın varlığının mümkünliğini gönülsüz olarak kabul etmeleri demektir³⁴ ki bu da şüphe sebebiyle Allah'ın varlığı ve ilâhî vahyin içeriğinin hafife alınması manasına gelir.³⁵ Onlar her ne kadar bir ilahın varlığına inandıklarını söyleseler de bu söyledikleri hakkında yakînî bir bilgiye sahip değildiler ve onların Allah'ın varlığına ve mahlûkatın yaratıcısı olduğuna dair bilgileri hakikati sabit bir bilgiye dayanmamaktadır.³⁶ Bu sözleri herhangi bir alt yapıya sahip olmadan atalarını taklit ederek söylemektedirler ki zaten bu yüzden, sahip oldukları inancı temellendiremediklerinden dolayı şüphe içerisindedirler. Kendilerinin mü'min olduklarını zannetseler bile aslında onlar delilsiz bir şekilde hatırlarına gelen şeylere bağlandıkları için dinlerini oyuncak

³³ Duhân: 44/7-9.

³⁴ Zemahşerî, IV, 272. Râzî buradaki şüphenin ba's ve kıyamet, Mâturîdî ise Kur'ân hakkında olduğunu söylemişlerdir. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî, *Te'vîlâtü Eblî's-Sünne*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 2004, IV, 456; Fahreddîn Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb: Tefsîru'l-Kebîr*, Daru'l-fıkr, Beyrut, 1981, XXVII, 661.

³⁵ Muhammed Esed, *Kur'ân Mesajı*, çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul, 2002, s. 1012.

³⁶ Ebû Ca'fer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezid Taberî, *Câmiü'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 2000, XXII, 12; İbn Âşûr, Muhammed Tahir. *Tefsîru't-Tabrîr ve't-Tenvîr*, Dâru't-tunûsiyye, Tunus, 1984, XXV, 284.

edinmiş kimselerdir.³⁷ Görüldüğü gibi Allah'ın varlığı hakkında kesin/yakînî bir bilgiye sahip olan kimselerde herhangi bir şüpheler bulunmamakta, bu bilgiye sahip olmayıp öncekileri taklit etmek suretiyle eksik ve yanlış bilgilerle hareket eden kimselerde ise çeşitli şüpheler zuhur etmekte ve bu şüphelere konu olan meseleler bir alay ve eğlence konusu edinilebilmektedir. Öyleyse buradan, şüphenin giderilmesi için kesin ve doğru bilgiyi elde etme amacı içerisinde olma ve bu amacı gerçekleştirebilmek için zihnî ve fizikî çaba harcanması gerektiği sonucuna ulaşılabilir. Araştırmadan, düşünmeden, sorgulamadan ve herhangi bir gayret göstermeden sadece yetişilen çevre ve kültür ekseninde elde edilen kulaktan dolma bilgilerle hakikate ve doğru bilgiye ulaşılması son derece uzak bir ihtimaldir. Bu sorgulama süreci içerisinde şüpheler de yer almaktadır. Ancak bu şüpheler insanı hakikatten uzaklaştıran hatta onu alaya aldırarak ruhsal bir huzursuzluk kaynağı olan şüpheler değil, doğru bilgiye ulaşmak için temel bir esas olarak kabul edilen metodik şüphelerdir.

“Onları korkuya kapıldıkları vakit bir görsen! Artık kaçacak bir yer yoktur. Yakın bir yerden yakalanmışlardır. ‘Ona iman ettik.’ derler. Fakat onlara o kadar uzak bir yerden el uzatmak nasıl mümkün olur. Hâlbuki daha önce onu inkâr etmişlerdi. Uzak yerden gayb hakkında atıp tutuyorlardı. Artık tıpkı bundan önce benzerlerine yapıldığı gibi kendileriyle arzu ettikleri şey arasına perde çekilmiştir. Çünkü onlar endişeye düşüren bir kuşku (şekke) içinde idiler.”³⁸ ayetinde ise dünya hayatında bilmedikleri hususlar hakkında bilinçsizce fikir ortaya atan kimseler için artık bir geri dönüş olmadığı ifade edilmiştir. Onların yakın yerden yakalanmaları, kendi içlerinden, kişiliklerinden ve yaptıkları tercihlerden dolayı yakalanmaları manasındadır.³⁹ Zira bazı başka ayetlerde insanın kaderinin kendi boynuna dolanmış olduğu, amellerinin sonucu olarak boyunlarına halkalar takılacağı belirtilmiştir.⁴⁰ Dolayısıyla ayetlerde zikredilen boyun, fiziki olarak insanın teslim alınmasını temsil eden bir uzva işaret edebileceği gibi aynı zamanda mecâzî olarak kişinin yapmış olduğu

³⁷ Ebû Abdurrahman Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr Kurtubî, *el-Câmi‘ li-Abkâmi'l-Kur‘ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 2006, XIX, 105.

³⁸ Sebe: 34/51-54.

³⁹ Esed, s. 883.

⁴⁰ İsrâ: 17/13, Ra‘d: 13/5, 33.

amellerden ve tercihlerden kendisinin sorumlu olduğu ve bunun iyi veya kötü sonuçlarıyla yüzleşmek zorunda olduğunu ifade ettiği düşünülebilir. Tefsirlerde ayette sözü edilen inkârcılarda bulunan şüphenin (şekk), peygamberlerini tanımamalarına yani nübüvvete, Hz. Peygamber'in kendilerini davet ettiği imana, azabın onlara gelmeyeceği ve yeniden diriltilmeyeceklerine dair olduğu belirtilmiştir.⁴¹ Onlar bu şüpheleri nedeniyle küfürde ısrar etmiş ve putlara tapmaya devam etmişlerdir.⁴² Bu kimselerin kıyamette veya ölüm anında hakikat ile karşılaştıklarında iman etmeleri kendilerine bir fayda vermeyecektir. Çünkü artık imtihan mühleti dolmuş ve dünya hayatında yaptıklarını telafi edecek bir imkânları kalmamıştır. Nitekim “Onlar azabımızın şiddetini gördükleri zaman: ‘Biz sadece iman ettik. O’na ortak koştuğumuz şeyleri inkâr ettik.’ dediler. Azabımızın şiddetini görünce imana gelmeleri onlara hiçbir fayda sağlamadı”⁴³ ayeti de bu manayı desteklemektedir. Bu kimseleri bu duruma düşüren, onların dünyada bilmedikleri ve vâkıf olamayacakları konular hakkında gayba taş atarcasına peygamberlere çeşitli iftiralar etmeleri, vahiy hakkında sihir, şiir, kehanet gibi mesnetsiz iddialarda bulunmaları, cenneti, cehennemi, yeniden diriliş ve hesaba çekilmeyi yalanlamalarıdır.⁴⁴ Onları bu tarz davranmaya iten ise mevzubahis konular hakkında yani genel manada din ve tevhid hususunda derin bir şüphe içerisinde bulunmalarıdır.⁴⁵ Artık onlar dünyadaki derin kuşkularından sonra somut gerçeklikle yüz yüzedirler ve dünya hayatında şüpheyeye düştükleri konuların hakikati hakkında en ufak bir tereddütleri kalmamıştır. Ancak bu noktadaki tavır değişikliği onlara bir fayda sağlamayacaktır.

Aslında şirk, ateizm, ahiret ve hesabı inkâr hiç kimse tarafından mutlak bir şekilde ikna olunarak benimsenmiş değildir. Çünkü insanın ikna olması ve bir mesele hakkında tatmine ulaşması ancak bilgi ve

⁴¹ Mâturîdî, IV, 165; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb Mâverdî, *en-Nüket ve'l-Uyun Tefsiri'l-Maverdi*, thk. es-Seyyid İbn Abdî'l-Maksûd b. Abdirrihîm, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, IV, 460; Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Zâdû'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Dâru'l-kitâbî'l-arabî, Beyrut, 1422, III, 504.

⁴² Taberî, XX, 432.

⁴³ Gâfir: 40/84-85.

⁴⁴ Taberî, XX, 429.

⁴⁵ Mâturîdî, IV, 165; Kurtubî, XVII, 339.

tecrübe ile gerçekleşebilir. Allah'ın varlığı, birliği, ahiret hayatı ve mahşerde hesaba çekilme gibi konular metafizik bir alanda olduğu için kimsenin bunlar hakkında kesin bir bilgi ve tecrübe elde etme ihtimali bulunmamaktadır. Bu konular hakkında insanın takınacağı tavır ve sahip olacağı inanç ancak şüpheden arınmış tahkiki bir iman ile mümkün olabilir. Bu durumda dünyada bu inançları benimseyen kimselerin tutumlarının, zan, tahmin ve şüpheden başka bir dayanağı bulunmamaktadır ve bu durum onları kesin bir hataya sürüklemiştir. Dünyadaki ideolojilerine ve dine yaklaşımlarına temel edindikleri şüphe, ayette belirtildiği gibi kendilerini geri dönüşü olmayan bir cezaya sürüklemiştir.⁴⁶

Şüphe, "(Allah iki meleğe şöyle buyurur) "Haydi, her inatçı nankörü, iyiliklere (sürekli) engel olan, saldırgan, şüpheliyi (rayb-mürîb) atın cehenneme!"⁴⁷ ayetinde insanın cehennem azabına çarptırılmasına vesile olacak bir sıfat olarak kullanılmıştır. Bu ayetlerin de içinde bulunduğu pasaj⁴⁸ bir bütün olarak ele alındığında karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır: Allah insanı yok iken yaratmıştır ve nefsinin kendisine verdiği vesveseyi de içinde sakladığını da açığa vurduğunu da bilmektedir. Biri sağında biri solunda bulunmak üzere insanların amellerini kayıt altına alan iki melek bu işi, hesap günü insanların inkâr edemeyeceği bir delil olsun diye yapmaktadırlar. İnsanın dünyada geçireceği belirlenmiş vakti dolup ölüm anı geldiğinde kendisinde bir ölüm sarhoşluğu meydana gelir ve o esnada insan, ömrü boyunca aklına getirmemeye çalıştığı ve sürekli kaçtığı ölüm vaktinin artık gelmiş olduğunu idrak eder. Kıyametten sonra sûra üflenilip diriliş gerçekleşince insanlar mahşer meydanında toplanacak, dünyada göremedikleri melek, cin gibi bazı metafizik varlıkları açıkça görecek ve peygamberler vasıtasıyla kendilerine bildirilmiş olan vahyin gerçekten hak olduğunu anlayacaklardır. Daha sonra sırası gelince dünyada işlediği amelleri kaydeden iki melekle birlikte gelecek ve amellerine göre cennete yahut cehenneme gönderileceklerdir. Cehenneme gönderilecek olanların hükmü verilirken ne sebeple bu hükmü aldıkları onlara açıklanacaktır ki bu ayetlerde cehenneme girme sebebi olarak özellikle zikredilen suçlar; Allah'ın verdiği nimetlere karşı

⁴⁶ Ebu'l-A'la Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'an*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1987, IV, 480.

⁴⁷ Kâf: 50/24-25.

⁴⁸ Kâf: 50/1-26.

nankörlük, küfür ve inkârda ısrar ve inat etmek, hayrı engellemek, Allah'ın belirlediği sınırları aşmak, şüphe ve kuşkular içerisinde olmak şeklinde sıralanmıştır. Buradaki şüphe ve kuşku, inanç ve tevhide dair bir kuşkudur.⁴⁹ Râzî, ayette 'mürîb' kavramı ile ifade edilen şüphenin iki şekilde açıklanabileceğini söylemiştir. Buna göre 'mürîb', 'şüphe ile dopdolu' manasındadır. Bu kimseler ahiret ve hesap hakkında şüphe içerisinde buldukları için "Karşılığını almadığım hiçbir mal vermem." diyerek zekât vermemektedirler. Diğer yandan bu kelime, insanların içlerinde kuşkular oluşturacak bir takım telkinlerde bulunan kimse manasına da gelir. Böylece bu kelime hem kendisi şüphe içerisinde olan hem de insanların şüpheye düşmesini sağlayan şekilde iki manada da kullanılabilir.⁵⁰

Bu pasajda dikkat çeken bir diğer husus, Allah'ın 16. ayette nefsinin insana verdiği vesveseden haberdar olduğunu beyan etmesi 25. ayette ise kuşku ve şüphe içerisinde olanların cehenneme atılmasını emretmesidir. Şüphenin ortaya çıkmasına vesile olan nedenlerden birinin vesvese olduğu açıktır. İnsana vesvese veren, dinî konular hakkında bazı şüphelere düşmesine vesile olan nefis ve şeytanlar bulunmaktadır. İnsanların duyguları, düşünceleri, hayal, umut ve kuruntuları vesvese ve kuşkuların dönüp dolaştığı bir alandır. İnsanın içinden iyi olsun kötü olsun her türlü düşünce, hayal ve benzeri şeyler geçebilir. Zira insanda nefis denilen, istek ve arzuları sınırsız ve ölçüsüz olan şehvî bir güç bulunmaktadır. Kişi eğer kendisine vesvese veren ve şüphelere gark olmasını sağlayan bu nefsi dizginlemez, şüphe ve kuşkularını gidermezse imanı yeterli ölçüde sağlamlaşmayacak, aksine kuşku ve şüpheleri günden güne büyüyerek daha baskın hale gelecek ve hesap günü geldiğinde de cehenneme gönderileceklerden olacaktır. Allah'ın, insanın maruz kaldığı vesveseden haberdar olduğunu bildirmesi ama bu vesveselerin sebep olduğu şüphe durumundan dolayı onu azap ile cezalandıracağını haber vermesinden anlaşılıyor ki bu duruma düşmemek için insan sadece nefsinin fiziki boyuta dair olan isteklerini kontrol altında tutmaya çalışmakla yetinmemeli, aynı zamanda imanına zarar verecek kuşku ve

⁴⁹ Kurtubî, XIX, 449.

⁵⁰ Râzî, XXVIII, 166.

şüpheleri sürekli üretmeye devam eden nefsi ile fikrî alanda da mücadele etmelidir.

Din hakkında şüphesi olanlara karşı Hz. Peygamber'in nasıl bir tavır alması gerektiği, *'De ki: Ey insanlar! Eğer benim dinimden bir şüphemiz (şekke) varsa, şunu bilin ki, Allah'ı bırakıp da sizin taptuklarınıza tapmam. Lâkin sizin de canınızı alacak olan Allah'a taparım. Bana müminlerden olmam emredilmiştir. Ayrıca, yüzünü tevhid dinine döndür ve sakın müşriklerden olma! (diye emrolundum).'*⁵¹ ayetinde bildirilmiştir. Bu ayette Hz. Peygamber'in şüphe içerisinde bulunan muhataplarına seslenirken vurguladığı ilk husus Allah'ı bırakıp onların taptığı putlara tapmayacağıdır. Ayetin devamında 'tevhid dini/hanîf dini'nin özellikle zikredilmesi de muhatapların davet edildiği din hususundaki şüpheleri gidermek açısından önem arz etmektedir. Zira Hanîf dini, müşrik Arapların atası olan Hz. İbrahim'in dinidir. Hz. İbrahim ile Hz. Peygamber arasındaki zaman zarfında Araplar bu tevhid dininden uzaklaşmış ve Allah'a ulaşabilmek için aracı olarak kullandıkları kendi yaptıkları putlara tapmaya başlamışlardı. Hz. Peygamber'in davet ettiği din hakkında şüphe içinde bulunanlara bu gerçeklik hatırlatılarak sanki şüphe duymaları gereken konunun kendilerine tebliğ edilen din değil, hâlihazırdaki putperestlik inancı olduğu üzerinde düşünmeleri istenmiştir. Allah'tan başkasına ibadet etmeyeceğini ve şüphelerini içerisinde buldukları sapkın inanca yönlendirmeleri gerektiğini belirttikten sonra Hz. Peygamber'in, muhataplarının şüphesini gidermek için ortaya koyduğu ikinci husus, *'sizin de canınızı alacak olan Allah'a taparım.'* ifadesiyle Allah'ın bütün canlıları alma kudretine sahip olduğudur. Bir canlı için en ürkütücü şeylerden biri olan ölümün burada caydırıcı ve ikna edici bir unsur olarak zikredilmiş olması muhtemeldir. Nitekim Kur'an'ın çeşitli ayetlerinde Allah'ın insanları yokken yarattığı, sonra canlarını alacağı ve yeniden dirilteceği haber verilmekte yani insanın aslında bütün varlığının Allah'ın kudreti ve hâkimiyeti altında olduğu belirtilmektedir. Öyleyse insan şüphelerini Allah'ın varlığına ve birliğine değil, kendilerine ne bir faydası olan ne de bir zararı dokunan putlara ve onlara atfedilen kutsal değerlere yönlentmelidir. Râzî bunun akıl yolu ile gerçekleşmesi gerektiğini belirtmektedir. Zira ona göre 'ikâmetü'l-vech/yüzü döndürmek', akli tamamıyla dinî talep ederek onu araştırmaya yönlendirmekten ibarettir.

⁵¹ Yûnus: 10/104-105.

Çünkü bir meseleyi derinlemesine anlamak ve kavramak isteyen kişi, başka hiç kimsenin kendisini ondan alıkoyamayacağı bir şekilde o şeye yönelir. Kişi kendisini tamamen bir işe adanmış zaman onun dışındaki her şeyden hâlî kalmış olur. İşte bu nedenle, ‘yüzü dine doğru çevirme’nin, aklın tamamıyla dini talep etmeye yöneltilmesinden bir kinaye olarak zikredilmesi isabetli olmuş olur. ‘Hanîf’ kelimesinin manası, ‘tamamıyla ona yönelmiş, onun dışında kalanlardan ise tamamen yüz çevirmiş kimse olarak’ demektir ki, bu sözün neticesi de tam bir ihlâsı ve başkasına iltifat etmemeyi gösterir.⁵²

Dine dair şüphenin giderilmesi hususunda bu ayetlerden anlaşılın, kişinin öncelikle aklını kullanması ve hakikati elde etmek için çaba sarf etmesi gerektiğidir. Ayetlerde müşriklere, ataları Hz. İbrahim’in hanîf dininden ayrılarak batıl bir inanca sürüklendikleri haber verilmiş, hayatlarını ve ölümlerini elinde tutan Allah’ın mı yoksa putların mı daha çok ibadete layık olduğunu sorgulamaları istenmiştir. Muhatapların bu durumda yapması gereken düşünmek, sorgulamak ve kendilerine gelen bu bilgileri objektif bir şekilde değerlendirerek hakikati tespit etme ve ona tâbî olma amacıyla bir gayret içerisinde olmalarıdır. Hiçbir mücadele vermeden kendisini şüphe girdabına teslim etmiş bir kimsenin bu girdaptan kurtulması mümkün gözükmemektedir.

1.2.1.2. Vahiy Hakkında Şüphe

Kur’ân-ı Kerîm yer yer vahiy vasıtasıyla Allah’ın insanlara bildirdiği haberler hakkında şüpheye düşen kimselerden bahsetmekte, bu kimseleri uyarmakta ve onlara yol göstermektedir. Mümin bir kimsenin vahiy hakkında şüphe duyması söz konusu olamaz. Vahyin kendisi yahut bildirdiği şeyler hakkında mü’minin zihninde oluşan soruların, onun Allah katından olduğuna dair bir şüphe değil, içeriğinin daha iyi kavranabilmesi ve buradan hareketle imanın pekiştirilmesine vesile olacak bir mahiyet arz etmesi gerekir. Dolayısıyla bu ayetlerde söz konusu edilen kimseler mü’minler değil, şüphelerini inkârlarına öncül kılan kimselerdir.

“O hak, Rabbindendir. Artık şüpheye düşenlerden (mirye/mümterin) olma sakın!”⁵³ ayeti, kiblenin Mescid-i Aksâ’dan Mescid-i Haram’a

⁵² Râzî, XVII, 180.

⁵³ Bakara 2/147.

döndürülmesi emrinin geldiği ayetlerden sonra yer almaktadır. Bu ayetlerde özetle bazı sefih kimselerin bu kible değişikliğinin nedenini kavrayamayacağı ve ileri geri konuşacağı, hâlbuki Allah'ın, doğunun da batının da Rabbi olduğu bildirilmekte, Müslümanların artık ibadet ederken yüzlerini Mescid-i Haram'a çevirmeleri emredilmekte ve kendilerine kitap verilmiş olanların Hz. Peygamber'in nübüvvetini, ona gelen buyruğun hak olduğunu ve kıblenin de Allah'ın emri ile değiştirildiği, bu emrin Rableri katından gelmiş bir gerçek olduğu, kalabalıkta oğullarını gördükleri zaman nasıl tanıyorlarsa Hz. Peygamber'i öyle tanıdıkları ve onun nübüvvetini bu kadar kesin bir şekilde bildikleri anlatılmaktadır. Ancak böyle bir kesinlikle bilmelerine rağmen onlar gerçeğe sarılmamakta ve kasıtlı olarak hakkı gizlemektedirler. Yukarıda zikrettiğimiz ayet ise bu gerçeğin Allah'tan geldiğini yeniden vurgulamakta ve bu hususta şüpheye düşen kimselerden olmamaları için insanları uyarmaktadır. Bu ayetteki hitap lafzen Hz. Peygamber'e olmakla birlikte maksadın, onun ümmeti olduğu söylenmiştir. Ayette ism-i mef'ûl kalıbında kullanılan 'imtirâ' kelimesi, bir kimseye kimi zaman yakîn kimi zamansa şüphenin geldiği ve bunlardan birinin ötekini bertaraf edeceği durumlarda yani kişinin hak ve batıl arasında ikilemde kaldığı durumlarda kullanılır. Allah bu durumda kalan insanların, hakkın kendisinden geleceği hakkında şüpheye düşmemeleri gerektiğini bildirmiştir. Buradaki maksat insanı şüphe etmekten alıkoymak ve nehyetmektir. Müslümanların şüphe duymayı bırakması onların yakînlerinin güçlenmesine vesile olacak, dolayısıyla imanlarını artıracaktır. Yani şüpheyi bırakmak, kesin iman ve kalbin mutmain olması için gereklidir.⁵⁴

Hak geldikten sonra batıl üzerinde ısrar etmek, akıl sahibi bir varlık olan insan için normal bir durum değildir. Bu noktadaki en önemli ayırım, insanın kendisine gelen bilgilerin hangisinin hak hangisinin batıl olduğuna karar verebilmesi ve ikna olabilesidir. Yukarıda zikrettiğimiz ayetin içerisinde bulunduğu pasajda bahsedilen husus ise bunun dışında kalmaktadır. Zira burada, kendilerine gönderilen peygamberin ve onun getirdiği ilahi buyruğun hak olduğunu bile bile bunu gizleyen ve inkâr eden kimselerden bahsedilmektedir. Yani burada bahsedilen insan grubu hak ve batılı tespit etme aşamasını geçmiş, hakkın ne olduğunu bilmesine rağmen bunu gizlemiş, bastırılmış dolayısıyla yaşantısını batıl üzerine

⁵⁴ Kurtubî, II, 448; İsmail Hakkı Bursevî, *Tefsîru Râbi'l-Beyân*, thk. Ahmed İzzü İnâye, Dâru İhyâi't-turâsi'larabî, Beyrut, 2001, I, 316.

kurarak devam ettirmiştir. Müminlerden istenilen ise hak ile batılı ayırt ettikten sonra batılı bir kenara bırakarak onun üzerinde ısrarla düşünmek ve yeni kuşklar ortaya çıkarmak yerine hakka tam bir şekilde iman edip bir daha onun üzerinde şüpheyi düşmemeleridir.

*“Allah, size Kitab’ı (Kur’ân’ı) açıklanmış olarak indirdiği halde, ondan başka bir hakem mi arayayım? Kendilerine kitap verdiklerimiz, o Kur’ân’ın, gerçekten Rabbin katından hak olarak indirilmiş olduğunu bilirler. O halde sakın şüphe edenlerden (mirye/mümterin) olma!”*⁵⁵ ayetinde de insanlardan, kendilerine apaçık bir şekilde indirilmiş olan Kur’ân hakkında onun bu vasfını bilmelerine rağmen şüphe içerisinde olmamaları istenmiştir. Fahreddin Râzî’ye göre bu ayet bir bakıma, Hz. Peygamber’in bir mucize getirmesi durumunda buna inanacaklarına dair yemin eden müşriklere⁵⁶ bir cevap teşkil etmektedir. Buna göre Allah gerek ifade üslûbuyla, gerekse muhtevasıyla gerçekliği apaçık olan Kur’ân’ı indirmiş, müşriklerin Hz. Peygamber’in risaletini kabul etmeleri için başka bir mucizeye yahut Allah’tan başka bir hakemin hükmüne de gerek bırakmamıştır.⁵⁷ Üstelik hissî (duyu organlarına hitap eden) mucizelerin delâleti müphem ve geçici, ‘mufassal bir kitap’ olan Kur’ân’ın delâleti ise açık, kesin ve kalıcıdır.⁵⁸

Bu ayetin içerisinde bulunduğu En’âm suresi Mekke döneminde inmiş bir suredir. Bu dönemde Mekke’de ciddi anlamda bir ehl-i kitap topluluğu bulunmamakla birlikte geçimlerini ticaretle sağlayan Mekkeliler gitmiş oldukları yerlerde Yahudilerle etkileşime giriyorlar, yine Yahudi ticaret kervanları da Mekke’ye geliyorlardı. Dolayısıyla henüz Hz. Peygamber ile doğrudan bir ilişki içerisine girmemiş olan Yahudiler, ticaret yaptıkları Araplardan Hz. Peygamber’in tebliğ ettiği şeylere dair bilgi alıyorlar ve bunların kendi kitaplarıyla uyum içerisinde olduğunu biliyorlardı. İşte ayette onların bu bilgisi, Hz. Peygamber’in nübüvvetini

⁵⁵ En’âm: 6/114.

⁵⁶ *“Kendilerine bir mucize gelirse ona mutlaka inanacaklarına dair Allah adına kuvvetle yemin ettiler. De ki: Mucizeler ancak Allah katındandır. Ama mucize geldiğinde de inanmayacaklarının farkında mısınız?”* En’âm 6/109.

⁵⁷ Râzî, XIII, 168.

⁵⁸ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 1960, III, 2033.

kanıtlayan bir delil olarak gösterilmiştir.⁵⁹ Müfessirler ayetin sonunda yer alan “O halde sakın şüphelerden olma.” cümlesindeki hitabın öncelikle Hz. Peygamber ve onun ümmetine olduğunu belirtmekte; bunun yanı sıra bu uyarının, Kur’ân’ın Allah’tan gelmiş olduğu hakikatini bildikleri halde bunu kabule yanaşmayan ehl-i kitap ve müşriklere olduğunu ifade etmektedirler.⁶⁰ Bu noktada karşımıza çıkan ve kendisinden uzak durulması gereken şüphenin kaynağı, mezkûr ayetten önceki iki ayette açıklanmaktadır: “Biz böylece, her peygambere insan ve cin şeytanlarını düşman yaptık. Bunlar birbirini aldatmak için süslü sözlerle vesvese verirler. Rabbin dilediği onu yapamazlardı. Artık onları uydurdukları şeylerle baş başa bırak. Bir de (şeytanlar), ahirete inanmayanların gönülleri bu yaldızlı sözlerle meyletsin, onlardan boşlansınlar ve işleyecekleri günahları işlesinler diye (bu fısıldamayı yaparlar).”⁶¹ Görüldüğü gibi bu ayetlerde ahirete inanmayan kimselerin hâlihazırdaki durumlarında kalmaları hatta işledikleri günahlara yenilerini katmaları için aldatıcı ve süslü sözler kullananlar insan ve cin şeytanlarıdır. Hakkı bulma arzusu bulunmayan, ağdalı ve yaldızlı laflara kolayca kanan kimseler, kendilerine verilen bu telkinler vesilesiyle apaçık bir şekilde gönderilmiş olan Kur’ân hakkında onun hak olduğunu bile bile şüpheye düşmekte ve batılın hakka galip gelmesine müsaade etmektedirler. Bu şüpheleri insanların zihnine sokan kimseler olarak insan ve cin şeytanlarının zikredilmesi de ayrıca dikkat çekicidir. Buradan şüphenin kaynağının, metafizik varlıkların verdiği vesvesenin yanı sıra insanların yaptıkları telkinler olduğu sonucuna da ulaşılabilir. Dolayısıyla insan, kendisinin şüpheye düşmesine vesile olacak âmillerle hem metafizik boyutta hem de fizikî boyutta mücadele etmek durumundadır.

“Bundan önce size delillerle Yûsuf gelmişti. O zaman da onun size getirdiği şeyler hakkında şüpheler (şekke) edip durmuştunuz. Nihayet vefat ettiğinde de ‘Bundan

⁵⁹ Muhammed Tahir İbn Âşûr, *Tefsiru't-Tabrîr ve't-Temvîr*, Dâru't-tunûsiyye, Tunus, 1984, VIII, 16.

⁶⁰ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân Endelûsî, *el-Babru'l-Mubît*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl, Dâru'l-fıkr, Beyrut, 1420, IV, 628; Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Mahlûf el-Cezâirî Seâlibî, *Cevahirü'l-Hisan fî Tefsiri'l-Kur'ân*, Dâru ihyâi't-turâsi'larabî, Beyrut, 1418, II, 509; Ebussuûd b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdü'l-Aklî's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*, thk. Abdulkâdir Ahmed Atâ, Mektebetü'r-Riyâdî'l-Hadîse, Riyâd, II, 273; Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlânî Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, Dâru ibn kesîr-Dâru'l-kelîmî't-tayyib, Beyrut-Dımaşk, 1414, II, 177.

⁶¹ En'âm: 6/112-113.

sonra Allah asla peygamber göndermez.’ dediniz. Şüphecilikte sınırı aşanları (rayb/mürtâb) işte Allah böyle şaşırır. Onlar, kendilerine ulaşmış kesin bir kanıt olmadan Allah’ın ayetleri hakkında tartışmaya girişirler. Bu tutum, gerek Allah yanında gerekse inananlar yanında büyük bir nefrete sebep olur. Allah, kendini beğenmiş her zorbanın kalbini işte böyle mühürler.’⁶² ayetinde de Allah’ın göndermiş olduğu peygamberin kendilerine getirdiği şeye karşı şüpheli olmaktan bir an geri durmayan ve Hz. Yûsuf’un vefatından sonra bir daha peygamber gönderilmeyeceğini iddia edenler, ‘müsrifün mürtâb/şüphecilikte sınırı aşanlar’ ifadesiyle dikkat çekici bir biçimde tanımlanmıştır. ‘Müsrif’ kelimesi Kur’ân’da genellikle peygamberler ve onların ortaya getirdikleri ilâhî hakikatler karşısında sağduyulu, adaletli ve gerçekçi davranış ölçüsünden sapan, çıkar kaygılarının veya öfke ve şiddet duygularının etkisine kapılıp tepkisel davranışlar sergileyen, taşkınlık yapan putperest ve inkârcılar için kullanılmakta; ‘mürtâb’ kelimesi ise müspet anlamda hakikati arayıp bulmaya yönelik iyi niyetli kuşkuculukla ilgisi olmayan, aksine vicdanen doğruluğuna kani olsa bile çıkar kaygılarının, bencil duygu ve tutkularının etkisinde kalan kimsenin ilâhî gerçekler hakkında kuşku uyandırmaya yönelik kötü niyetli çabalarını göstermektedir.⁶³ Şüphelerini hakikati aramak için değil onu gölgelemek ve yok saymak için kullananlardan müteakip ayette de bahsedilmeye devam edilmiş ve onlar, şüphelerine konu olan şeyler hakkında ellerinde herhangi bir delil bulunmadan Allah’ın ayetleri hakkında tartışmaya giren ve böylece hem Allah hem de inananlar tarafından nefretle karşılanan kimseler şeklinde vasedilmişlerdir. Ayetin sonunda ise bu kimseler ‘kendini beğenmiş zorbalı’ olarak nitelenerek kalplerinin Allah tarafından mühürleneceği belirtilmiştir. Anlaşıyor ki şüphede aşırıya kaçmak kibir duygusunu körüklemekte ve bu kibir, Allah’ın göndermiş olduklarına karşı duyulan şüphe ile doğru orantılı olarak artmaktadır. Zira Allah mutlak manada kimsenin kalbini mühürlemiş değildir.⁶⁴ Allah’ın kalpleri mühürlemesini Ehl-sünnet âlimlerinin, her şeyin Allah’tan olduğuna delalet ettiği şeklinde açıkladıklarını; Mu‘tezile’nin ise bu mühürlemenin Allah tarafından yapılmasının, sırf insanların kibirli ve

⁶² Mü’min: 40/34-35.

⁶³ Karaman vd., IV, 659-660.

⁶⁴ Karaman vd., II, 374.

zorba olduklarından ileri geldiği görüşünde olduklarını söyleyen Râzî bu duruma farklı bir yorum getirmiştir. Ona göre Allah kibirli olmanın sebeplerini kalpte yaratır ve bu sebepler kişinin taatine ve Allah'ın emirlerine uymasına vesile olacak şeylere engel olur ki bu da işlerin kaza-kader çerçevesinde gerçekleşmiş olduğunu göstermektedir. Kalbi mühürlenmiş kimsenin dinden uzak kalması, kibirli ve zorba olmasının bir sonucudur.⁶⁵ Râzî'nin, kibre ve zorbalığa götüren sebeplerin Allah tarafından kalplerde yaratıldığı görüşü, kişinin zorunlu olarak bu sonuca ulaşacağı şeklinde değerlendirilmemelidir. Bu sebepler kişinin kalbinde potansiyel olarak bulunmakta, kişi kendi tercih ve iradesiyle bunları aktif hale getirmektedir.

Bu ayet özelinde değerlendirecek olursak kalbin mühürlenmesi; kişinin Allah'ın gönderdiği ayetlere karşı hadsiz bir şüphe içerisine girmesi sonucu Allah'ın muradı dışında bir hayat tarzını benimseyerek Allah'ın ayetleri ile mücadele içine girmesi ve bu mücadele esnasında kibrinin artarak zalim ve zorba birine dönüşmesi ile hakikat kapılarını bizzat sıkı sıkıya kapatarak üzerine kilitler vurmasını ifade etmektedir. Yani kalbin mühürlenmesinin sebebi, şüphe ve kuşkulara yenik düşerek kendisini geri dönülmez batıl bir yola sokan insanın kendisidir.

1.2.1.3. Yeniden Diriliş Hakkında Şüpheler

İman esaslarından biri olan öldükten sonra diriliş konusu da Kur'an'da insanların şüpheye düştükleri konulardan biri olarak zikredilmektedir. Muhtelif ayetlerde öldükten sonra bir diriliş olmayacağını, hayatın sadece bu dünya hayatından ibaret olduğunu söyleyenlerin tutumları ve bu konu hakkındaki şüphelerine yer verilmiştir.

*“Sizi çamurdan yaratan, sonra size bir ecel takdir eden O’dur. Tayin edilen bir ecel de (kıyamet zamanı) O’nun katındadır. Siz ise bâlâ şüphe ediyorsunuz. (mirye/temterûn)”*⁶⁶ Bu ayette şüphe edenler olarak inkârcılara hitap edilmiş ve Allah'ın mevcudiyeti hakkındaki şüpheyi ortadan kaldırması gereken delil olarak da insanın yaratılışı zikredilmiştir. Her ne kadar Hz. Peygamber'in davetine muhatap olan müşriklerin Allah inancı bulunsa da bu, şirke bulanmış bir inanç idi. Ayrıca onlar; *“Bu, ayetlerimizi inkâr etmelerinin ve Kemik ve ufalanmış toprak olduğumuzda mı yeniden dirileceğiz?”*

⁶⁵ Râzî, XXVII, 64.

⁶⁶ En'âm: 6/2.

*demelerinin cezasıdır.*⁶⁷ ve “*Diyorlardı ki: Biz öldükten, toprak ve kemik yağını hâline geldikten sonra mı, biz mi bir daba diriltilecekmiz?*”⁶⁸ ayetlerinde belirtildiği gibi ölümden sonra gerçekleşecek bir yeniden dirilişi de kabul etmiyor ve bunu istihza ile karışık bir şüphe ile karşılıyorlardı. Bu ayette ise onların bu şüphelerini giderecek en başta gelen delillerden biri olan insanın yaratılışına vurgu yapılmıştır. Zira ilk yaratılışa inanan müşriklerin ikinci yaratılışa da (ba’s) inanmaları aklen gereklidir.⁶⁹ Ayette, “*Siz çamurdan yaratan yalnız O’dur.*” buyurulmakla Allah’ın yaratmada hiçbir ortağı bulunmadığına dikkat çekilmiştir. Burada insanların çamurdan yaratıldığı özellikle belirtilmiş ve böylece toprak olduktan sonra insanın yeniden canlandırılmasını imkânsız olarak gören müşriklerin ortaya koydukları düşüncenin mesnedsiz olduğu vurgulanmıştır. Çünkü insanların topraktan yaratıldığına inanan müşriklerin, onun yeniden topraktan yaratılmasına itiraz etmesi akıl ve mantık çerçevesine sığmamaktadır. Dolayısıyla tevhid hususunda ve Allah’ın insanlara yaptığı en büyük uyarı olan yeniden diriliş ve hesap günü hakkında şüphe içinde olanlara ilk yaratılışları misal gösterilmek suretiyle yeniden yaratılmalarının bundan farklı olmayacağı ve bunun, kesinlikle şüphe etmemeleri gereken bir hakikat olduğu anlatılmıştır.

“Yemin olsun ki İblis’in onlar hakkındaki zannı doğru çıktı. Müminlerden bir grup dışında ona uydular. Hâlbuki şeytanın onlar üzerinde hiçbir hâkimiyeti yoktu. Ancak ahirete inananı, şüphe (şek) içinde kalandan ayırt edip bilelim diye (ona bu fırsatı verdik). Rabbin gerçekten her şeyi koruyandır.” mealindeki Sebe’ suresi 20-21. ayetlerde ahiret hakkında şüphe içerisinde olan kimselerin, İblis’in vermiş olduğu vesveselere aldanarak kuşkuya düştükleri belirtilmektedir. Burada İblis’in doğru çıkan zannı, Hicr suresi 39-40. ayetlerde⁷⁰ ve Sâd suresi 82. ayette⁷¹ onun, ihlaslı kullar hariç herkesi yoldan çıkaracağı şeklindeki beyanına karşılık gelmektedir. Oysaki

⁶⁷ İsrâ: 17/98.

⁶⁸ Vâkıa 56/47.

⁶⁹ İbn Aşûr, VII, 130-131.

⁷⁰ “İblis, ‘Rabbim! Beni azdırmana karşılık, andolsun ki yeryüzünde kötülükleri onlara güzel göstereceğim, içlerinde iblâsa erdirilmiş kulların hariç, onların hepsini azdıracağım.’ dedi.”

⁷¹ “İblis, ‘Senin şerefine andolsun ki, içlerinden iblâsh kulların hariç, elbette onların hepsini azdıracağım.’ dedi.”

“Zaten benim sizi zorlayacak bir gücüm yoktu. Ben sadece sizi çağırdım, siz de hemen bana geliverdiniz. O hâlde beni kınamayın, kendinizi kınayın.”⁷² ayetinde İblis, insanlar üzerinde herhangi bir yaptırım gücü olmadığını, sadece verdiği vesveselerle insanların zihinlerine şüphe soktuğunu beyan etmektedir. Bir başka deyişle İblis’in, Allah’a ve ahiret gününe iman etmek istedikleri halde insanları inkâr yolunu tercih etmeye zorlama gücü bulunmamaktadır. Allah’a ve ahiret gününe inananlar, bunlarla ilgili kuşku içinde olanlardan ayrılın diye Allah ona yalnızca, inkâr yolunu seçmek isteyenleri yoldan çıkarma, aldatma ve kandırma izni vermiştir ki bu da, İblis’in insanlara vesvese vermek suretiyle şüphe içine düşmelerine yol açma şeklinde meydana gelmektedir. Bu durumda mezkûr ayet özelinde ahiret hakkında, genel olarak ise iman konusunda insanların şüphe içinde olmasına vesile olan, insanın İblis tarafından kendisine yapılan telkinleri Allah’ın gerek vahiy yoluyla gönderdiği ayetlere gerekse kevnî ayetlere tercih etmesidir. Yani imânî meselelerde ortaya çıkan şüphe her ne kadar İblis kaynaklı olarak insan zihninde yer bulsa da onun kökleşmesi ve buradaki varlığını daim kılması kişinin kendi ihtiyarı ile gerçekleşmektedir.

Yeniden dirilişe dair şüphe hakkında Kur’ân’ın vermiş olduğu bir örnek de Hz. İbrahim’in, Allah’a ölüleri nasıl dirilteceği hususunu sormasından bahseden Bakara suresi 260. ayettir. “*Hani İbrahim, Rabbim! Bana ölüleri nasıl dirilttiğini göster.’ demişti. (Allah ona) ‘İnanmıyor musun?’ deyince, ‘Hayır (inandım) ancak kalbimin tatmin olması için.’ demişti. ‘Öyleyse, dört kuş tut. Onları kendine alıştır. Sonra onları parçalayıp her bir parçasını bir dağın üzerine bırak. Sonra da onları çağır. Sana uçarak gelirler. Bil ki, şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.’*” mealindeki ayette ifade edilen Hz. İbrahim’in tutumu Hz. Peygamber’in, “Biz İbrahim’den daha çok şüphe etme hakkına sahibiz.”⁷³ hadisinde şüphe olarak nitelendirilmiştir. Ayette bahis konusu olan Hz. İbrahim’in şüphesi imana zarar veren, onu zayıflatan tarzda bir şüphe değil; mevcut imanın rasyonel verilerle de desteklenerek kalbin de mutmain olması amacını güden yani imanı güçlendirecek farklı deliller bulma gayesi taşıyan bir

⁷² İbrâhîm 14/22.

⁷³ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail Buhârî, *Sabîh*, thk. Mustafa Dîb el-Buğâ, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1987, Hadis No: 4263, IV, 1650; Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb Arnaut vd., Müessesetü’r-risâle, Beyrut, 1999, Hadis No: 8328, XIV, 74.

arayış, diğer bir deyişle metodik şüphedir. Hz. İbrahim'in içine girdiği bu arayış ve sorgulama süreci iman ve şüphenin bir arada olduğunu göstermektedir. Zira iman olgusunun mahiyetinde şüphe kendiliğinden mevcuttur. İman 'gerçekle tam olarak örtüşen bir biliş' değildir. Kesin olarak bilinen bir şey iman konusu olmaktan çok bilgi konusudur. İman, subjektif güven ve kanaate dayalı olduğu için zaman zaman şüpheye maruz kalabilir.⁷⁴ Görüldüğü gibi Hz. İbrahim içinde oluşan şüpheyi imanını kuvvetlendirme yolunda kullanmaya sevk etmiş, onun imanına zarar verecek bir rol oynamasını engellemiştir. Öyleyse bu noktada bireyin yapması gereken, kalbine doğan şüpheleri yok saymak, görmezden gelmek yahut onlara teslim olmak değil, o şüpheleri giderecek yolların peşine düşmek, araştırmak ve imanını tahkîkî boyuta taşımaktır.

Kelâm ilminde bilgi, kesinlik ifade etmesi bakımından ilme'l-yakîn, ayne'l-yakîn ve hakka'l-yakîn olmak üzere üç basamak şeklinde değerlendirilir. Akıl yoluyla elde edilen ve bir haber yoluyla bildirilen bilgi ilme'l-yakîn, duyu organlarının sağlıklı bir biçimde gözlem ve deney yoluyla sağladığı bilgiler ise ayne'l-yakîn olarak tanımlanır. Gözlem ve deney akabinde duyu organlarının algısı ile sahip olunan bilginin kesinliği, ilme'l-yakînden daha yüksektir. Çünkü gözlem ve tecrübe yoluyla elde edilen bilgi insana daha ikna edici, doyurucu ve kuşku giderici gelir. Kesinlik derecelerinin en yükseği, hakka'l-yakîndir. Bu, bizzat yaşamak suretiyle duyuların ve duyguların eşlik ettiği bir bilgidir. Yaşayarak, inceleyerek, görerek, dokunarak edinilen bilgi türü daha zengin, doyurucu ve tatmin edici olur.⁷⁵ Bu ayetten anlaşılan, Hz. İbrahim'in öldükten sonra diriliş hakkında ilme'l-yakîn seviyesindeki bilgisini ayne'l-yakîn seviyesine taşımak istemesidir. Görerek inanan bir kimsenin sahip olduğu iman, sadece haber yoluyla elde ettiği bilgiye sahip olan kimsenin imanından daha kuvvetli olacağı için Hz. İbrahim Allah'tan ölüleri nasıl dirilttiğini göstermesini istemiştir. Dinsel şüphede birey, iman objesini yeni kanıtlarla tekrar tekrar ele alıp inceleme isteği duyar. Hz. İbrahim, öldükten sonra dirilme olayını, vahiy bilgisiyle doğrulamanın yanında

⁷⁴ Murat Sülün, *Kur'an-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi*, Ekin Yayınları, İstanbul, 2000, s. 113-114.

⁷⁵ Ali Arslan Aydın, *İslâm İnançları ve Felsefesi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, t.y., s. 96-97; Süleyman Uludağ, *İslâm'da İnanç Konuları ve İtikâdî Mezhepler*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1996, s. 91-92.

gözleme dayalı veriler yardımıyla da kavramak istemektedir.⁷⁶ Bu şekildeki bir bilgi arayışı içinde olan Hz. İbrahim'in bu durumunun Kur'an'da haber verilmesinin, sadece haber yoluyla sahip olunan imanla yetinilmemesi, bu imanın deney, gözlem ve araştırmayla kuvvetlendirilerek sağlamlaştırılmak ve kalbi tatmin edici seviyeye ulaştırmak için gayret gösterilmesi gerektiğine yönelik bir mesaj olduğu düşünülebilir.

1.3. Bir Münafıklık Alameti Olarak Şüpheler

*“Allah’a ve ahiret gününe iman edenler, mallarıyla ve canlarıyla cihad etmekten geri kalmak için senden izin istemezler. Allah, kendine karşı gelmekten sakımanları çok iyi bilendir. Ancak Allah’a ve ahiret gününe inanmayan, kalpleri şüpheye düşüp (rayb) kendileri de o şüphelerinin içinde bocalayan kimseler senden izin isterler.”*⁷⁷ Bu ayette bahsedilen kimseler, herhangi bir maruzatı olmadığı halde Tebuk seferine katılmamak için çeşitli bahaneler uyduran kimselerdir. Müslüman olarak göründükleri halde bu kişilerin sefere katılmak, bir başka deyişle Allah yolunda cihad etmek istememeleri onların, Allah’a ve ahiret gününe inanmayan ve bu hususta şüpheleri olan kimseler sınıfında sayılmalarına yol açmıştır. Kur'an çeşitli ayetlerde iman edenleri etmeyenlerden ayırtıran en önemli özelliklerden biri olarak Allah ve ahiret gününe imanı zikretmiştir.⁷⁸ Bu ayetlerde de Allah, iman eden ve etmeyenlerin vasıflarını bildirirken Allah ve ahiret gününe inanma özelliklerini vurgulamıştır. Bunun sebebi, kişiyi Allah yolunda cihada sevk eden yahut ondan alıkoyan şeyin samimi bir iman veya imansızlık olmasıdır.⁷⁹ İmana sahip olmanın ya da ondan yoksun olmanın

⁷⁶ Kasapoğlu, “Dinsel Şüpheler”, s. 74.

⁷⁷ Tevbe 9/44-45.

⁷⁸ Bkz. Bakara 2/8, Tevbe 9/44.

⁷⁹ Bu noktada Tebuk seferine katılmayanlar arasında yer alan Ka'b b. Mâlik, Mürâre b. Rebi' ve Hilâl b. Ümeyye'nin durumlarının ayrı bir çerçevede değerlendirilmesi gerektiğini belirtmek gerekir. Zira bu sahabileri savaşa katılmaktan alıkoyan imanlarında bir şüpheler ve samimiyetsizlik bulunması değildir. Ka'b b. Mâlik Tebuk seferine katılmaya niyetli olduğu halde hazırlanma işini ağırdan aldığından ve hazırlıklarını yetiştiremediğinden ötürü sefere katılmamış, daha sonra o ve arkadaşları bu durumdan ötürü büyük pişmanlık duyarak tövbe etmiş, Hz. Peygamber'in emriyle Allah haklarında bir hüküm verinceye kadar toplumdan tecrit edilmiş, elli gün sonra nâzil olan Tevbe 9/118-119. ayetlerle tövbeleri kabul edilmiştir. Bahattin Kök, “Ka'b b. Malik el-Ensârî ve Tebuk Seferiyle İlgili Durumu”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 8 (1988), s. 132; İsmail

cihad arzusunda önemli rol oynadığı açıktır. Çünkü Allah ve ahiret inancı olan bir mümin, ölmesi halinde de hayatta kalması durumunda da Allah'ın rızasını kazanacağını bildiği için cihadın sonucunu düşünmez. Her iki durumda da hesap gününde Allah'tan mükâfatını alacağını bilir. Hâlbuki Allah ve ahiret inancından yoksun olan münafık için cihad, hayatını kaybetme riskini alacağı büyük bir tehlikedir. İşte ayetteki *'Kalplerinde şüphe bulunanlar'* lafzı ile imanda şüpheye düşenler kastedilmektedir. Ayette şüphenin kalbe isnad edilmesinin sebebi, imanın merkezinin kalp olmasıdır. Kalbe giren şüphe ise, imana nifak karışmasına sebep olur. Kişinin gerçek bir iman sahibi olması; *"Gerçek müminler ancak Allah'a ve Resulüne iman eden, ondan sonra asla şüpheye düşmeyen, Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla savaşanlardır. İşte doğrular ancak onlardır."*⁸⁰ ayeti ile Kur'an'da, iman ettikten sonra imanına asla şüphe karıştırmama şartına bağlanmıştır.

*"Kalplerinde bir hastalık mı var? Yoksa şüphe (rayb) içinde midirler? Yoksa Allah ve Resulünün kendilerine zulüm ve haksızlık edeceğinden mi korkuyorlar? Hayır, asıl zalimler kendileridir!"*⁸¹ ayetinde de şüphe kalp ile birlikte anılmıştır. Bu ayette bahis mevzusu olanlar, hicretten sonra Hz. Peygamber'in Medine'nin kontrolünü ele geçirmesi akabinde herhangi bir zarar görmemek, işlerini yürütebilmek ve Müslümanlara özgü bir takım menfaatlerden faydalanabilmek için iman etmediği halde Müslüman olmuş görünen kimselerdir ki bu özelliklere sahip kimseler münafık olarak adlandırılmaktadır. Bu kimselerin düştükleri şüphe, Hz. Peygamber'in Allah tarafından görevlendirilmiş bir peygamber olup olmadığı hakkındaki şüphedir. Zira bu ayetin nüzul sebebi olarak zikredilen bir rivayete göre münafıklardan Bısr isimli biri ile bir Yahudi arasında arazi hususunda bir anlaşmazlık olmuş, Yahudi Bısr'i, davalarını Hz. Peygamber'e götürmeye ve onun hükmüne razı olmaya davet etmiştir. Davada haksız olduğunu bilen Bısr "O bize haksızlık yapar. Ka'b b. Eşref'in hakemliğine başvuralım." demiş ve bunun üzerine bu

Yiğit, "Tebük Gazvesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2011, XL, 230; Mustafa Karabacak, "Ka'b B. Mâlik'in Tebük Seferi'ne Katılması ile İlgili Hadis Hakkında Bir Değerlendirme", *EKEV Akademi Dergisi*, cilt: 19, sayı: 63 (2015), s. 205.

⁸⁰ Hucurât: 49/15.

⁸¹ Nûr 24/50.

ayet nazil olmuştur.⁸² Bir önceki ayet olan “*Ama gerçek (verilen hüküm) kendi lehlerinde ise, boyun eğerek ona gelirler.*”⁸³ ayeti ile bu nüzul sebebi birlikte değerlendirildiğinde karşımıza çıkan sonuç şudur: Münafıklar hüküm kendi lehlerine verileceği zaman peygamberin hâkimliğini kabul etmekte ancak aleyhlerine bir karar verileceğini bildikleri zaman onun hâkimliğini, haksızlık yapacağını öne sürmek suretiyle kabul etmemektedirler. Hâlbuki Allah’ın varlığı ve onun görevlendirmiş olduğu elçi hakkında herhangi bir şüphesi bulunmayan bir Müslümanın, peygamberin vereceği hükmün adaleti konusunda da bir şüphesinin bulunmaması gerekir. Diğer yandan hükmün lehine veya aleyhinde olmasına bağlı olarak peygamberin hükmünü kabul edip etmeme tercihinde bulunan birinin, sırf kendi menfaati için Allah Resûlünün adaletinden göz göre göre yüz çevirdiği de söylenebilir ki apaçık bir münafıklık olan bu durumun sebebi ayette, ya kalpte bulunan bir hastalık ya da şüphe olarak belirtilmiştir.

“*Münafık erkeklerle münafık kadınların, iman edenlere, ‘Biz bekleyin ki sizin ışığınızdan biz de aydınlanalım.’ diyecekleri gün kendilerine, ‘Arkanıza (dünyaya) dönün de bir ışık arayın.’ denilecektir. Derken aralarına kapısı olan bir sur çekilir. Bunun iç tarafında rahmet, onlar (münafıklar) tarafındaki dış cibetinde ise azap vardır. (Münafıklar) onlara: ‘Biz sizinle beraber değil miydik?’ diye seslenirler. (Müminler) de derler ki: ‘Evet ama siz kendi canlarınıza kötülük ettiniz, gözlediniz, şüpheye düştünüz (rayb) ve kuruntular sizi aldattı. O çok aldatan (şeytan) sizi, Allah hakkında bile aldattı. Nihayet Allah’ın emri gelip çattı.’”⁸⁴ Hesap günü mümin ve münafıklar arasında geçen bir diyalogu haber veren bu ayetler, Allah ve onun emirleri hakkında şüpheye düşenlerin ahirette pişman olacağını ve artık bu şüphelerinden vaz geçseler de bunun bir kıymeti olmadığını anlatmaktadır. Münafıklar burada, Allah tarafından kendilerine ‘nûr’ verilmiş müminlerin peşine düşerek onların ışığından istifade ile cennete ulaşma arzusundadırlar ve bu isteklerinin meşruiyetini de ‘*Biz sizinle beraber değil miydik?*’ diyerek sağlamaya çalışmaktadırlar. Yani onlar dünyada şeklen müminlerin yanında yer almış, onlar gibi ibadet etmiş onlar gibi savaşa gitmiş ve diğer bütün*

⁸² Ebu’l Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed b. Alî Vâhidî,, *Esbâbu Nüzûli’l-Kur’ân*, thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl, Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, Beyrut, 1411, s. 337.

⁸³ Nûr 24/49.

⁸⁴ Hadîd 57/13-14.

işlerinde hep müminler ile birlikte bulunmuşlardır. Buna kıyasla ahirette de onlarla birlikte olmak, onlara verilen mükâfatları elde etmek istemektedirler. Ancak dünyada onların münafıklığından haberdar olmayan müminler burada bu bilgiye sahip bir şekilde onların dünyada inkârlarını gizleyip münafık olmaları sebebiyle kendi kendilerine kötülük ettiklerini, müminlerin yanında görünmekle birlikte onların başına bela ve musibetlerin gelmesini gözlediklerini, din ve öldükten sonra diriliş konusunda içine düştükleri şüphe ve kuruntuların onları aldattığını haber vermektedirler.⁸⁵ Öyle ki şeytanın ‘Allah affedicidir, merhametlidir, size azap etmez.’ telkini onları Allah hakkında aldatmış ve herhangi bir cezaya çarptırılmadan affedilecekleri vehmine kapılmalarına neden olmuştur. Görülüyor ki şeytanın yanlış yönlendirmesi ve vermiş olduğu vesvese sonucu münafıklar içine düştükleri şüpheden dünya hayatları boyunca bir türlü kurtulamamış; müminlerle birlikte oldukları, onlarla yan yan ibadet ettikleri, iş yaptıkları halde Allah ve ahiret hakkındaki kuşkuyu içlerinden söküp atamamışlardır. Ayetlerden çıkarılabilecek muhtemel bir mana da kendisinden kurtulunamayan ve esiri olunan şüphelerin insanı dünya hayatı boyunca oyaladığı, kesin bir imana sahip olmasını engellediği ve nihayet artık geri dönüşü olmayan hesap gününde sahibinin azaba ducâr olmasına vesile olduğudur.

1.4. Bir Mümin Özelliği Olarak Şüpheden Uzak Durma

Bakara suresi 3. ayette⁸⁶ belirtildiği gibi iman sahibi olanların özelliklerinden birisi, onların gayba iman etmesidir. İman, insanın deney ve tecrübe sahası dışında kalan konular hakkında manevî bir tatmine ulaşması ve bunlar hususunda bir kuşku içerisinde bulunmaması halidir. İnsanların şüpheye düştüğü hususları konu edinen ayetlere bakıldığında bunların çoğunlukla vahiy, vahyin getirdiği bazı hükümler, Allah’ın varlığı ve hesap gününün gerçekleşeceğine dair olan metafizik alan içerisinde ele alınabilecek konular olduğu görülmektedir. İnanan bir kimse için deney ve tecrübe sahası dışında kalan bu alana dair sahip olunacak bilginin yegâne kaynağı vahiydir. Gaybî konularda vahyin kendilerine verdiği bilgilere herhangi bir şüphe duymaksızın inanmak Kur’ân-ı Kerîm de

⁸⁵ Vehbe Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Münîr*, Risale Yayınları, İstanbul, 2005, XIV, 265.

⁸⁶ “Onlar gayba iman ederler, namazı dosdoğru kılarlar ve kendilerine rızık olarak verdiklerimizden infâk ederler.”

gerçek manada bir imana sahip olan kimselerin özelliklerinden biri olarak; *“İman edenler ancak, Allah’a ve Peygamberine inanan, sonra şüpheye düşmeyen, Allah yolunda mallarıyla ve canlarıyla cihad edenlerdir. İşte onlar doğru kimselerin ta kendileridir.”*⁸⁷ ayeti ile bildirilmektedir. Yani gerçek anlamda inanan kimseler Allah’ın birliğine, onun elçisinin nübüvvetine ve elçisi vasıtasıyla kendilerine ulaşan vahyin içeriğine yakîn (kesin) bir şekilde inanan ve bu inancından bir daha asla şüphe etmeyen kimselerdir.⁸⁸ Mâturidî bu ayette, imanlarında sâdık olmayan münafıklar gibi olmayan müminlerden bahsedildiğini, İbn Cüzeyy ise dilleri ile iman ettik demelerine rağmen kalplerinde şüphe bulunanların kast edildiğini belirtmişlerdir.⁸⁹ Anlaşılan o ki buradaki şüpheden kasıt bilgi edinmek amacıyla içinde bulunulan metodik şüphe değil, kişiyi bildiğinden ve inandığından uzaklaştıran, hakkı batıl görmesine vesile olan şüphedir. Kanaatimizce şüpheden arınmış bir imana sahip olmak öncelikle şüphenin kaynaklarından biri olan şeytanın vesvese verdiği nefse hâkim olmakla gerçekleşebilir. Zira bu vesveseler sayesinde nefsin arzuları körüklenmekte, vahyin yasaklamış olduğu kötü, çirkin ve fânî işler nefse hoş gösterilmekte, bunun neticesi olarak Allah ve ahiret inancı hakkında insan, içerisinden çıkmanın son derece zor olduğu bir şüphe girdabına düşmektedir. Şüpheden uzak bir imana ulaşmanın diğer bir gereği ise insanın imanını taklitten kurtararak tahkik boyutuna taşınmasıdır. Çünkü herhangi bir fikrî alt yapıdan yoksun olduğu için taklidî boyuttaki bir inancın, şüphe rüzgârına kapılması ve üzerinde bulunduğu iman kaidesinden uzaklara savrulması son derece muhtemeldir. Hâlbuki neye niçin inanıldığı sorgulanarak ve bu soruların cevapları hakkında tatmin sağlanarak tahkik seviyesine ulaşmış bir iman, şüphe rüzgârından etkilenmeyecek kadar sağlam köklere sahip bir iman olacaktır. Yukarıdaki ayette Allah ve Resûlüne inanıp sonra bu imanlarında şüpheye düşmeden Allah yolunda malları ve canlarıyla cihad eden ve doğru kimseler olarak nitelenenler, imanlarını bu seviyeye taşımış müminler olsa gerektir.

⁸⁷ Hucurât 49/15.

⁸⁸ Taberî, XXII, 318; Râzî, XXVIII, 143.

⁸⁹ Mâturidî, IV, 550-551, Ebu’l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî İbn Cüzeyy, *et-Teshîl li-’Ulûmi’t-Tenzîl*, thk. Rızâ Ferec el-Hümâmî, el-Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut, 2005, IV, 115.

Sonuç

İman, insanın duyu organlarıyla yahut deney ve tecrübeyle hakkında somut ve kesin bilgi sahibi olamayacağı konular için söz konusudur. Yani hakkında kesin ve somut bir bilgiye sahip olunan meselelerin imana konu olması söz konusu değildir. Bakara suresinin hemen başındaki *“Elif Lâm Mîm. İşte bu, içerisinde hiçbir şüphe olmayan, muttakiler için hidayet rehberi olan bir kitaptır. Onlar ki gayba iman ederler, namazı kılarlar ve Allah’ın kendilerine vermiş olduğu şeylerden infâk ederler.”*⁹⁰ ayetlerinde bu durum açıkça ifade edilmekte, gayba iman etmenin bir mümin özelliği olduğu belirtilmektedir. İman her ne kadar bilinmeyene ve bilinmesi somut olarak mümkün olmayana olsa da doğasında var olan merak etme ve sorgulama özellikleri insanı, inandığı şeyleri araştırmaya ve inanacağı şeye ikna olmaya itmektedir. Bu anlamda inanılacak olan şeyin hakikatine dair olan sorgulama, metodik şüphe olarak adlandırılır. Bu tür şüphe, imanın tahkîkî boyuta ulaşması için son derece önemlidir. Kur’ân’da şüphe kavramı genellikle bir kabullenememe ve inkâr durumunu karşılayacak anlamda kullanılmıştır. Diğer yandan insan doğasından kaynaklanmayan, şeytan kaynaklı olduğu bildirilen ve vesvese kavramı ile Kur’ân’da ifade edilen şüphe; insana kötü ve zararlı telkinlerde bulunan, onu dine aykırı düşünce ve davranışlara sevk eden bir mahiyet arz etmektedir.

Kur’ân’da şüphe çeşitli ayetlerde, ‘rayb’, ‘şekk’, ‘mirye’, ‘zann’, ‘maraz’ ve ‘harec’ kavramlarıyla ifade edilmektedir. Ayrıca şüphenin oluşmasında etken olan ‘vesvese’ kavramı da konuyla ilgisi bakımından önemlidir.

Kur’ân’da insanların; Allah’ın varlığı, vahiy, din ve dinî değerler ile yeniden dirilişin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğine dair şüphelere düşüklerinden bahsedildiği görülmektedir. Kur’ân’ın çeşitli yerlerinde din ve tevhid hakkında şüpheye düşen kimselerden bahsedilerek onların şüphe içindeki bu durumlarına işaret edilmekte, Hz. Peygamber tarafından tevhide davet edilmelerine temas edilmekte, bu davete uymayarak kuşku içerisinde hayatlarına devam edenlerin ise cehennem ile cezalandırılacakları bildirilmektedir. Bu ayetler genel olarak

⁹⁰ Bakara 2/1-3.

değerlendirildiğinde ulaşılabilecek sonuç; kişinin imanına zarar verebilecek şüpheleri üreten nefsi ile mücadele etmesi ve şüpheyi giderecek olan kesin ve doğru bilgi arayışı içerisinde olması gerektiğidir. Vahiy hakkında şüphe duyanların bahis mevzusu edildiği ayetlerin de insanları şüpheyeye düşürecek olan cin ve insan şeytanlarının verdiği vesveselerden uzak durma ve hak ile batıl ayırt edildikten sonra yeni şüphelerin oluşmasına meydan verecek batılın kesin olarak terk edilerek hak üzerinde karar kılınması gerektiği mesajını verdiği değerlendirilebilir. Öldükten sonra diriliş hakkında şüphe edenleri söz konusu eden ayetlerde yine İblis'in vesvese vererek insanları şüpheyeye düşürmesine değinilmiş ve bu konudaki şüpheyi gidermek için insana yeniden yaratmadan daha zor olan ilk yaratılışı misal gösterilmiştir. Bu noktada yeniden yaratılışa dair Hz. İbrahim'in Allah'tan ölülere nasıl dirilttiğini göstermesi talebini içeren ayet önem arz etmektedir. Zira bu ayette, şüphenin giderilmesi için izlenecek yol gösterilmiştir. Şöyle ki insan, çeşitli vesilelerle kendisinde oluşacak şüpheleri görmezden gelmemeli; aksine onları giderecek yollar araştırmalı ve böylece imanını tahkîki boyuta ulaştırmalıdır. Aksi halde önemsenmeyen ve giderilmesi için çaba harcanmayan şüpheler daha da derinleşerek kişinin imanında oluşacak tahribatı arttıracaktır.

Ayetlerde insanların öncelikle şüpheyeye düşmemeleri, düşmeleri durumunda da bu şüphelere mağlup olmamaları gerektiği bildirilmiş, şüpheyeye konu olan meseleleri sorgulayarak hakikate ulaşmaya çalışmaları tavsiye edilmiştir. İnsanın kendisini esir almasına müsaade ettiği ve onu gidermek için bir mücadele vermediği şüphe Kur'an'da bir münafıklık özelliği olarak zikredilmiş, gerçek iman sahipleri ise Allah'a ve Resûlüne iman ettikten sonra artık bir şüpheyeye düşmeyen kimseler olarak tanımlanmıştır.

Bu noktada ilginç olan bir husus da imanî konular hakkında şüpheyeye düşen ve bu nedenle iman etmeyen kimselerin, şüphenin konusu olan meselelerin aksini ispat etmek için de bir çaba göstermiyor olmalarıdır. *"Eğer kulumuza parça parça indirdiğimiz Kur'an'dan şüphedeyseniz (rayb) haydi Allah'tan başka bütün güvendiklerinizi de çağırın ve onun ayarında bir sure meydana getirin. Eğer (bu iddiamızda) haklıysanız (böyle yapın)."* mealindeki Bakara suresi 23. ayet, Allah'ın Hz. Peygamber'e gönderdiği vahiy hakkında şüphe içinde olan müşriklere, onun bir parçasının benzerini getirme hususunda meydan okumaktadır. Kaynakların belirttiğine göre Kur'an'ın bu çağrısına icabet eden ve ona nazîre yapmaya teşebbüs eden

bazı kimseler olmuşsa da bu çabalar akametle sonuçlanmış ve sahipleri de Kur'ân'ın bir benzerinin getirilemeyeceğini itiraf etmişlerdir.⁹¹ Görüldüğü gibi şüphe sebebiyle iman etmeyen kimseler, şüphelerin kendilerine dayattığı düşünceleri ispat etme hususunda aciz kalmışlardır. Aynı şekilde imana konu olan mevzularda şüpheyne düşen ve şüpheleri sebebiyle iman etmeyen kimselerin, bu şüphelerin içeriğinin doğruluğunu araştırdıkları ve bunları rasyonel bir temele oturtup ikna olarak iman etmedikleri yahut imanlarını kaybettikleri sıklıkla görülen bir durum değildir. Kur'ân'da bahsi geçen inkârcıların imânî konulara dair kuşkuları, onların gerçeği tespit etme yolunda kullandıkları bir şüphe değildir. Bu kimseler büyüüp yetiştikleri kültürel çevrenin inanç ve geleneklerine ters düştüğünden ötürü Kur'ân'ın kendilerine sunduğu hakikate şüphe ile yaklaşmışlar ve alışkanlıklarının bozulmaması adına inkârcı bir şüphe ile refleks göstermişlerdir. Dolayısıyla onların şüphesi, bir meselenin hakikatini elde etmek için kullanılan bir yöntem değil, mevcut inanç durumlarını devam ettirme adına kendilerine ulaşan bilgiyi inkâr etmek için bir araç olarak kullanılan şüphe'dir. Bu nedenle onlar kuşkularına akli bir temel bulma arayışında olmamış, inkâr ettikleri şeylerin aksini ispat etme gibi bir çaba içerisine de girmemişlerdir. Eğer onların şüpheleri gerçekten hakikate ulaşma amacı taşıysaydı, Kur'ân'ın kendilerine sunduğu hakikati şüpheleri ile inkâr etmek yerine öncelikle Kur'ân'da kendi çarpık inançlarını sorgulamalarına dair yapılan çağrılara kulak verirlerdi. Bu durum göstermektedir ki şüphe peşinen inkâr amacı taşıdığı anda inkârın kökleşmesine vesile olan, hakikate ulaşmada bir araç olarak kullanıldığı zaman ise imanın tahkîkî boyuta ulaşmasına fayda sağlayacak bir mahiyet arz etmektedir.

İnsanın herhangi bir konu hakkında şüpheyne düşmesi, onun fitratının doğal bir sonucudur. Bu durumda bizce takınılacak en doğru tavır; şüpheyne konu olan şeyin de, şüphenin kendisinin içeriğinin de araştırılarak ve üzerinde düşünülerek tasdik edilmesidir. Aksi halde kişi ne şüphe ettiği konu ne de şüphenin kendisi hakkında ikna olabileceği bir bilgiye sahip olmaksızın bir nevi zihni arafta kalacak, ne inançta ne de

⁹¹ Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrahim Hattâbî, *Beyânü İ'câzî'l-Kur'ân (Selâsü resâil fi'l-İ'câz içinde)*, thk. Muhammed Halefullah-Muhammed Zağlûl Selâm, Dâru'l-Maârif, Mısır, 1976, s. 55; Râfî, Mustafa Sâdık, *İ'câzî'l-Kur'ân*, Mısır, 1926, s. 178-179; Yılmaz, Nedim, *İ'câzî'l-Kur'ân*, İstanbul, 1984, s. 21.

inançsızlıkta kendisini fıkrî bir temele oturtamamış bir halde bocalayıp duracaktır.

KAYNAKÇA

- Abdulbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemu'l-Müfreh li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 2001.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *Müsned*, thk. Şuayb Arnaut vd., Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1999.
- Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl. *el-Furuk fi'l-Lüga*, thk. Muhammed İbrahim Selîm, Dâru'l-ilm ve's-Sekâfe, Kahire.
- Aydın, Ali Arslan. *İslâm İnançları ve Felsefesi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, t.y..
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahîh*, thk. Mustafa Dîb el-Buğâ, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1987.
- Bursevî, İsmail Hakkî. *Tefsîru Râhi'l-Beyân*, thk. Ahmed İzzû İnâye, Dâru İhyâi't-turâsi'larabî, Beyrut, 2001.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *es-Sıbâh Tâcu'l-Lüga ve Sıbâhi'l-Arabîyye*, thk. Ahmed Abdulgafûr Attâr, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut, 1987.
- el-Cevzî, Cemâlüddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî. *Nuzbetü'l-A'yümü'n-Nevâzir fi'l-İlmî'l-Vüc'uh ve'n-Nezâir*, thk. Muhammed Abdülkerîm Kâzım er-Râzî, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1984.
- Cürcânî, Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî Seyyid Şerîf Hanefî. *et-Ta'rîfât*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1983.
- Çağrı, Mustafa. "Vesvese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2013.
- Çiçek, Hasan. "Kadîm Üç Felsefe Problemi Bağlamında Mevlana'nın Mesnevî'sinde Metaforik Anlatım", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLIV (2003), ss. 293-311.
- Ebu't-Tayyib el-Lugavî, Abdulvâhid b. Ali. *el-Ezâd fi Kelâmi'l-Arab*, thk. İzzet Hasan, Dâru Talas, Dımeşk, 1996.
- Ebussuûd b. Muhammed el-İmâdî. *İrşâdü'l-Aklî's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*, thk. Abdulkâdir Ahmed Atâ, Mektebetü'r-Riyâdî'l-Hadîse, Riyâd.

- Endelûsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân. *el-Babru'l-Mubît*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl, Dâru'l-fıkr, Beyrut, 1420.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı*, çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul, 2002.
- Ezherî, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî. *Tehzîbu'l-Luga*, Dâru ihyâi't-turâsi'l-arabî, Beyrut, 2001.
- el-Ferâhidî, Ebû Abdurrahmân Halîl b. Ahmed b. Amr. *Kitâbu'l-Ayn*, thk. Abdulhamîd Hindâvî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003.
- Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrahim. *Beyânü İ'câzi'l-Kur'an (Selâsü resâil fi'l-İ'câz içinde)*, thk. Muhammed Halefullah-Muhammed Zağlûl Selâm, Dâru'l-Maârif, Mısır, 1976.
- İbn Âşûr, Muhammed Tahir. *Tefsiru't-Tabrîr ve't-Tevîr*, Dâru't-tunûsiyye, Tunus, 1984.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî. *Zâdü'l-Mesir fi'l-İlmi't-Tefsîr*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî, Dâru'l-kitâbi'l-arabî, Beyrut, 1422.
- İbn Cüzeyy, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kelbî. *et-Teshîl li-'Ulûmi't-Tenzîl*, thk. Rızâ Ferec el-Hümâmî, el-Mektebetü'l-asriyye, Beyrut, 2005.
- İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekr b. Beşşar Muhammed b. Kâsım b. Muhammed. *Kitâbü'l-Ezâdâd*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, el-Mektebetü'l-Asriyye, Sayda, 1987.
- İbnü'l-Esîr, Ebu's-Seâdât Mecdüddîn Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed Şeybânî Cezerî, *Câmiu'l-Usûl fi Ehâdîsi'r-Resûl*, thk. Abdulkadir el-Arnaut, Mektebetü'l-Halvanî-Matbaatü'l-Milâh-Mektebetü Dârîl-Beyân.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn İbn Mükrem. *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut, 1414.
- İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgîb. *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'an*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Dâru'l-kalem, Dimeşk, 2002.

- Karabacak, Mustafa. “Ka’b B. Mâlik’in Tebük Seferi’ne Katılması ile İlgili Hadis Hakkında Bir Değerlendirme”, *EKEV Akademi Dergisi*, cilt: 19, sayı: 63 (2015), ss. 195-211.
- Karaman, Hayreddin, Çağrı, Mustafa, Dönmez, İ. Kâfi, Gümüş, Sadreddin. *Kur’ân Yolu*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2014.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. “Dinsel Şüphe”, *Kelam Araştırmaları* cilt:3, sayı: 2 (2005), ss. 65-82.
- “Şüphe İnkâr İlişkisi”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, cilt: 4, sayı: 1 (2004), ss. 57-115.
- Kök, Bahattin. “Kâ’b b. Malik el-Ensârî ve Tebük Seferiyle İlgili Durumu”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 8 (1988), ss. 129-142.
- Kurtubî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi’ li-Abkâmi’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Müessesetü’r-risâle, Beyrut, 2006.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te’vilâtü Eblî’s-Sünne*, Müessesetür’r-risâle, Beyrut, 2004.
- Mâverîdî, Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb. *en-Nüket ve’l-Uyun Tefsiri’l-Maverîdî*, thk. es-Seyyid İbn Abdi’l-Maksûd b. Abdurrihîm, Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, Beyrut.
- Mevdûdî, Ebu’l-A’lâ. *Tefhîmu’l-Kur’ân*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1987.
- Mukâtil b. Süleyman. *el-Vücûb ve’n-Nezâir fi’l-Kur’âni’l-Azîm*, thk. Hâtim Sâlih ez-Zâmin, Merkezü Cum’atî’l-mâcid li’s-sekâfe ve’t-türâs, Dübeyy.
- Öktem, Ülker. “Descartes’da Bilginin Kesinliği Problemi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV (1999), ss.311-332.
- Râfî, Mustafa Sâdık. *İ’câzü’l-Kur’ân*, Mısır, 1926.
- Râzî, Fahreddîn. *Mefâtihu’l-Ğayb: Tefsîru’l-Kebîr*, Daru’l-fıkr, Beyrut, 1981.
- Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Mahlûf el-Cezâirî. *Cevabirü’l-Hisan fi Tefsiri’l-Kur’ân*, Dâru ihyâi’t-turâsi’larabî, Beyrut, 1418.

- Semîn, Ebu'l-Abbas Şehabeddîn Ahmed b. Yusuf b. Abdiddaîm Halebî, *Umdetü'l-Huffâz fî Tefsîri Eşrefi'l-Elfâz*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1996.
- Sülün, Murat. *Kur'an-ı Kerîm Açısından İman-Amel İlişkisi*, Ekin Yayınları, İstanbul, 2000.
- Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlânî. *Fethu'l-Kadîr*, Dâru ibn kesîr-Dâru'l-kelimi't-tayyib, Beyrut-Dımaşk, 1414.
- Taberî, Ebû Ca'fer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezid. *Câmiü'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 2000.
- Uludağ, Süleyman. *İslâm'da İnanç Konuları ve İtikâdî Mezhepler*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1996.
- Vâhidî, Ebu'l Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali. *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'an*, thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1411.
- Yakıt, İsmail. "Semantik Analizler Işığında Kur'an'da 'Reyb' ve 'Yakîn' Kavramları", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, cilt: 1, sayı: 2 (2003), ss. 49-56.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*, 1960.
- Yılmaz, Nedim, *İcâzü'l-Kur'an*, İstanbul, 1984.
- Yiğit, İsmail. "Tebük Gazvesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2011, XL, ss. 228-230.
- Zebîdî, Ebu'l-Feyz Murtazâ Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Ali Hilâlî, Matbaatu Hukûmeti Kuveyt, Kuveyt, 2004.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmiği't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vüchi't-Te'vîl*, Dâru'l-kitâbi'l-arabî, Beyrut, 1407.
- Zuhaylî, Vehbe. *et-Tefsîru'l-Münîr*, Risale Yayınları, İstanbul, 2005.

DEUİFD XLVI/ 2017, ss. 101-124.

ANLAMA BAĞLAMINDA DİRİLİŞLE İLGİLİ BAZI ÂYETLERE BAKIŞ*

İskender ŞAHİN**

ÖZ

Kur'ân-ı Kerîm'in ana konularından birisi de diriliş inancıdır. Söz konusu akide, diğer inanç esaslarını temellendiren ve sağlamlaştıran bir özelliğe sahiptir. Dolayısıyla diriliş ile ilgili âyetlerin doğru anlaşılıp yorumlanması oldukça önemlidir. Tefsir geleneği içerisinde diriliş ile ilgili birtakım âyetlerin anlaşılmasında bazı problemlerin olduğu görülmektedir. Bu problemler, genellikle âyetlerin sıyak ve sibaka dikkat etmeksizin bir bütünlük içerisinde değerlendirilememesinden ve yeterli derecede kavramların araştırılmamasından kaynaklanmaktadır. Oysa farklı şekillerde anlaşılan âyetler, tespit edilen hususlar dikkate alındığında diriliş ile ilişkili oldukları görülecektir. Dolayısıyla tefsir faaliyetlerinde bulunan araştırmacıların Kur'an çalışmalarında bu hususlara dikkat etmeleri âyetlerin daha iyi anlaşılıp yorumlanmasına zemin hazırlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Âyet, Diriliş, Kur'an'ın Bütünlüğü, Yorum, Anlam

UNDERSTANDING CONTEXT OF VIEW TO SOME VERSES OF QURAN RELATED TO RESURRECTION

ABSTRACT

One of the main topics of Quran is the belief of resurrection. This foresaid belief has a property of founding and consolidating other belief fundamentals. thus, it's highly important to understand correctly and to interpret those verses of Quran related to resurrection. it's seen that there are some problems about understanding some verses of Quran about resurrection in exegesis tradition. these problems are often originated from not researching concepts enough and not evaluating verses of Quran as a whole without paying attention on

* Bu Çalışma, 2012 yılında Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne sunulan "Kur'ân-ı Kerim'de Diriliş" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Tefsir ABD Öğretim Üyesi.

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi : 06/10/2017

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi : 08/12/2017

phraseology and origin. On the other hand, those verses of Quran being understood differently will be seen related to resurrection when the aspects, which are determined, are taken into consideration. therefore, when doing Quran studies attention being paid on these aspects by those Quran researchers who are involved in exegesis activities will base to verses of Quran to be better understood and interpreted.

Keywords: Al-Quran, Verses of Quran, Resurrection, Wholeness of Quran, Interpret, Meaning

Giriş

Müslümanlar, ilk dönemlerden itibaren ilahi iradeyi anlamak ve onun doğrultusunda hayatlarını şekillendirmek maksadıyla Kur'ân-ı Kerim ile meşgul olmuşlardır. Bu çerçevede muradı ilahiyenin daha iyi anlaşılabilmesi için tefsir ilmi ortaya çıkmıştır. Zamanla bu disiplin içerisinde söz konusu anlama faaliyetinin gerçekleşmesi için bilimsel usuller geliştirilmiştir.

Vahyi anlamak üzere tefsir etme yöntemleri de zamanla gelişmiş, sistemleştirilmiş ve ilgili yöntemleri önceleyen telif tefsirler vücuda getirilmiştir. Bunlar içerisinde Kur'an'ın Kur'an'la tefsir edilmesi tarzı, bizzat Hz. Peygamber tarafından uygulanmıştır.¹ Hz. Peygamberin uyguladığı bu yöntem, bir bakıma Kur'ân'ın bütünlüğü ilkesinin tezahüründen başka bir şey değildir. Kur'an'ı tefsir etme yöntemlerinden bir diğeri ise âyetlerde geçen harfleri, kelimeleri ve cümleleri belirli birtakım usuller çerçevesinde tahlil esasına dayanan filolojik çalışmalar olup ilk dönemlerden itibaren uygulanmıştır.² Elbette, tefsir çalışmalarında bu yöntemin yeterince uygulanamamasının vahyi anlamamızda önemli eksiklikler doğuracağı muhakkaktır. Özellikle diriliş konulu âyetlerin anlaşılıp yorumlanmasında söz konusu yöntemlerin daima göz önünde bulundurulması gerekir.

¹ Mesela Hz. Peygamber, Kur'ân'ı Kur'ân ile tefsir sadedinde Enam suresinin 82. âyetini Lokman suresinin 13. âyeti ile tefsir etmiş ve birinci âyette geçen "zulüm" kelimesinin, ikinci âyette bahsedilen şirk olduğunu beyan etmiştir. Buhârî, Enbiyâ 41. Şenkâtî, Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri usulü üzerine "*Edvau'l-Beyan fi İzâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*" adlı önemli bir eser telif etmiştir.

² Bu çerçevede özellikle Ebu Ubeyde, Ahfeş, Kisai, Ferra, Zeccac gibi dilci müfessirler "Maani'l-Kur'ân" türü eserler kaleme almışlardır.

Kur'ân-ı Kerim'de diriliş konusu önemli bir yer tutmaktadır. O, vahyin inişinin hemen her safhasında önemini korumuş ve tüm mevzularla ve tüm muhataplarla bir şekilde ilişkilendirilmiştir. Bu çerçevede Allah'a imanın kendisi üzerine inşa edildiği söz konusu akideyi ifade eden âyetlerin anlaşılması son derece elzemdir.

Biz bu makalemizde Kur'ân'ın bütünlüğü içerisinde ve filolojik tahlil ekseninde dirilişe dair bir takım âyetlerin tefsir geleneği içerisinde nasıl anlaşıldığını, anlama problemlerini ve nasıl anlaşılması gerektiğini ortaya koymaya çalışacağız. Araştırmamızı dirilişle ilgili sadece birkaç âyetle sınırlandıracağız. Zira ilgili tüm âyetleri ele alıp değerlendirmenin, konumuzun boyutlarını fazlasıyla aşacağı aşikârdır. Bu minvalde tefsirler başvuru kaynaklarımız olacaktır. Çalışmamızın tefsir, meal okumalarına ve çalışmalarına önemli katkıları olacağını ümit etmekteyiz.

A-ÂYETLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Tarık 86/5-8

Kur'ân, bazen ahireti kabullenmeyen muhataplara Allah'ın yaratmadaki kudretini bildirmek sûretiyle, dirilişin de aynı kudretle vuku bulacağını benimsetme yoluna gitmiştir. Tarık sûresindeki şu âyet bu kabildendir: *"İnsan neyden halk edildiğine baksın! O, sulb ve teraib arasından çıkan tazeyikli bir sudan halkedildi. O, insanı geri döndürmeye muktedirdir."*³

Taberi, Mücahid, Dehhak ve İkrime'nin âyeti, *insanın kendisinden halk edildiği nutfeyi, Allah'ın onu tekrar çıkış yerine geri döndürmeye muktedir olduğu* şeklinde yorumladığını aktarmış ve kendisi de bu yorumu benimsemiştir. Öte yandan âyet, *Allah'ın insanı ihtiyarken genç, genç iken ihtiyar yapmaya kadir olduğu* şeklinde de anlaşılmıştır.⁴

Siyak-sibak çerçevesinde âyetin geçtiği bağlama göz attığımızda yukarıda zikrettiğimiz müfessirlerin beyanlarının aksine, bağlamın, dirilişin mevzu bahis olduğu bir çerçeveye sahip olduğunu görürüz. Mekke döneminde inzâl olunan sûre, dirilişi inkar eden muhataplara

³ *Târık* فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ (5) خُلِقَ مِنْ مَّاءٍ دَافِقٍ (6) يُخْرَجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَائِبِ (7) إِنَّهُ عَلَى رَجْعِهِ لَقَادِرٌ 86/5-8.

⁴ et-Taberî, Ebî Cafer Muhammed bin Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyü'l-Kur'ân*, thk. Halil el-Meys, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1415/1995, XV., 30.cüz, s. 182.

yaratılışı bildirerek tıpkı yaratılış gibi dirilişin de pekala mümkün olduğunu açıkça göstermektedir. Tamamen eskatoloji içerikli olan âyet bu dünyada gerçekleşen fizyolojik bir değişim olarak algılanmıştır. Bu çerçevede âyetteki “dönüş” kavramını "diriltme" olarak anlamak ve bu doğrultuda "...onu, diriltmeye de muktedirdir" şeklinde çevirmek gerekir.⁵

Âyetin siyak ve sibakının dikkate alınmaması ve dolayısıyla bütünlüğün göz ardı edilmesi âyetin az önce temas ettiğimiz farklı şekillerde anlaşılmasına zemin hazırlamıştır.

İbrahim 14/19

Kur’ân, bazen arzın ve semâvâtın halk edilmesini, dirilişin vukû bulacağına bir delil olarak sunmakta ve muhatabın dikkatini, onu meydana getirecek olan Allah'ın kudretine çekmektedir. Nitekim İbrahim sûresindeki şu âyet bu kabildendir: “*Allah'ın arzı da semâvatı da hak ile yarattığını elbette bilirsin? İsteddiği vakit sizi götürür ve yeni bir halk/yaratma var eder.*”⁶ Tefsirlerde âyete, “şu an mevcut yaşayan insanların helak edilmek sûretiyle onların yerine başka insanların halk edilmesi” şeklinde mana vermiştir.⁷

⁵ el-Ferrâ, Ebî Zekerriyya Yahya bin Ziyad, *Meâni'l-Kur'ân*, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut, 1403/1983, III., s. 255; ez-Zemahşerî, Ebî'l-Kasım Cârullah Mahmud bin Ömer, *Tefsîru'l-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Akâvil fî Vücûbu't-Te'vîl*, thk. Halîl Me'mun Şeyho, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1426/2005, s. 1194; er-Râzî, Fahreddin bin Allâme Ziyaeddin Ömer, *Tefsîru'l-Fabri'r-Râzî Tefsîru'l-Kebîr/Mefâtîhu'l-Gayb*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1401/1981, XXXI., ss. 131, 132; Elmalılı, Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul, 1960-1962, IX., ss. 5726, 5727.

⁶ *إِبْرَاهِيمَ ۙ تَرَىٰ أَنَّ اللَّهَ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ ۚ إِنَّ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ* İbrahim 14/19.

⁷ Mukâtil bin Süleyman, Ebu'l-Hasen bin Süleyman bin Bişr, *Tefsîru Mukâtil bin Süleyman*, thk. Ahmed Ferid, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003, II., s. 187, III., s. 75; el-Begavî, Ebî Muhammed Hüseyin bin Mesud, *Meâlimu't-Tenzîl*, thk. Muhammed Abdu'n-Nasr en-Nemr, Osman Damiriyye, Süleyman Muslih el-Harş, Dâru't-Tayyibe, Riyad, 1409, IV., s. 349, V., s. 132; el-Kurtubî, Ebî Abdillâh Muhammed bin Ahmed bin Ebibekr, *el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullâh bin Abdulmuhsin et-Türki, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1427/2006, XII., s. 125, XVII., s. 367; İbn Kesîr, Ebî'l-Fidâ İsmâil bin Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sâmî bin Muhammed es-Selâme, Dâru't-Tayyibe, Riyad, 1420/1997, IV., ss. 487-488, VI., 541; Elmalılı, *a.g.e.*, V., 3023; VI., s. 3983, s. 4043.

Kur'ân-ı Kerim'in bütünlüğü çerçevesinde âyetin siyak ve sibakına göz attığımızda söz konusu âyetin eskatolojik bir bağlama sahip olduğuna şahit olmaktayız. Bu bağlamda geçen ve dirilişi reddeden muhataplara hitap eden âyette devasa büyüklükte olan semâvâtı ve arzı halk eden kudret sahibi olan Allah'ın, bu ikisinin yanında yaratılış olarak bir hiç gibi gözüken insanları diriltmeye de elbette maliktir anlamı kastedilmiştir.⁸ Yani âyetteki "halkun cedîd" ibaresi dirilişe vurgu yapmaktadır. Dolayısıyla eskatolojik bir vurguya sahip olan âyeti "mevcut insanların yerine başkalarının halk edilmesi" şeklinde bu dünya ile ilişkilendirip antropolojik boyuta çekmek âyete kast etmediği manayı yüklemekten başka bir şey değildir.

Müfessirleri, âyeti böylesi uzak bir manaya hamletmeye sevk eden en büyük hata, onu kendi bağlamından koparıp parçacı bir yaklaşımla müstakil olarak değerlendirmek olmuştur.

Fâtır 35/16

Yukarıda ele aldığımız İbrahim suresinin 19. âyetiyle lafzen ve manen örtüşen Fâtır sûresinin 16. âyeti de benzer şekilde değerlendirilmiştir.⁹ Mesela müfessir Bikâî âyetler içerik olarak birbirleriyle örtüşmesine rağmen İbrahim sûresindeki âyeti bizim tespitlerimizi teyit eder tarzda eskatolojik çerçevede değerlendirmiş fakat Fâtır sûresindeki bu âyeti "bir insan kuşağının yok edilip onun yerine bir başka kuşağın yaratılması" şeklinde anlayarak antropolojik bir çerçeveye oturtmuştur.¹⁰

Hâlbuki öncesi ve sonrası itibariyle ahiret merkezli olan âyet, ölüm sonrası var oluşu kabullenmeyen muarızlara semâvâtı ve arzı var eden yaratıcı kudret sahibi olan Allah'ın, ahrette insanı tekrar halk etmeye hayli hayli kadir olduğunu ortaya koymaktadır. Yukarıda olduğu gibi bu âyet de öncesi ve sonrası dikkate alınmadığı için uzak bir manaya hamledilmiştir.

⁸ el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed bin Muhammd, *Te'vilâtu Ebli Sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1426/2005, VI., s. 381.

⁹ إِنَّ بَشَرًا يَدُجِبْكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ Fâtır 35/16

¹⁰ Bikâî, *a.g.e.*, XVI., s. 32.

Mü'min 40/57

Yukarıda değindiğimiz âyetlerle mana olarak örtüşen bir başka âyet Mü'min sûresinde geçmektedir: “*Semavâtın ve arzın halk edilmesi, insanların halk edilmesinden daha büyük bir durumdur. Ne var ki insanların çoğu bu durumu idrak edemezler.*”¹¹ Yukarıdaki âyetlerde olduğu gibi burada da sanki insanın bu dünyadaki yaratılışıyla yer ve göklerin yaratılışının karşılaştırıldığı ifade edilmektedir. Hâlbuki Mekkeli müşrikler, arzın ve semâvâtın var edicisinin Allah ve o ikisini var etmenin insanı var etmekten daha esaslı bir duruma tekabül ettiğini bilmektedirler.¹²

Oysa âyet, ölüm sonrasını kabullenmeyen müşriklere, arzı ve semâvâtı var eden kudretin insanı ölümünden sonra da var etmeye muktedir olduğu hakikatini beyan etmektedir.¹³ Öyleyse pasajı, insan ile yer ve göklerin var edilmesinin bir karşılaştırılması şeklinde değerlendirmek uygun bir izah değildir. Her ikisinin yaratılışının, insanın yaratılışından daha büyük bir durum olduğunun farkında olan muarızlar, Allah'ın kendilerini ahrette yeniden var edeceğini kabullenmiyor ve bu inancı oldukça saçma buluyorlardı. Sonuçta âyetin vermek istediği anlam, insanın dünyada yaratılmasından ziyade onun âhirette tekrar var edilmesi hususudur.¹⁴ Dolayısıyla halk etmenin büyüğüne muktedir olan Allah, küçüğüne de muktedirdir.¹⁵ Âyetin bu şekilde değerlendirilmesine neden olan ana etken, âyetlerin hitap ettiği hedef kitlenin inanç dünyasını

¹¹ لَخَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ Mü'min 40/57.

¹² Ankebut 29/61, 63; Lokman 31/25; Zümer 39/38; Zuhruf 43/9, 87.

¹³ İbn Kesîr, *a.g.e.*, VII., s. 7.

¹⁴ Mâturîdî, *a.g.e.*, IX., 43; Begavî, *a.g.e.*, VII., 153; Râzî, *a.g.e.*, XXVII., 80; İbn Müneyyir, Nasreddin Ebi'l-Abbas Ahmed bin Muhammed (ö. 683/1284), *et-Tefsîru'l-Acîb fî Tefsîri'l-Garîb*, thk. Süleyman Mollaibrahimoğlu, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1994, s. 160; el-Kelbî, Ebi'l-Kâsım Muhammed bin Ahmed, *et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl*, thk. Muhammed Salim Haşim, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1415/1995, II., 284; es-Sa'lebî, Abdurrahman bin Muhammed bin Mahluf Ebû Zeyd, *el-Cevâbiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdulmevcud, Dâru'l-İhyâ'i't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1418/1997, V., s. 120; İbn Âşûr *a.g.e.*, XIV., s. 176; el-Merâğî, Ahmed Mustafa, *Tefsîru'l-Merâğî*, Mektebetü Matbuati Mustafa Elbânî, Mısır, 1365/1946, XXIV., s. 84.

¹⁵ Saffat sûresinin 11. ve Naziat sûresinin 27. âyetleri de bu çerçevede değerlendirilmesi gereken âyetlerdendir.

dikkate almama hususudur.

Yûnus 10/34

Kur'ân-ı Kerim'de, ahirette meydana gelecek olan dirilişle vurgu yapan kavramlar arasında âde/عاد ve bede'e/أبداء kelimeleri de yer almakta, olumsuz olarak putlara, olumlu manada Allah'a izafe edilmek sûretiyle dile getirilmektedir: "De ki: "Şirk koştuğumuzdan, insanı ilkin var eden/yübdü, sonra da onu iâde edecek olan var mı? Halbuki Allah, insanı yaratır, sonra da onu iâde eder..."¹⁶

Genel olarak âyet, putların kudrete haiz olmadıklarını, bu sebeple ilahlık vasfını taşımadıklarını; ilah olanın var etme özelliğinin olması gerektiğini, bu vasıfları kendisinde taşıyanın sadece Allah olduğunu ve bu itibarla ilkin yarattığı gibi ahirette de tekrar var etmeye kadir olduğunu ifade etmektedir.

Kimi zaman bede'e ve âde kelimeleri farklı anlamlarda değerlendirilmiş olduğunu görmekteyiz. Mesela Esed, bu iki kelimedenden birincisini "yaratma", ikincisi de "sürekli hale getirme" şeklinde anlamış ve âyete: "De ki: O sizin tanrılaştırdığımız varlıklar arasında (hayatı) yoktan var edip de onu tekrar tekrar yaratan var mı?" şeklinde değerlendirmiştir. Esed'in âyete verdiği bu mana ile onu sadece dünyadaki yaratılma ve onun sürekliliği ile ilişkilendirmiş fakat eskatolojik boyutla değerlendirmemiştir. Yani müellif bu âyeti ahiretle ilişkili görmemektedir.¹⁷

Oysa bede'e ve âde kelimelerinden birincisi dünyada meydana gelen yaratmaya, ikincisi de eskatolojik içerikli olarak ahirette meydana gelecek var oluşa işaret etmektedir.¹⁸ Öte yandan âyetin siyak ve sibak

¹⁶ Yûnus 10/34. قُلْ هَلْ مِنْ شُرَكَائِكُمْ مَنْ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ قُلِ اللَّهُ يَبْدَأُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ ...

¹⁷ Esed, Muhammed, *Kur'ân Mesajı-Meal Tefsir*, çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul, 1999, I., ss. 401-402, 54. dipnot.

¹⁸ Mâturîdî, *a.g.e.*, VI., ss. 39-40; es-Semerkandî, Ebu'l-Leys Nasreddin Muhammed bin Ahmed bin İbrahim, *Babru'l-Ulûm*, thk. Muhammed Muavviz ve diğerleri, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1993, II., s. 98; Mekkî bin Ebî Tâlib Ebî Muhammed, *Tefsiru'l-Müşkil min Karîbi'l-Kur'ân*, thk. Ali Hüseyin Bevvâb, Mektebetü'l-Maârif, Riyad, 1407/1985., V., 3264; Begavî, IV., 132; İbn Atiyye, Ebî Muhammed Abdulkhak, *el-Mubarraru'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitabi'l-Azîz*, thk. Mecid

çerçevesi ahiretle ilgili bir muhtevaya sahiptir. Görüldüğü gibi Kur'ân bütünlüğünün, âyetin siyak sibak çerçevesinin ve kavramların bağlamlarının hesaba katılmaması, böylesi uzak ihtimalli manalara neden olmuş ve âyet, kastının dışında farklı bir şekilde anlaşılmıştır.

Kasas 28/85

Tamamen eskatolojik bir içeriğe sahip olduğu halde çok farklı bir çerçevede değerlendirilen kavramlardan biri “meâd/مَعَاد” kelimesidir. Kavram, âyette: “*Sana Kur'ân'ı farz kulan, seni meâd'e döndürecekler...*”¹⁹ şeklinde geçmektedir. Dönülen mekanı anlatacak tarzda mimli master olan ve kendisine dönülen her şeyi dile getirmek üzere kullanılan “meâd”²⁰’in Mekke, kıyâmet günü, Beyt-i Makdis, ölüm ve cennet olduğu yönünde görüşler ileri sürülmüştür.²¹

Rivâyetlerde hicrette nazil olduğu belirtilen pasajın,²² Mekke'nin fethini müjdelediği ve yurdunu terk eden Allah resulünü teskin ettiği

Mekkî, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1423/2002, s. 908; İbn Kesîr, *a.g.e.*, IV., 267; Bikâî, *a.g.e.*, IX., 116.

¹⁹ ... إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَأْدُكَ إِلَى مَعَادٍ ... Kasas 28/85.

²⁰ el-Ezherî, Ebî Mansur Muhammed bin Ahmed, *Tebzîbu'l-Luga*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Muhammed Ali en-Neccâr, Dâru'l-Mısriyye, Mısır, trs., III., s. 82; İbn Fâris, Ebû Hüseyin Ahmed, *Mu'cemu Makâyisi'l-Luga*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Dâru'l-Fikr, yersiz, 1399/1979, II., s. 635; el-Cevherî, İsmail bin Hammâd, *es-Sıbâb Tâcu'l-Luğa ve Sıbâhu'l-Arabîyye*, thk. Ahmed Abdulgafur Atar, Dâru'l-İlm, Beyrut, 1410/1990, II., s. 514; el-İsfehânî, Ragıb, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Necib el-Macidi, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1427/2006, s. 370; el-Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Muhammed bin Yakub, *Kâmûsu'l-Mubît*, yersiz, trs, I., s. 316; İbn Manzûr, Cemaleddin Muhammed bin Mükerrim, *Lisânu'l-Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr ve diğerleri, Dâru'l-Maârif, Kahire, trs., XXXV., s. 3158; ez-Zebidî, Zeynuddin Ahmed bin Ahmed bin Abdullatif, Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs, thk. Abdulkarim İzbâvî, Matbaatu'l-Hükûme, Kuveyt, 1410/1990, VIII., s. 433; el-Bostânî, Muallim Petrus, *Kıtabu Katri'l-Mubît*, Beyrut, 1869, II., s. 1467.

²¹ el-Mâverdi, Ebî'l-Hasen Ali bin Muhammed bin Habib, *En-Nüketü ve'l-Uyân*, thk. Abdulkasîr bin Abdurrahim, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, trs., IV., s. 272; İbn Kesîr, *a.g.e.*, VI., ss. 259-260.

²² Rivâyete göre Allah'ın elçisi, hicret esnasında Medine'ye gitmek üzere farklı bir istikamette yola koyulur ve daha önceden görüp bildiği yerlerden geçerken mazideki hatıraları canlanır ve hüzünlenir. Bir müddet sonra Mekke'yi özler. Bu esnada

zikredilmektedir.²³ Âyet, bağlam dikkate alınmadığı için sahihliği şaibeli böylesi bir haber doğrultusunda değerlendirilmiştir.²⁴ Hâlbuki öncesi ve sonrası ile birlikte değerlendirdiğimizde âyetin, ahireti inkar eden ve bu mevzuda Allah'ın elçisi ile sürekli cedelleşen Mekkeli muarızlara bir reddiye olmak ve dirilişin kesinlikle gerçekleşeceğini onlara sezdirmek maksatlı olarak indirildiğini görmekteyiz. Sanki âyette Hz. Peygambere: Kur'ân-ı Kerim'i sana inzâl eden, muhakkak seni vaat edilen zamanda/mekanda yani ahirette diriltecektir denilmiş de bu şekilde ölüm sonrası var oluşun katiyen gerçekleşeceği vurgulanmıştır. Kısaca ifade etmek gerekirse “meâd” geçtiği bağlam çerçevesinde insanın ölümü sonrasında ahirette dirilişini ifade eden önemli bir kavram olurken,²⁵ siyak sibak ilişkisinin gözetilmemesi ve sahih olmayan rivâyetlerin referans alınması neticesinde farklı yorumlanmıştır.

Enam 6/38

Dirilişe inanmayanların bu konudaki inkarlarını ve Yüce Allah'ın diriltmeye kadir olduğunu beyan eden bir çerçevede yer alan âyette: “*Arzda hareket eden hayvanlar ve kanatlarıyla uçan kuşlar da sizin gibi birer guruptur. Kitap'ta Biz hiçbir şeyi noksan bırakmamışızdır; onlar sonra Rablerinin huzuruna toplanacaklardır.*”²⁶ Bağlamından bağımsız olarak değerlendirdiğimizde bu âyetten, arzda ve semada bulunan tüm hayvanların Allah'ın huzuruna toplanacakları şeklinde bir anlam çıkarabiliriz. Kaldı ki âyete bu şekilde anlayan müfessirler de olmuştur.²⁷ Mesela Elmalılı bu âyeti tefsir ederken bütün hayvanların ahirette mahşerde toplanacaklarını ve birbirlerinden intikamlarını alacaklarını

Cebraîl gelir ve Mekke'yi kendisine müjdeleyen bu âyeti getirir. Mukâtil, *a.g.e.*, II., s. 508.

²³ Râzî, *a.g.e.*, XXV., ss. 22-23; Semerkandî, *a.g.e.*, II., s. 529.

²⁴ İbn Kesîr, tefsirinde bu rivâyetin şüpheli olduğunu ifade etmiştir. İbn Kesîr, *a.g.e.*, VI., s. 260.

²⁵ Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1997, VI., s. 468.

²⁶ وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُنْمِئَتْ لَكُمْ مَا فَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تُحْشَرُونَ En'âm 6/38.

²⁷ Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 326; İbn Atiyye, *a.g.e.*, s. 620.

beyan etmektedir.²⁸ Böyle anlaşıldığı takdirde tabiatta etçil yaratılan aslan mecburen zalim, aslana yem olan hayvan ise mazlum olmuş ve böylece cebri bir durum ortaya çıkmış olur ki bu Allah'ın adalet sıfatını tartışmalı hale getirir. Nihâyetinde âyeti bu şekilde değerlendirmenin bizleri bazı akidevi sorunlarla yüz yüze getireceği muhakkaktır.

Âyete "hayvanların ilahi huzurda toplanacağı" şeklinde mana verenler, âyetin evveliyatını hiç hesaba katmamışlardır. Müfessirler, buradaki "هم" zamirini, hayvanlara hasretmişlerdir. Öyle gözükmektedir ki, bu zamirin, bir önceki pasajda inkarlarının haber verildiği Mekkeli muhatapları göstermesi daha gerçekçidir. Söz konusu pasaj, dirilişi kabullenmeyenlerin, onu yalan addetseler dahi yine de ilahi huzurda toplanacaklarında hiçbir şüpheye mahal olmadığı açıkça dile getirilmektedir. Hemen akabindeki âyetlerde kıyamet ve sonrasında haber verilmesi, pasajı böyle anlamamıza imkan sağlamaktadır. Görüldüğü gibi bağlamı dikkate almaksızın yapılan yorumlar, âyetlerin muhataplarını tespit etmede çok ciddi problemlere yol açmaktadır.

Nahl 16/21

Siyak sibak ilişkisi dikkate alınmaksızın değerlendirilen dirilişle ilgili âyetlerden birisi de Nahl suresinde geçen şu âyettir: "*Onlar ölümlerdir. Ne zaman diriltileceklerinin bile farkında değillerdir.*"²⁹ Keşşaf sahibi, diriltme eyleminin putlar için söz konusu olamayacağını ve dolayısıyla fülde yer alan zamirin melekleri gösterdiğini zikretmiş ve *يَسْعُرُونَ*/farkında değillerdir fülde yer alan zamirin müşrikleri gösterdiğini söylemek sûretiyle diriltilecek olanların, cahiliye çağında bazılarının ilahlaştırdıkları melekler olduğu şeklinde değerlendirme yapmıştır.³⁰ Bu durumda âyetten anlaşılan, melekleri ilahlaştıran kimselerin, meleklerin ne vakit diriltileceklerini bilemeyecekleri hususudur. Bunun yanında âyette geçen her iki fülde yer alan zamirlerin inkarcıları gösterdiği şeklinde görüş beyan edenler de olmuştur.³¹

²⁸ Elmalılı, *a.g.e.*, III., s. 420.

²⁹ *أَمْوَاتٌ غَيْرُ أَحْيَاءٍ وَمَا يَشْعُرُونَ أَيَّانَ يُبْعَثُونَ* Nahl 16/21.

³⁰ Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 570.

³¹ Mahallî-Suyûtî, *a.g.e.*, s. 269; Merâğî, *a.g.e.*, XIV., s. 66.

Ne var ki âyetler, aleni bir şekilde kendilerine bir kişilik verilmek sûretiyle-ki âyette ba's fiilinin putlar için kullanılmış olması bu hakikati sezdirmek için kullanılmıştır-diriltileceklerini ortaya koymaktadır.³² Nitekim Kur'ân-ı Kerim, putların diriltilme nedenlerini Yûnus sûresinde haber vermektedir.³³ Nihâyetinde âyet, Kur'ân-ı Kerim'in bütünlüğü içerisinde değerlendirilmemesi ve sıyak sıbak çerçevesinin gözetilmemesi neticesinde kastetmediği şekilde anlaşılmıştır.

Vakıa 56/61

Eskatolojik bir çerçeveye sahip olan Vakıa sûresindeki *"Tebdîl etmeye ve bilmediğiniz bir halde inşâ etmeye (kadiriş)"*³⁴ şeklindeki âyet de bağlamından koparılmak sûretiyle değerlendirilmiş ve farklı anlamlar yüklenmiştir.

Genel hatlarıyla ulema âyete şu manaları vermişlerdir: Hasan Basri ve Zeccac: "sıfatlarınızı maymun ve domuzlara döndürmeye"³⁵, Saib bin Museyyeb: "kuşlara döndürmeye", Mücahit: "istediğimiz bir yaratma şeklinde", Süddî: "bilmediğiniz bir sûrette sizleri yaratmaya",³⁶ bunların dışında kalan müfessirler: "ölümünüzden sonra sizlerin yerine, bilmediğiniz şekilde sizden sonraki cinslerinizi yaratmaya" tarzında yorumlamışlardır.³⁷

Bu görüşlerin birleştiği temel nokta, bu dünyada meydana gelecek olan bir oluşumun ifade edilmiş olmasıdır.

³² Begavî, *a.g.e.*, V., s. 14; Kurtubî, *a.g.e.*, XII., s. 310.

³³ Yûnus 10/28-29.

³⁴ عَلَىٰ أَنْ تُبَدِّلَ أَمْثَالَكُمْ وَتُنشِئَكُمْ فِي مَا لَا تَعْلَمُونَ Vakıa 56/61.

³⁵ ez-Zeccâc, Ebî İshak İbrahim bin Serrî, *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbub*, thk. Abdulcelil Abduh Şelebî, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut, 1408/1998, V., s. 114.; İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman Ali bin Muhammed, *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, thk. Zühayr Şâviş, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1404/1984, VIII., s. 147.

³⁶ İbnu'l-Cevzî, *a.g.e.*, VIII., s. 147.

³⁷ Taberî, *a.g.e.*, XIII., 23.cüz, ss. 256-257; Kelbî, *a.g.e.*, II., s. 403; Ebu's-Suûd, Muhammed el-İmâdî, *İrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerim*, thk. Abdulkadir Ahmed Ata, Mektebetü'r-Riyadî'l-Hadîs, Riyad, trs., V., s. 264; el-Alûsî, Ebî'l-Fadl Şihâbeddin Seyyid Mahmud, *Rûhu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve Seb'u'l-Mesânî*, thk. Mahmud Şükrî, İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, trs., XXVII., s. 147.

Fakat önceki pasajla beraber ele aldığımızda âyetin bu dünyada meydana gelen bir var etmeden ziyade uhrevî bir var etmeye vurgu yaptığını rahatlıkla görebiliriz.³⁸ Bu durumda tamamen ahiretle ilişkili olan kendi bağlamında âyetteki “أَمْثَالِكُمْ” kavramı "benzerlerinizi" değil fakat “bizzat sizi” manasına gelmekte ve “تُنذِلُ” fiili de ölümle ilişkili eskatolojik bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyleyse âyeti "sizleri öldürmeye ve ahirette henüz tecrübesini yaşamadığınız diriltmeye muktediriz" tarzında anlamak daha isabetli gözükmektedir.

Sonuçta pasajın, tümünden ahiretteki dirilişi ifade ettiği halde, siyakı ve sibakı dikkate alınmadığı için alakasız birtakım anlamlarla ilişkili hale getirildiğini görmekteyiz.

Nahl 16/39.

Kur'ân sözcüklerinin yeterince incelenmemesi, âyetlerin anlaşılmasında birtakım değişikliklere yol açmaktadır. Bunun en güzel örneklerinden biri, Mekkelilerin ölüm sonrası konusunda ihtilafı olduklarını vurgulayan Nahl sûresindeki şu âyettir:“(Allah) Onların ihtilaf ettikleri hakikati onlara bildirmesi ve onların da bu konuda yalanlayıcı olduklarını anlamaları için (onları diriltecek).”³⁹

Âyetteki "ihtilaf" sözcüğü üzerinde yeterli incelemelerin yapılmaması, âyetin anlaşılmasında sıkıntılara yol açmıştır. Tefsir âlimleri, bu kelime üzerinde pek durmamışlar, inkarcı muhatapların ahiret konusunda kendi aralarında farklı kabullere sahip olduklarını dile getirmişlerdir.⁴⁰ Bu çerçevede inkarcıların ölüm sonrası ile ilgili mevzuda ittifak içerisinde olmadıkları, kimilerinin tamamen reddettikleri, kimilerinin ahirette bedenli dirilişi, kimilerinin de bedensiz dirilişi kabul ettikleri ve İsevîlerin de bu kanaatte oldukları, kimilerinin dirilişi kabul ettikleri halde Allah'ın elçisini kabul etmedikleri şeklinde birtakım değerlendirmeler yapılmıştır.⁴¹

³⁸ İbn Kesîr, *a.g.e.*, VII., s. 539.

³⁹ لِيُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي يُضِلُّونَ فِيهِ وَلِيُعَلِّمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّهُمْ كَانُوا كَاذِبِينَ Nahl 16/39.

⁴⁰ Mâturîdî, *a.g.e.*, VI., s.506; Semerkandî, *a.g.e.*, III., s. 438; Mâverdî, *a.g.e.*, VI., s. 183; Zamehşerî, *a.g.e.*, s. 1171; Kurtubî, *a.g.e.*, XXII., s. 6; Elmalılı, *a.g.e.*, VIII., s. 5530;

⁴¹ Râzî, *a.g.e.*, XXXI., s. 4.

“Halefe” kökünden müştak olan “ihtilaf” birinin yerine geçmek, karşı çıkmak, fikir birliğine varmak manalarını ihtiva etmektedir.⁴² Ölümün ötesindeki yaşamı kati bir şekilde reddeden Mekkeli müşriklerin bu konudaki ihtilafları sadece Müslümanların kabulü noktasında olmuştur denebilir. Zira onlar, söz konusu hakikati inkar noktasında söz birliği ederek Müslümanlara karşı çıkmışlar ve var güçlerince dirilişin kesinlikle meydana gelmeyeceğini iddia etmişlerdir⁴³ ki âyetlerde bu husus açıkça zikredilmektedir.⁴⁴

İnkarcıların ahireti inkar noktasında ihtilaflarını, bu konuda kendi aralarında anlaşmazlık içerisinde oldukları, bedenli olup olmama noktasında ayrılığa düştükleri, Hıristiyanların da inkarcılar arasında yer aldığı şeklinde değerlendirmek kanaatimizce tutarlı değildir. Tefsir yapılırken âyetlerin hedef kitesinin daima göz önünde bulundurulması oldukça elzemdir. Gördüğümüz kadarıyla bu tür sıkıntılı yorumlar, kavramların yeterince tahkikatının yapılmaması ve hitap edilen kesimin dikkate alınmaması noktasında ortaya çıkmaktadır. Öyleyse âyette dile getirilen inkarcı müşriklerin ahireti inkar noktasındaki ihtilaflarının, Müslümanlarla aralarında meydana gelen bir ihtilaf olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu çerçevede müşriklerin inkarlarını yansıtan "ihtilaf" sözcüğünün yer aldığı diğer pasajlar için de benzer şeyleri söylememiz isabetli gözükmektedir.⁴⁵

Mü'minûn 23/100.

Kimi zaman mecazî ifadelerin ve edatların cümledeki konumuna ve anlamına dikkat edilmemesi, âyetlerin anlaşılmasını zorlaştırmış veya farklı yönlerde anlaşılmasını mümkün hale getirmiştir. Bunlardan bir tanesi de Mü'minûn Sûresinde yer alan ve kabir hayatına mesned olarak sunulan şu âyettir:⁴⁶: *"Hayatımı kendisinde heba ettiğin dünyada Salih amel*

⁴² Kelimenin geniş izahı için bkz.: Ezherî, VII., 393-416; İsfehânî, ss. 171-172; Asım Efendi, Ebu'l-Kemal Ahmed, *Okyanus*, taş baskı, el-Matbuatu'l-Osmânî, 1305/1887, III., ss. 753-758.

⁴³ “Halefe” kökü iftiâl kalıbına girip “ihtilaf” formunu aldığı takdirde “ortaklaşa gerçekleştirmek” anlamını da kazanmaktadır. Asım Efendi, *a.g.e.*, III., s. 757.

⁴⁴ Hacc 22/68-69.

⁴⁵ Nahl 16/39; Zâriyât 51/8; Nebe' 78/3.

⁴⁶ Sabuni, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefasir*, Dersiadet yay., İstanbul, trsz., II., s. 321.

*yapayım. Onun söylediği bu söz boşunadır. Onların arkalarında diriltildikleri günde bir berzah vardır."*⁴⁷

Âyette, ahirette meydana gelecek bir durumdan bahsedilmektedir. Kâfirlerin iman etmemeleri sebebiyle ahirette derin bir üzüntü ve pişmanlık içerisinde olacakları, oradaki sıkıntıları gördükleri vakit dünya hayatını bu defa imanlı olarak tekrar yaşamak için dünya hayatına dönmek isteyecekleri dile getirilir. Fakat bu durumun mümkün olamayacağı âyette bilhassa "berzah" sözcüğü ile anlatılmaktadır ki bu hakiki manasından ziyade mecazî bir kullanımdır. Yani "berzah", inkarcı müşrikler için ahiretten dünyaya dönüş yok anlamını ihtiva etmektedir.⁴⁸

Öte yandan âyetteki “إِلَى” harfi cer de edatı “-e kadar” şeklinde mana verilmiş ve “dirilecekleri zamana dek onların arkalarında bir ara dönem/kabir hayatı vardır” tarzında yorumlanmıştır.⁴⁹ Oysa mevzu bahis edat "-de, -da" anlamına da gelmektedir.⁵⁰

Dolayısıyla âyetteki ilgili edatın “-de,-da” manasında alınmasının da “berzah” sözcüğünün "dünya ile ahret arasındaki ara yaşam" değil de inkarcı muhatapların ahiretteyken tekrar dünyaya gelişlerinin artık mümkün olmadığını anlatan bir kavram olduğunu ortaya koymaktadır. Nihâyetinde âyetin ilgili bölümünü: “tekrar var edilecekleri vakitte onların (dünya hayatına geri gelişlerine) bir engel vardır” şeklinde çevirmek daha makul gözükmemektedir.

Nuh 71/25.

Bazan Kur'ân'ın edebi üslubuna dikkat edilmemesi neticesinde âyetlerin farklı yorumlandıklarını görmekteyiz. Nitekim Nûh sûresinin 25. âyetinde, Hz. Nûh'un davetine kulak asmayıp, imanı reddedenlerin yaptıkları bu hatalarından dolayı suda boğuldukları ve daha sonra da ateşe girdirildikleri ifade edilmiştir: *“Bunlar, günahları yüzünden suda boğuldular,*

⁴⁷ لَعَلَّيْ أَعْمَلُ صَالِحًا فِيمَا تَرَكْتُ كَلَّا إِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَائِلُهَا وَمِنْ وَرَائِهِمْ بَرْزَخٌ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ

⁴⁸ Merâğî, *a.g.e.*, XVIII., 56.

⁴⁹ Elmalılı, *a.g.e.*, V., s. 539; Sabuni, *a.g.e.*, II., s. 320.

⁵⁰ Nitekim İbn Hişâm, İbn Malik'in, Nisâ 4/87 ve En'âm 6/12 de geçen “لِيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ” ifadesindeki “إِلَى/إِلَا” edatının “de-da/بِ” kullanıldığını ifade etmiştir. İbn Hişâm, *a.g.e.*, I., ss. 88-89.

ardından da ateşe sokuldular ve o zaman Allah'a karşı yardımcıları da bulamadılar.”⁵¹ İlk bakışta Nûh kavminin boğulduktan sonra bir de ateşe sokuldukları anlaşılmaktadır. Bu çerçevede âyet, müfessirler tarafından kabirde dirilişin varlığına delil olarak da kullanılmıştır.⁵² Oysa Kur’ân, kimi zaman gelecekte olacak olayları geçmiş zaman kipiyle ifade etmek sûretiyle meydana gelecek olayın vukuu bulacağını tekit ederek kesinlik derecesini artırmaktadır ki bu bir edebi üsluptur.⁵³ Dolayısıyla âyette, onların ateşe sokulduklarından bahsedilmiş olması, muhatapların, suda boğulmakla kalmayıp bir de mutlaka âhirette cehennem ateşine gireceklerini dile getirmektedir.⁵⁴

Vakıa 56/57.

Vakıa suresindeki şu âyet, bağlama dikkat edilmeksizin değerlendirildiğinde yanlış anlaşılmaya sebebiyet vermektedir: “Sizi Biz yarattık. Bundan böyle tasdik etmeniz gerekmez mi!”⁵⁵ Aslında âyette ilk bakışta insanın, Allah’ın onu, ilk defa yarattığının veya O’nun varlığının, birliğinin tasdik etmesi isteniyormuş gibi gözükse de âyetin bağlamı böylesi anlamlara müsaade etmemektedir. Zira diriliş bağlamında geçen diyalog, dünyada değil de âhirette gerçekleşmekte ve inkarcıların reddettikleri bu hakikatin başlarına geldiği vurgulanarak adeta “gördünüz ya dünyada yalanladığınız diriliş gerçekleşti. Oradayken, başınıza gelecek olan bu gerçeği tasdik etmeniz gerekirdi ama etmediniz” denilmek istenmiştir. Yani âyette tasdik edilmesi gereken husus, Allah’ın insanı dirilteceği gerçeğidir.⁵⁶

Bakara 2/46, Cinn 72/7.

Kelam ilminde şüphenin dereceleri arasında yer alan "zann" kavramının kimi âyetlerde müminlerin imanını ifade etmek üzere

⁵¹ بِمَا خَطِبْتَهُمْ أُعْرِفُوا فَأَدْحَلُوا نَارًا فَلَمْ يَجِدُوا لَهُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْصَارًا Nuh 71/25. Beydâvî, *a.g.e.*, V., s. 250; Ebu’s-Suûd, *a.g.e.*, V., s. 401; Elmalılı, *a.g.e.*, VIII., s. 5378.

⁵² Beydâvî, *a.g.e.*, V., s. 250; Ebu’s-Suûd, *a.g.e.*, V., s. 401; Elmalılı, *a.g.e.*, VIII., s. 5378.

⁵³ Esed, *a.g.e.*, III., s. 1087, 1. dipnot.

⁵⁴ Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 1144.

⁵⁵ تَحْنُ خَلْقْنَاكُمْ فَلَوْلَا نُصَدِّقُوكُمْ Vâkıa 56/57.

⁵⁶ Semerkandî, *a.g.e.*, III., s. 317; Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 1078; Nesefî, *a.g.e.*, III., s. 425.

kullanılmaktadır: nitekim “Onlar Rablerine *mülâkê* olacaklarını *zannederler*”⁵⁷ âyetinde geçen zann kavramı müminlerin, dirilişin olacağı hususundaki durumlarını dile getirmektedir. Bu ifadeyi Kelam ilminin ıstılahlaştırdığı manasıyla değerlendirirsek o vakit müminlerin diriliş konusunda birtakım tereddütlerinin olduğu kanaati hasıl olabilmektedir. Oysa iman tereddütsüzlük ifade etmektedir. Dolayısıyla bu durumlarda zann kavramının dirilişe iman noktasında müminlerin tutumunu ortaya koyması, onların bu konuda kesin kanaat sahibi olduklarını anlatır.⁵⁸ Yani burada artık "zann" şüphe ve tereddütten çıkmış ve kesin kanaat anlamını kazanmıştır. Âyette geçen “*likâ*” kelimesi, Allah’a nisbet edildiğinde yine aynı hakikate gönderme yapmaktadır.⁵⁹ Müminlerin, bu konudaki “zan”larının temel dayanağı ise “ilm” yani “vahiy”dir. Söz konusu kelime, diğer bir âyette, âhirette geçen bir diyalog içerisinde, kişinin, kendisine vaat edilen hesabını bulduğunu ifade edecek şekilde kullanılmıştır: “*Çünkü ben hesabıma kavuşacağımı zannetmişim.*”⁶⁰ Elbette gerçekleşmiş olan bir vaadin “zann” kavramı ile ifade edilmesi, dünyadayken bu kişinin, dirilişin mutlaka olacağı kanaatini taşıdığını belirtmektedir.⁶¹ Yine bu âyette de “hesab” kavramı, diriliş olmadan meydana gelmeyeceğine göre söz konusu olayın gerçekleşeceğini göstermek üzere kullanılmıştır.⁶² Sonuçta zann kavramı dirilişin olacağı konusunda müminler için kesinlik ifade etmektedir.

Zann kelimesi, sadece müminlerin diriliş hususundaki tutumlarını değil, aynı zamanda müşriklerin söz konusu hakikat karşısındaki tutumlarını da ortaya koymakta kullanılmıştır. Fakat müşrikler için söz konusu olunca, bu defa "zann" onların, diriliş olayının meydana gelmeyeceği konusunda kesin bir kanaate sahip oldukları anlamını dile getirmektedir. Nitekim mü dirilişin olmayacağı hususunda zann içerisinde

⁵⁷ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ اللَّهَ مَلَأُوا رَحْمَةً وَأَنْهُمْ إِلَى اللَّهِ رَاغِبُونَ Bakara 2/46. Ayrıca bkz. Bakara 2/249.

⁵⁸ Sa’lebî, *a.g.e.*, X., s. 30; İsfehânî, *a.g.e.*, s. 335; Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 75.

⁵⁹ Semerkandî, *a.g.e.*, I., s. 116; İsfehânî, *a.g.e.*, s. 471.

⁶⁰ Hâkka 69/20.

⁶¹ Sa’lebî, *a.g.e.*, X., s. 30; Zemahşerî, *a.g.e.*, s. 1136; İbn Atiyye, *a.g.e.*, s. 1892.

⁶² Mâverdî, *a.g.e.*, VI., s. 83; İbn Atiyye, *a.g.e.*, s. 1892.

oldukları pek çok âyette vurgulanmaktadır.⁶³ İlgili âyetlerin birinde cinlerin de tıpkı inkarcı müşrikler gibi dirilişin olmayacağını zannettikleri vurgulanmaktadır: “*Onlar da sizin zannınız gibi, Allah'ın hiç kimseyi tekrar diriltmeyeceğini zannetmişlerdi.*”⁶⁴ Bir başka âyette de yine müşriklerin ölüm sonrası diriliş ile ilgili kanaatlerini anlatmak üzere “*Onlar, tekrar diriltileceklerini zannetmiyorlar mı?*”⁶⁵ şeklinde dile getirilmiştir.

Sebe 34/21.

Kelam ilminin şüphe kavramları arasında saydığı "şekk" de yine âyetlerde inkarcıların diriliş konusundaki tutumlarını dile getiren kavramlardan biridir. Kur'ân, bazı âyetlerinde muhataplarının, diriliş konusunda şekk içinde olduklarını bildirmiştir: “*...Biz âhirete inanan kimselerle ondan şekk edenleri, işte böylece ortaya koyarız...*”⁶⁶ "Şekk", sert bir cismin bir şeyi yarıp onun içine girmesini, devenin topallamasını, elbisenin dikilmesini ve pazunun veya kolun vücuda yapışık olması anlamını içermektedir.⁶⁷ Bu anlamlarına ilaveten şekk, yakîn/kesin kavramının zıddı olarak da kullanılmaktadır.⁶⁸ Kelimenin ilk anlamı, zeminin bozulmasıyla yakından ilişkilidir. Bu durumda kelime, kişinin, diriliş konusundaki inanç ve fikrini üzerine bina edebileceği sağlam bir zemininin olmadığına, bu konudaki bütün kabullerinin muallakta olduğuna işaret etmektedir. Yani müşrikler, diriliş konusunda ilme dayanmadıkları için onunla ilgili sağlam bir alt yapı oluşturmamışlar ve bu yüzden onların tutumları küfür anlamında şekk olmuştur: “*Hayır, onların âhîret ile ilgili ilimleri de yetersizdir. Hayır, ondan şekk etmektedirler. Hayır, ona karşı kördürler.*”⁶⁹ Kolun vücuda yapışık olması anlamı çerçevesinde

⁶³ Yunus 10/60; Kehf 18/35-36; Kasas 28/39; Sad 38/27; Fussilet 41/50; Casiye 45/32; Cin 72/7; Mutaffifin 83/4.

⁶⁴ Cin 72/7.

⁶⁵ Mutaffifin 83/4.

⁶⁶ ...إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يُؤْمِنُ بِالْآخِرَةِ هُمْ هُوَ مِنْهَا فِي شَكٍّ... Sebe 34/21.

⁶⁷ Ezherî, *a.g.e.*, IX., ss. 425-426; İbn Dureyd, *a.g.e.*, I., s. 98; Cevherî, *a.g.e.*, IV., ss. 1594-1595; Asım Efendi, *a.g.e.*, III., s. 97.

⁶⁸ Ferâhîdî, *a.g.e.*, V., s. 270.

⁶⁹ بَلِ ادَّارِكْ عِلْمَهُمْ فِي الْآخِرَةِ بَلِ هُمْ فِي شَكٍّ مِنْهَا بَلِ هُمْ مِنْهَا عَمُونَ Neml 27/66. Âyete, “Hayır, âhîret hakkında kendilerine ardı ardına ilim gelmektedir; fakat onlar bu hususta bir şekk içindedirler, daha doğrusu onlar ondan kördürler” şeklinde de anlam verilebilir.

“şekk” kelimesi, kararsızlık içerisinde olmalarından ziyade müşriklerin, dirilişin kesinlikle olmayacağı fikrine yapışıp kaldıkları, fakat bundan ayrılmadıklarını da ortaya koymaktadır.⁷⁰ Dolayısıyla "şekk" kelimesini kelamdaki ıstılah anlamıyla "şüphe" olarak alıp âyetlerde kullanımlarına da aynı manayı vermek birtakım çelişkilere sebep olmaktadır.

Sonuç

Diriliş konusu, Kur'ân'ın ana konuları arasında yer almakta ve Kur'ân, Allah'a iman akidesini söz konusu akide üzerine inşa etmektedir. Bu yüzdendir ki vahyin başlangıcından bitimine kadar diriliş Kur'ân'da önemini daima korumuş ve hemen bütün hükümlerini kendisiyle ilişkilendirmiştir.

Diriliş mevzuunu kavrayabilmemiz için ilgili âyetleri çok iyi tahlil edip değerlendirmek zorundayız. Aksi takdirde Kur'ân'ın kastetmediği birtakım manaları âyetlerle ilişkilendirmiş ve farklı sonuçlar elde etmiş oluruz.

Nitekim yaptığımız bu araştırma bizleri, söz konusu âyetleri değerlendirmede birtakım hataların yapıldığı gerçeğiyle yüz yüze getirmiştir. İlgili hataların sebeplerini genel hatlarıyla, âyetlerin sıyak ve sibakına/genel bağlamına dikkat etmemek, Kur'ân'ın süre ve genel bütünlüğünü hesaba katmamak, âyetlerin muhataplarının savundukları veya reddettileri konu ile ilgili tutumlarını çok iyi tahlil etmemek ve diriliş âyetlerinde geçen birtakım kelimelerin veya edatların manalarını derinlemesine araştırmamak ve en nihâyetinde lafız, muhatap ve konu çerçevesinde bağlantıları kurmamaktan dolayı bir bütünlük meydana getirememek şeklinde ifade edebiliriz. Dolayısıyla sadece diriliş bağlamında değil, Kur'ân'ın diğer mevzuları ile ilgili âyetleri de değerlendirirken söz konusu hususların dikkate alınması elzemdir.

⁷⁰ İstılah anlamında şekk: “Şüphe edende iki şeyin birini diğerine tercih bulunmaksızın, birbirine zıt iki şey arasında tereddüt etmektir” şeklinde tarif edilmiştir. Bu durumda şekk’de iki durumdan birini tercih edememe söz konusu olduğu söylenmiştir. Cürcânî, *a.g.e.*, s. 134. Oysa dirilişin olup olmayacağı konusunda müşrikler, onun kesinlikle olmayacağı inancını taşıdıklarından, diriliş bağlamında geçen şekk kelimesine ıstılah anlamını vermek, Kur'ân'ın bu konuda kelimeye yüklediği anlamdan çok uzak gözükmektedir.

Vardığımız sonuçların, tefsir ve meal ekseninde çalışan veya çalışacak olan araştırmacılara önemli katkılar sağlayacağı muhakkaktır.

KAYNAKÇA

- Ahfeş, Ebi'l-Hasen Said bin Mesâde, *Meâni'l-Kur'an*, thk. Hüdâ Mahmud Kırâa't, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 1990/1411.
- Albayrak, Halis, *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine*, Şule Yayınları, İstanbul, 1996.
- Albayrak, Halis, *Kur'an'da İnsan-Gayb İlişkisi*, Şule Yayınları, Ankara, 1993.
- el-Alûsî, Ebi'l-Fadl Şihâbeddîn Seyyid Mahmud, *Rûbu'l-Meânî fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve Seb'u'l-Mesânî*, thk. Mahmud Şükri, İhyâu't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, trs.
- Asım Efendi, Ebu'l-Kemal Ahmed, *Okyanus*, taş baskı, el-Matbuatu'l-Osmânî, 1305/1887.
- Ateş, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, 1997.
- Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük (Kubbealtı Lügati)*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 2006.
- el-Begavî, Ebî Muhammed Hüseyin bin Mesud, *Meâlimu't-Tenzîl*, thk. Muhammed Abdu'n-Nasr en-Nemr, Osman Damiriyye, Süleyman Muslih el-Harş, Dâru't-Tayyibe, Riyad, 1409.
- el-Beydâvî, Nasreddin Ebi'l-Hayr Abdullah bin Ömer, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşlı, Dâru İhyâi Turâsi'l-Arabî, Beyrut, trs.
- el-Bikâî, Burhaneddin Ebi'l-Hasen İbrahim bin Amr, *Nazmu'd-Dürer fî Tenâsubi'l-Âyât ve's-Süver*, Dâru'l-Kitabi'l-İslâmiyye, Kahire, trs.
- el-Bostânî, Muallim Petrus, *Kitabu Katri'l-Mubîr*, Beyrut, 1869.
- el-Buhârî, Muhammed bin İsmail bin İbrahim, *el-Câmiu's-Sabîh*, İstanbul, 1257.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1997.
- el-Cevherî, İsmail bin Hammâd, *es-Sıbâh Tâcu'l-Luğa ve Sıbâhu'l-Arabîyye*, thk. Ahmed Abdulgafur Atar, Dâru'l-İlm, Beyrut, 1410/1990.
- el-Cürçânî, Ali bin Muhammed Şerif, *Kitabu't-Ta'rîfât*, thk. Gustavus Flugel, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1985.

- Ebû Hayyân, Muhammed bin Yusuf, *Babru'l-Mubît fi't-Tefsir*, thk. Adil Ahmed Abdu'l-Mevcûd ve diğerleri, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1993.
- Ebu's-Suûd, Muhammed el-İmâdî, *İrşâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâyâ'l-Kitabi'l-Kerim*, thk. Abdulkadir Ahmed Ata, Mektebetü'r-Riyadî'l-Hadîs, Riyad, trs.
- Ebû Ubeyde, Mamer bin el-Müsennâ, *Mecâzu'l-Kur'ân*, thk. M. Fuad Sezgin, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, trs.
- Elmalılı, Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul, 1960-1962.
- Esed, Muhammed, *Kur'ân Mesajı-Meal Tefsir*, çev. Cahit Koytak, Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul, 1999.
- el-Ezherî, Ebî Mansur Muhammed bin Ahmed, *Tebzîbu'l-Luga*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Muhammed Ali en-Neccâr, Dâru'l-Mısriyye, Mısır, trs.
- el-Ferâhidî, Halil bin Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, thk. Mehdi Mahzûmî, İbrahim Sâmirî, yersiz, trs.
- el-Ferrâ, Ebî Zekerriyya Yahya bin Ziyad, *Meâni'l-Kur'ân*, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut, 1403/1983.
- el-Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed bin Yakub, *Kâmûsu'l-Mubît*, yersiz, trs.
- el-Hâzîn, Alaaddin Ali bin Muhammed bin İbrahim, *Lübâbu't-Te'vîl fi Maâni't-Tenzîl*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1399/1979.
- el-Hicâzî, Muhammed Mahmud, *Furkan Tefsiri*, çev. Mehmet Keskin, İlim Yayınları, İstanbul, trs.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tahir, *Tefsiru't-Tabrîr ve't-Tenvîr*, Dâru't-Tûnusiyye, Tunus, 1984.
- İbn Atiyye, Ebî Muhammed Abdulhak, *el-Muharraru'l-Vecîz fi Tefsiri'l-Kitabi'l-Azîz*, thk. Mecid Mekkî, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1423/2002.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman Ali bin Muhammed, *Zâdu'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsir*, thk. Züheyr Şâviş, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1404/1984.

- İbn Dureyd, Ebubekir Muhammed bin el-Hüseyin, *Kitabu Cembereti'l-Lijga*, Matbaatu Meclisi Dâireti'l-Maârifî'l-Kâine, Haydarabat, 1344/1925.
- İbn Ebî Hatim, Abdurrahman bin Muhammed bin İdris, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Esad Muhammed Tayyib, Mektebetu Nezâru'l-Bâz, 1417/1997.
- İbn Fâris, Ebû Hüseyin Ahmed, *Mu'cemu Makâyisi'l-Luga*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Dâru'l-Fikr, yersiz, 1399/1979.
- İbn Fâris, Ebû Hüseyin Ahmed, *Mücmeli'l-Ligaviyye*, thk. Zahir Abdulmuhsin Sultan, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1406/1986.
- İbn Hişâm, Ebî Muhammed Abdullah Cemaleddin bin Yusuf, *Muğni'l-Lebîb an Kütübi'l-Eârib*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1416/1996.
- İbn Kesîr, Ebi'l-Fidâ İsmail bin Ömer, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Sâmî bin Muhammed es-Selâme, Dâru't-Tayyibe, Riyad, 1420/1997.
- İbn Manzûr, Cemaleddin Muhammed bin Mükerrim, *Lisânu'l-Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr ve diğeri, Dâru'l-Maârif, Kahire, trs.
- el-İsfehânî, Ragıb, *Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'an*, thk. Necib el-Macidî, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1427/2006.
- İskender Şahin, "Kur'an'da Ba's Kavramı", *Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. III, sayı 6, 2012/2.
- el-Kelbî, Ebi'l-Kâsım Muhammed bin Ahmed, *et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl*, thk. Muhammed Salim Haşim, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1415/1995.
- el-Kurtubî, Ebî Abdillâh Muhammed bin Ahmed bin Ebibekr, *el-Câmî li Abkâmi'l-Kur'an*, thk. Abdullah bin Abdulmuhsin et-Türkî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1427/2006.
- el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed bin Muhammd, *Te'vîlâtü Ebli Sünne*, thk. Mecdî Bâsellûm, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1426/2005.
- Maurice Bucaille, Müspet İlim Yönünden Tevrat, İnciller ve Kur'an, çev.: Mehmet Ali Sönmez, DİB. Yayınları, Ankara, 2001, s. 320.

- el-Mâverdî, Ebi'l-Hasen Ali bin Muhammed bin Habib, *En-Nüketü ve'l-Uyûn*, thk. Abdulsaksûr bin Abdurrahim, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, trs.
- Mekkî bin Ebî Tâlib Ebî Muhammed, *Tefsîru'l-Müşkil min Karîbi'l-Kur'ân*, thk. Ali Hüseyin Bevvâb, Mektebetü'l-Maârif, Riyad, 1407/1985.
- el-Merâğî, Ahmed Mustafa, *Tefsîru'l-Merâğî*, Mektebetü Matbuati Mustafa Elbânî, Mısır, 1365/1946.
- el-Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, çev. Ahmed Asrar, Bengisu Yayınları, İstanbul, 1997.
- Mukâtil bin Süleyman, Ebu'l-Hasen bin Süleyman bin Bîşr, *Tefsîru Mukâtil bin Süleyman*, thk. Ahmed Ferid, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1424/2003.
- en-Nesefî, Ebu'l-Berakât, Abdullah bin Ahmed Mahmud, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, thk. Yusuf Ali Bedîvî-Muhyiddin dîbmestû, Dâru'l-Kelîmu't-Tayyib, Beyrut, 1419/1998.
- er-Râzî, Fahreddin bin Allâme Ziyaeddin Ömer, *Tefsîru'l-Fabri'r-Râzî (Tefsîru'l-Kebîr/Mefâtîhu'l-Gayb)*, Dâru'l-Fıkr, Beyrut, 1401/1981.
- er-Râzî, Fahreddin bin Allâme Ziyaeddin Ömer, *el-Erbain fî Usûli'd-Dîn*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sakâ, Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, Kahire, trs.
- er-Râzî, Muhammed bin Ebubekir bin Abdulkadir, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Hüseyin Elmalı, T.D.V. Yayınları, Ankara, 1997.
- es-Sa'lebî, Ebû İshak Ahmed, *el-Keşf ve'l-Beyân*, thk. Ebu Muhammed bin Âşûr, Dâru'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1422/2002.
- es-Sa'lebî, Ebû Mansûr, *Kitabu Fıkhi'l-Luga*, thk. Yasin el-Eyyubî, Mektebetü'l-Asriye, Beyrut, 1420/2000.
- es-Sa'lebî, Abdurrahman bin Muhammed bin Mahluf Ebû Zeyd, *el-Cevâbiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ali Muhammed Muavviz, Adil Ahmed Abdulmevcud, Dâru'l-İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1418/1997.

- es-Semerkindî, Ebu'l-Leys Nasreddin Muhammed bin Ahmed bin İbrahim, *Babru'l-Ulûm*, thk. Muhammed Muavviz ve diğeri, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1993.
- Suyûtî-el-Mahallî, Celâleddin Muhammed Ahmed bin Muhammed, *Tefsîru'l-Celâleyn*, thk. Abdulkadir el-Arnaut, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1418/1997.
- et-Taberî, Ebî Cafer Muhammed bin Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyü'l-Kur'ân*, thk. Halil el-Meys, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1415/1995.
- ez-Zebîdî, Zeynuddin Ahmed bin Ahmed bin Abdullatif, *Tâcu'l-Arûs min Cevâbiri'l-Kâmûs*, thk. Abdulkerim İzbâvî, Matbaatu'l-Hükûme, Kuveyt, 1410/1990.
- ez-Zeccâc, Ebî İshak İbrahim bin Serrî, *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*, thk. Abdulcelil Abduh Şelebî, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut, 1408/1998.
- ez-Zemahşerî, Ebi'l-Kasım Cârullah Mahmud bin Ömer, *Tefsîru'l-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Akâvîl fî Vücûhu't-Te'vîl*, thk. Halil Me'mun Şeyho, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1426/2005.
- ez-Zemahşerî, Ebi'l-Kasım Cârullah Mahmud bin Ömer, *Esâsu'l-Belâğa*, thk. Muhammed Bâsil Uyûni's-Sûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1418/1998.
- Zuhaylî, Vehbe, *et-Tefsîri'l-Münîr*, çev. Hamdi Arslan, Risale Yayınları, İstanbul, 2008.

DEUİFD XLVI / 2017, ss. 125-155.

ABDÎ EFENDİ'NİN TASAVVUF RİSÂLESİ

Raşit ÇAVUŞOĞLU*

ÖZ

Bu çalışmada Abdî Efendi'nin bazı tasavvufî hakikatleri barındıran risâlesi işlenmektedir. Nakşibendiyye tarikatı esaslarından olan letâif-i hamse başta olmak üzere rüya, müşâhede ve mükâşefe gibi tasavvufî konuların işlendiği risâle dört bölümden müteşekkildir. İnsan nefesine bahşedilen beş hissin tasavvufî terbiyedeki önemi vurgulanarak başlayan eser, bu beş temel hisle batınî hakikatlerin idrak edilebileceğini ve sâlikin seyr ü sülûkunu bu makamlara uygun yaptığı zikirler vasıtasıyla tamamlayacağını ifade eder. Çalışmamızın giriş bölümünde eserle ilgili genel bir değerlendirme yapılmıştır. Birinci bölümde, risâle müellifi Abdî Efendi'nin kimliği tartışmaya açılmış, risâlenin konusu ve muhtevası hakkında detaylı malumat verildikten sonra yine bu bölümde eserin yazma nüshasının tavsifi yapılmıştır. İkinci bölümde ise, risâlenin transkripsiyonlu metni verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Abdî Efendi, Tasavvuf Risâlesi, Letâif-i hamse, Rüya, Müşâhede, Mükâşefe, Zikir

ABDI EFENDI'S SUFISM TRACT

ABSTRACT

This article studies Abdi Efendi's tract including some sufi realities (truths). The tract has four chapters and the writer discusses the sufi subjects such as letaif-i hamse, which is one of the main principals of Naqshbandiyya tariqa, dream, contemplation (mushahada) and unveiling (mukashafah). The work starts with an emphasis on the significance of the five senses given to human beings in sufi education (training). The work also states that internal validity can be comprehend by the five senses and the sufi journey of a sufi can be accomplished by the dhikr in accordance with these qualities of the human being. The introduction part of the article presents the general evaluation of the tract. The first part of the article discusses Abdi Efendi's personality and gives detailed information about the subject and content of the tract. This part also

* Yrd. Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi, rasit.cavusoglu@ikc.edu.tr

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi : 06/10/2017

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi : 06/12/2017

tries to characterize the manuscript. The second part presents the text of the tract with its transcription.

Keywords: Abdi Efendi, Sufism Tract, Letaif-i hamse, Dream, Mushahada, Mukashafah, Dhikr

Giriş

İslam'ın Türkler arasında yayılmaya başladığı tarihten itibaren İslam coğrafyasının farklı merkezlerinde faaliyetlerini sürdüren tarikatlar, yeni Müslüman olan Türk toplumunda da etkili olmaya başlamıştır. Tarikat mensubu bir şeyhe bağlanma, bir mürşitten el alarak seyr ü sülûkunu tamamlama amacını taşıyan dervişin feyz aldığı ilk dinî kaynaklar şüphesiz Kur'an ve sünnet olacaktır. Bu değişmez iki ana sabitenin bir mü'minin manevî hayatının temelini oluşturduğu bilinen bir hakikattir.

Kur'an ve sünnetin hayata tatbiki için toplumu bilgilendiren ve bu inanç doğrultusunda yönlendiren ilmî birikime sahip bir zümrenin olmaması düşünülemez. İşte dinî esasları örgün ve yaygın eğitim araçlarını kullanarak ilmî usullerle anlatan ve aktaran şahsiyetlerin yetiştiği bir İslam toplumunda aynı zamanda tasavvufî terbiyeden geçmiş tarikat erbabı birçok kimse de bulunmaktadır. Tasavvufî eğitimin kurumları olan tarikatlar, hem etki alanlarını genişletme ve yayılmaları esnasında hem de mensuplarının eğitiminde “sözü/yazıyı” yani “edebiyatı” bir araç olarak kullanmışlardır. Tasavvufî esasları aynı zamanda geniş kitlelere anlatma gayesi güden mutasavvıflar bu amaçlarını, kendi içerisinde birçok türü barındıran, mensur ve manzum eserler yoluyla gerçekleştirmişlerdir. Mutasavvıf şair, müellif ve mürşitlerin eserleriyle canlanan bu alan Tasavvuf edebiyatı şeklinde isimlendirilmektedir.¹ Bu alanda telif edilen eserlerde, Allah'ın birliği, varlığın hakikatine ulaşma çabası, nefis terbiyesi, ruh tasfiyesi, ilâhî aşk ve tefekkür, ahlâk ve nefsin mertebeleri gibi konular işlenmektedir. Telif edilen bütün mahsülleri “ilâhî” yani “Allah ile ilgili”, sentezci ve tevhid edici mahiyette olan bu alanda tasavvufî düsturlar,

¹ Bilal Kemikli, *Şiir ve Hikmet Sâfi Şairin İzinde*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2017, s. 99.

tarîkat âdâbı gibi birçok dinî- tasavvufî konulu müstakil kitaplar, risâleler, mektuplar ve buna benzer eserler kaleme alınmıştır.²

Bir tasavvuf risâlesi olarak telif edilen ve hangi yüzyılda kaleme alındığı tespit edilemeyen Abdî Efendi'nin *Risâlesi* de binlerle ifade edilen dinî-tasavvufî te'lifâtın biridir. *Risâle* müellifi Abdî'nin, Abdî mahlasını kullanan müelliflerden hangisi olduğu konusunda herhangi bir malumat bulunmamaktadır. *Risâle*'sinin giriş kısmında (vr. 52^b) eserdeki gibi aynı hatla yazılmış başlık yerine geçen bir ibarede “Merhûm ve mağfûr (Kerşli-Gerşli ?) Abdî Efendi'nin *Risâlesidür.*” ifadesi yer alır.³ Bu ifade dışında Abdî ismi eserin başka bir yerinde geçmez. Başlık şeklinde risâlenin girişinde yer alan bu ifadeler, risâle metni ile aynı karakterdedir ve risâle metni gibi aynı kalemle yazılmıştır. *Risâle*'nin başlığı sadedinde nakşedilmiş olan bu cümle, aynı zamanda eserin Abdî Efendi'ye ait olduğunu gösterir bir karinedir.

Tamamen tasavvufî esasları anlatma gayesi ile telif edilen bu risâle, ilk insan Hz. Âdem örneğinden hareketle insana bahşedilen nefsânî sıfatlar ve bu sıfatlara karşılık gelen Rahmânî vasıflara değinerek söze başlar. Eserde ana konu olarak Nakşibendiyye tarîkatı usûl ve erkânından olan letâif-i hamse anlayışı ve bu beş letâife karşılık gelen zikirler işlenmektedir. Kalp, rûh ve sır kavramlarından açıkça söz edildiği halde hafî ve ahfâ kavramları metinde açıkça zikredilmeyip bu kavramlara fenâ-bekâ kavramlarıyla işaret edilmektedir. Dört ana bölümden oluşan risâlede; kalp, ruh, sır, zikir, nefis, rüya, müşâhede, keşf ve mükâşefe gibi kavramların da tasavvufî yönden açıklamaları yapılmaktadır.

1. Risâlenin Genel Hatlarıyla Tanıtımı

1.1. Müellif Dair

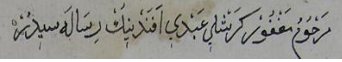
Manisa İl Halk Kütüphanesinde yer alan risâlenin zahriyesinde eserin adı “Risâle-i Dîger fi't-Tasavvuf” olarak kaydedilmiştir. Eserin başladığı vr. 52^b'de ise başlıkta “Merhûm ve Mağfûr (Kerşli-Gerşli ?)

² Edebiyat tarihimizde telif edilen eserlerde tasavvufun etkisi ve edebiyat ve tasavvuf ilişkisi hakkında geniş bilgi için bkz. Kemikli, 2017, ss. 81-112. Ayrıca bkz. Mahmud Erol Kılıç, *Sâfî ve Şiir Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Poetikası*, İnsan Yayınları, İstanbul 2011, ss. 9-168.

³ Bkz. Abdî Efendi, *Tasavvuf Risâlesi*, vr. 52^b.

Abdî Efendi'nin Risâlesidir.” ibaresi yer almaktadır. Abdî Efendi'nin nisbesi olarak yazılan kelimenin farklı şekillerde okunmaya müsait olması sebebiyle müellifin kimliğinin tespiti daha zor hale gelmektedir. Başlıkta geçen (كَرشلي) ifadesinin harekelenmesinden anlaşılacağı üzere kelime, “Kerşli” veya “Gerişli” şeklinde okunmaya daha elverişli gözükmektedir. Söz konusu kelime bu şekilde harekelenmiş olsa da farklı şekillerde okunabilme ihtimali de göz ardı edilemez.⁴

Osmanlı Yer Adları Sözlüğü'nde hem “Kerş” hem de “Geriş” olarak okunabilen bir yerden söz edilmektedir.⁵ Evliyâ Çelebi *Seyahatnâmesi*'nde ise, Osmanlı dönemi Kırım'ın Kefe Eyâleti'ne bağlı yedi sancaktan biri olarak “Kiriş Kalesi”nden bahsedilmektedir.⁶ Aynı eserin başka bir yerinde ise bu ifade “Kerç Kalesi” olarak geçmektedir.⁷ *Seyahatnâme*'nin başka bir sayfasında aynı yer için “Kerş” ifadesi de kullanılmaktadır.⁸ Aynı kelime, *Kâmûsu'l-A'lâm*'da Kefe Eyâleti'nin Kerş

4 Risâlenin başlığı olan bu cümlede yer alan kelime “Kerşli, Gerişli, Kirişli, Girişli, Kerişli” gibi farklı şekillerde okunabilmektedir. Ancak başlık metninin harekelenmiş olması ifadenin “Kerşli” veya “Gerişli” şeklinde okunmasını gerektiğine işaret etmektedir. Nitekim cümle başında yer alan merhûm ifadesinin harekelenme tarzına bakıldığında kelimenin “Kerşli” veya “Gerişli” şeklinde okunması daha uygun gözükmektedir.

5 Nuri Akbayar, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, s. 59, 97.

6 Bkz. Seyit Ali Kahraman, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, YKY Yayınları, İstanbul 2011, VII. Kitap II. Cilt, s. 569.

7 *Seyahatnâme*'de ilgili bölümde: “Şirin Kerç Kalesi'nin özellikleri: Tatar kavmi Kiriş derler..” şeklinde Kerş veya Kerç Kalesi hakkında malumat verilmektedir. Aynı eserin başka bir yerinde; “...Kefe Eyaleti'nde olan sancakları bildirir. Hepsi 7 adet sancak beyliğidir; Evvelâ Kiriş Kalesi Sancağı, Ada-yı Şahı [Şah Adası] Taman Sancağı, Tat Eli Sancağı ve Azak Denizi içinde Balısıra Sancağı...” ifadeleri yer alır. Buradaki malumattan hareketle söz konusu kelimenin farklı millet ve kültürlerde değişik şekillerde telaffuz edildiğini anlıyoruz. “Kiriş”, “Kerç” ve “Kerş” şeklinde yazılabilen kelimenin farklı şekillerde okunsa da ortak nokta olarak bir yeri kastettiği anlaşılmaktadır. Bkz. Kahraman, 2011, VII. Kitap II. Cilt, ss. 569, 583. “Kerç” ve “Kerş” için ayrıca bkz. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2017, s. 450.

8 Bkz. Kahraman, 2011, VII. Kitap II. Cilt, s. 570.

sancağını belirtmek üzere “Kerç” şeklinde geçmektedir.⁹ Kelimenin harekelenme biçimi ve yer adları birlikte değerlendirildiğinde Abdî Efendi'nin Kırım'ın Kefe Eyâleti'ne bağlı yedi sancaktan biri olan “Kerş” sancağından olduğu düşünülebilir. Ancak bunu ilmî kıstaslarla sübuta erdirecek kesin bir malumat elimizde yoktur.

Abdî Efendi'nin Anadolu toprakları içerisinde yer alan ve birçok kasaba ve köye ismini veren “Geriş, “Kiriş” veya “Keriş” adlı bir coğrafyada doğduğu veya yaşadığı da düşünülebilir. Nitekim Antalya İli, Akseki İlçesi'ne bağlı “Geriş” isimli bir nahiye bulunmaktadır.¹⁰ Yer adları sözlüklerinde (1889-1897) yılları arasında nahiye olduğu ifade edilen Erzurum-Erzincan-Refahiye'ye bağlı “Geriş” isminde bir nahiyenin bulunduğu kaydedilmiştir.¹¹ Anadolu coğrafyasının farklı bölgelerinde “Geriş” ismini taşıyan birçok köyün bulunduğu da bilinmektedir. *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*'nde “Geriş” ifadesi “كرش” şeklinde yazılmıştır.¹² Dolayısıyla kelimenin “Kerşli”, veya “Gerişli” şeklinde okunması, diğer ihtimaller tamamıyla göz ardı edilmeksizin, daha isabetli gözükmemektedir. Sözlüklerde geçen yer adları ile Abdî Efendi'nin risâlesindeki (كزشلي) ifadesinin imlâsı birlikte değerlendirildiğinde, müellifin nisbesini, şüpheye mahal bırakmayacak şekilde, sübuta erdirecek ilmî bir karine elde edilememektedir. Anadolu topraklarında “Geriş” adıyla birçok nahiye, kasaba ve köy bulunduğu göz önüne alındığında Abdî Efendi'nin Anadolu sınırları içerisinde doğmuş olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Ancak daha önce de ifade edildiği gibi “Kerş” ifadesinden hareketle, müellifin Kırım'ın Kefe Eyâleti'ne bağlı Kerş sancağından olma ihtimali de göz ardı edilememektedir. Dolayısıyla risâle müellifi Abdî Efendi'nin nisbesinin “Gerişli” veya “Kerşli” olarak tespiti mevcut bilgilerle mümkün gözükmemektedir.

Kimliği hakkında risâle başlığında geçen adı dışında herhangi bir malumat bulunmayan Abdî Efendi'nin biyografik eserlerde Abdî adıyla söz edilen müelliflerden olup olmadığı da tespit edilememektedir. Âlim,

⁹ Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'lâm*, Mihran Matbaası, İstanbul 1314, Cilt:5, s. 3838.

¹⁰ Sezen, 2006, s. 193.

¹¹ Akbayar, 2001, s. 59; Sezen, 2017, s. 286.

¹² Akbayar, 2001, s. 59.

mutasavvıf ve şâirleri tanıtan tezkire, ansiklopedi, biyografi türü eserlere bakıldığında Abdî namıyla veya mahlasıyla birçok müelliften söz edildiği görülmektedir. Bu kaynaklardan risâle müellifi Abdî'ye dair herhangi bir malumat elde edilememiştir. Abdî Efendi'nin risâlesinde işlenen letâif-i hamse, zikir âdâbı gibi tasavvufî esaslar dikkate alındığında müellifin Nakşibendiyye tarikatına mensup olabileceği düşünülmektedir. Tasavvufî ıstılah ve esaslara vakıf olduğu eserinden anlaşılın müellifin, letâif-i hamseden söz etmiş olması da onun, bu esasları doktriner biçimde bir araya getirip şekillendiren İmam Rabbânî'den sonra yaşamış olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.¹³ Ancak sadece bu malumattan hareketle müellifin yaşadığı dönemi kestirmek mümkün değildir.

1.2. Risâlenin Konusu ve Muhtevası

Tasavvuf Risâlesi olarak isimlendirilen eserde adından da anlaşılacağı üzere bazı tasavvufî konular âyet ve hadislerden getirilen delillerle işlenmektedir. Risâlede letâif-i hamse konusu muhtevanın esasını teşkil etmekle birlikte diğer tasavvufî konulara da yer verilmiştir. Bu sebeple eserde “fasl” adı verilen dört ara başlık altında; Nakşibendiyye tarikatı esaslarından olan letâif-i hamse ve bu beş letâife karşılık gelen zikirler, sâlikin seyr ü sülûkunda mühim bir yere sahip olan sâlih rüyâ ve onun karşısı olan “karışık düşler”in¹⁴ işlendiği rüya bölümü, bir tasavvuf terimi olarak müşâhede ve mükâşefe konuları ele alınmaktadır.

¹³ Nakşibendiyye tarikatında İmam-ı Rabbânî tarafından tarikatın seyr ü sülûk metodu olarak temellendirilen letâif-i hamsenin önceleri bu tarıkatta önemli bir yere sahip olmadığı ifade edilmektedir. Abdî Efendi, risâlesinde letâif-i hamse ifadesini kullanmasa da letâif-i hamseyi oluşturan kalp, ruh ve sır latifelerinden açıkça söz etmekte diğer iki latife *hafî* ve *abfâî* andıran ifadeleri de risâlesinin sonlarına doğru yer bulmaktadır. Dolayısıyla müellifin söz konusu risâlesini, İmam-ı Rabbânî'nin letâif-i hamseyi sistemleştirmesinden önce de telif etmiş olma ihtimali bulunduğundan İmam-ı Rabbânî'den önce, sonra veya aynı dönemde yaşamış olması ihtimal dâhilindedir. Nakşibendiyye tarikatında letâif-i hamse ile ilgili geniş bilgi için bkz. Necdet Tosun, *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, İsam Yayınları, İstanbul 2015, s. 662; Osman Türer, “Letâif-i Hamse”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2003, Cilt:27, s. 143.

¹⁴ Kur'an-ı Kerim'de yer alan Yusuf Sûresi'nin 44. âyetindeki “أَصْحَابُ أَخْلَامٍ : karışık düşler” ifadesi, hakikatte hiçbir mânâ ifade etmeyen bir takım evham ve hayallerden ibaret olan ve tevil edilmeye gerek duyulmayan rüyalar için kullanılan bir ifadedir.

Risâle, Hz. Âdem'in imtihanı ile gelişen süreç hatırlatılarak başlar. Giriş sadedinde olan bu bölümde insanın nefsi, Âdem'e benzetilmektedir. Bu giriş cümlelerinde: "Ben, kırgın gönüllerin yanındayım."¹⁵ hadis-i kudsîsi gereği insanın, her ne kadar nefesine uymuş olsa da Allah'ın Celâl ve Cemâl sıfatlarının farkında olarak, aşk ile Hakk'a boyun eğmesi (inkiyâd) gerektiği hatırlatılır. Hz. Âdem'in şahsında insan nefsinin vasıflarını gören müellif, insan nefesine bahşedilen beş hissin kalıbının yani taşıyıcısının insanın kendi vücûdu olduğunu ifade eder.

Birinci bölümde, Nakşibendiyye tarikatının esaslarından olan letâif-i hamseyi oluşturan kalp, ruh, sır, hafî ve ahfânın anlatıldığı beş letâif ve bunlara karşılık gelen zikirler risâlenin ana konularından birini oluşturmaktadır. Abdî Efendi, letâif-i hamseden kalp, ruh ve sır hakkında uzun uzadıya tasavvufî açıklamalar yapmış olsa da "hafî" ve "ahfâ"yı açıkça zikretmeyip bu iki kavramı çağrıştıran ifadeler kullanmayı tercih etmiştir.¹⁶ Nakşibendiyye tarikatının Müceddidiyye döneminde seyr ü sülûkte ilk aşamanın kalp latifesi ile başlamasından¹⁷ hareketle eserinde, kalp makâmındaki zikrin "lâ ilâhe illa'llâh", ruh makâmındaki zikrin "Allah Allah", sır makâmında ise zikrin "hû hû" lafızları olduğu örneklerle ele alınmaktadır. Beş latifenin ilki olan kalp (gönül) denize, ruh bu deniz içerisindeki sadefe, sır ise sadef içerisinde gizlenen inciye benzetilmektedir:

"...Bilmek gerekdir ki kâşifü'l-kuşub zikir-i "lâ ilâhe illa'llâh"dur ve kâşifü'l-ervâh zikir-i "Allâh Allâh"dur ve kâşifü'l-esrâr zikir-i "hû hû"dür. Zîrâ ki "lâ ilâhe illa'llâh" kuvvet-i kalbdür ve "Allâh Allâh" zikri kuvvet-i ruhdur ve "hû hû" zikri kuvvet-i esrârdur. Zikir-i "lâ ilâhe illa'llâh" kulübüñ mıkna'tısdur ve zikir-i "Allâh Allâh" ervâhuñ mıkna'tısdur ve zikir-i "hû hû" esrârüñ mıkna'tısdur.

Bkz. Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Meâlî Tıpkıbasım*, DİB Yayınları, İstanbul 2015, Cilt:VI, s. 154.

¹⁵ İsmail Hakkı Bursevî, *Tefsîru Rûbi'l-Beyân*, Dâru'l-fıkr, Beyrut ts., Cilt:I s. 7.

¹⁶ Müellifin, zâtın cemâlini müşâhede edildiği ifadesiyle hafî kavramını; mutlak fenâ hâlinin ardından gelen bekâ hâliyle kutb makâmına ulaşıldığı ifadesiyle de ahfâ kavramını çağrıştırdığı düşünülmektedir. Bu bölümlerde fenâ ve bekâ kavramları ile önce "hafî" ardından "ahfâ"nın kastedildiği kanaatindeyiz. Bkz. Abdî Efendi, ts., vr. 58^b-60^a.

¹⁷ Tosun, 2015, s. 662.

*Meselâ sırr incîye beñzer ve rûh şadefe beñzer ve kalb deryâya beñzer. İmdi talğaç olup deryâya talmayınca şadefi bulmayınca gevher ele girmez...*¹⁸

Abdî Efendi, sâlikin kalp mertebesini geçmeyince, ruh mertebesine, ona ermeyince sır mertebesine vasıl olamayacağını ifade ederek kalbin anahtarının “kelime-i tevhid” zikri, ruhun kapısının “Allah Allah” lafzı, sırrın anahtarının ise “hû hû” zikri olduğunu belirtir.¹⁹ Bu bölümde, avam, havâs ve havâssu’l-havâssın zikri arasındaki farklar, zikrin kalp, niyet ve dil ile birlikte yapılması gerektiği, mü’min, âşık ve mükâşif kavramları arasındaki fark ve taklîdî zikir ile tahkîkî zikrin mukayesesı gibi ana konuyla doğrudan ilgili esaslar ele alınmaktadır.²⁰ Müellif bu bölümde; olumlama-olumsuzlama, red-kabul anlamlarına gelen ve tasavvufta “nefy ü isbât”²¹ olarak bilinen “kelime-i tevhîd”in insan nefsinde yapacağı olumlu değişikliklerden söz etmektedir: “*Lâzım geldi ki nefse “lâ ilâhe” kılıcın çalup “illa’llâh”a varup pâk olasin ve şîfât-ı zemîmeñ şîfât-ı hamîdeye tebdîl ola.*”²²

Risâle’nin ikinci faslı rüya²³ hakkındaki tasavvufî görüş ve düşüncelere ayrılmıştır. Sâlikin mücâhede, riyâzet-i nefis ve tasfiye-i kalbe yönelmesi durumunda her makamda o hâle uygun vâkiasının keşf olunduğunun anlatıldığı bu bölümde, sâlikin sâlih rüya ile beşeriyet sıfatlarından arınarak ilahî tecellilere mazhar olacağı ifade edilmektedir. Sâlih rüya ile şeytanî rüyalar dinî ve tasavvufî yönden karşılaştırılarak, Hz. Yûsuf’un salih rüyaları tabir ettiğinin anlatıldığı ayetler ve bu konuyla ilgili

¹⁸ Abdî Efendi, *a.g.e.*, vr. 53^a-53^b.

¹⁹ Bkz. Abdî Efendi, *a.g.e.*, vr. 53^b.

²⁰ Bkz. Abdî Efendi, *a.g.e.*, vr. 53^b-56^a.

²¹ Tasavvufta kelime-i tevhidin “Lâ ilâhe” kısmına nefy, “illa’llâh” kısmına da ispat denir. Bkz. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 189.

²² Bkz. Abdî Efendi, *ts.*, vr. 55^a.

²³ Rüya ve tasavvufî terbiyede rüyanın değeri hakkında geniş bilgi için bkz. Bülent Akot, “Tasavvufî Terbiyede Rüyânın Değeri”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, Cilt: X, Sayı: XIX, ss. 93-113. Ayrıca tasavvuf geleneğinde rüya hakkında geniş bilgi için bkz. Hasan Avni Yüksel, *Türk-İslam Tasavvuf Geleneğinde Rûya*, MEB Yayınları, İstanbul 1996; Süleyman Uludağ, “Tasavvufta Rûya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2008, Cilt: XXXV, ss. 309-310.

rivayet edilen hadisler etrafında Rahmânî ve şeytânî rüyaların vasıfları açıklanmaktadır: “*Hadîs-i şerîfdür* “المؤمنُ يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ”²⁴ *Ve dahı vâkı‘a olur ki aña* “أَصْعَاكَ أَحْلَامٌ”²⁵ *dirler ol düş ilķā-‘i şeytāndur ve nefsanî hayālleri bir münāsib şürete nakş bağlar ve gösterür anuñ ta‘bîr[i] olmaz ve kimseye demek olmaz ve ammā rü’yā-i şālîha oldur ki Habîb-i Ekrem şalla’llāhu ‘aleyhi ve sellem buyurmuşdur* “Rü’yā-yı şālîha oldur ki peygamberlik mertebesiniñ kırk altı cüz’ünden bir cüz’dür.”²⁶ *ve te’vîli rast olur...*²⁷

Risâle’de sâlih rüyanın tevilinin yapılabileceği ancak şeytanî rüyaların tevilinin yapılmayacağı gibi başka kişilere de anlatılmaması gerektiği ifade edilir. Bu rüyalardan hangilerinin tevilinin yapılacağı hangilerinin yapılamayacağı ayrıca belirtilmektedir. Bazı rüyaların Rahmânî, melekî ve rûhî, bazılarının ise şeytânî, nefsanî ve hayvânî olduğu ifade edilmektedir.²⁸ İnsanın, hırs, haset ve şehvet gibi kötü sıfatları galip olduğu takdirde bunların hayvan sûretinde görüldüğü, sâlikin bu temsilî hayvanları rüyasında öldürdüğünü görmesi durumunda kötü sıfatlardan arınmış olacağı ve bu kötü sıfatların iyi sıfatlara dönüşeceği müjdelendir. Sâlik, istikamet üzere olduğu vakit birçok tabîi güzellik ve kıymetli cevherler görür. Müellife göre bu işaretler, gönül makamının sûretleridir. Uçmak tayy-i zaman; havada yürümek ve suda yüzmek ise tenevvür ve ilimlerin keşfinin mânâsı olarak algılanmalıdır.

Risâlenin üçüncü bölümü müşâhede bahsine ayrılmıştır. Abdî Efendi, “Kalp, (gözün) gördüğünü yalanlamadı.” şeklindeki Necm Sûresi’nin 11. âyetinden hareketle gönüllerin “kelime-i tevhîd” zikri ile

²⁴ “Mü’min, Allah’ın nûruyla bakar.” Hadis kaynaklarda “فَإِنَّهُ يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ” “Mü’minin ferâsetinden sakının! Çünkü o, Allah’ın nûruyla bakar.” şeklinde geçmektedir. Tirmizî, Tefsîru’l-Kur’ân, 15.

²⁵ “(Yorumcular) dediler ki: Bunlar *karmakarışık düşlerdir*. Biz böyle düşlerin yorumunu bilenlerden değiliz.” (Yûsuf Sûresi, 12/44)

²⁶ “الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ خُرُوءٌ مِنْ سَيِّئَةٍ وَأَرْبَعِينَ خُرُوءًا مِنَ النَّبُوَّةِ” Buhârî, Ta’bîr 4.

²⁷ Bkz. Abdî Efendi, ts., vr. 56^b.

²⁸ Nefis ve şeytandan kaynaklanan, yorumu yapılamayan karmakarışık rüyalara “edğäsü ahlâm” denilmektedir. “Hulm” kelimesinin çoğulu olan “ahlâm”, çirkin ve kötü olarak görülen rüyalar için kullanılmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Şaban Karasakal, “Kur’ân’da Rü’yâ ve Hulm Yakınanlamalarının Farkları”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Samsun 2010, Cilt:X, Sayı:III, ss. 170-171.

cilalı hâle geleceğini, yani kulun bu zikirle kalben huzura ereceğini ifade eder. Bunu “Her şeyin bir cilası vardır, kalbin cilası da kelime-i tevhiddir.”²⁹ hadisi ile destekleyen müellif, kalp sahasının dışına çıkmadan (Allah İle) huzûr hâlinde perdelerin açılması neticesinde yakînin artması olarak da tarif edilen³⁰ müşâhede ile sâlikin gönlünün hakikat nurlarına açıldığını beyan eder. Müellif, müşâhede kavramının anlatımında Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinden de yararlanmıştı.³¹

Abdî Efendi, risâlesinin bu bölümünde müşâhede makamında şimşek ve yıldırım nurları gibi kuvvetli ve parlak nurların ortaya çıktığını, bunların kandil, mum ve meşale gibi sâlikin gönlünü hakikate açan ulvî nurlardan olduğunu açıklar. Bu aşamada, zikir ve abdest nuru ile sâlikin gönlünde Hakk'ın Celâl ve Cemâl nurları zâhir olur. Müşâhede makamında sâlikin beşeriyet vasıflarını bir rüzgâr gibi süpürüp, bu vasıflardan arındırarak kalbini nurlandıran zikir-i Kur'an, iman, ihsan, ilim, mârifet ve takvâ gibi ibadetlerin her birinin kendine mahsus bir nurunun olduğu ifade edilir. Bu bölümde müşâhede makamında olan sâlikin, zikir ile beşeriyet hicaplarından arınarak Cemâl ve Celâl sıfatlarına muttali oluşu işlenmektedir.

Risâle'nin dördüncü ve son bölümü mükâşefe ve keşf kavramına ayrılmıştır. Müellif, “...Şimdi gaflet perdeni açtık; artık bugün gözün keskindir” (denir.)” meâlindeki Kâf Sûresi'nin 22. âyetini örnek vererek keşfi, sâlikin gönül gözü önündeki perdelerin kaldırılması şeklinde açıklar. Keşf kavramı, keşf-i nazarî, keşf-i şühûdî ve keşf-i rûhî olarak üç kısımda ele alınmaktadır. Hakk'ın zât-ı ilâhiyyesi ile sıfat-ı ilâhiyyesinin keşfi sonucunda sâlikin, “ene'l-Hak” davası gütmemesi gerektiği ifade edilir: “*Bu makâmda Hak Te'âlâ'nın zâtın ve şîfatın hikâyet idüp gösterür ve gâb olur ki*

²⁹ Beyhakî, Kitâbü'd-daavât, I, 80, No:19.

³⁰ Zafer Erginli ve diğerleri, *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kalem Yayınevi, İstanbul 2006, s. 680. Müşâhede kavramı hakkında geniş bilgi için bkz. Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn Tasavvufta Yüç Basamak*, (trc. Abdürrezzak Tek), Emin Yayınları, Bursa 2017, s. 73; Abdürrezzak el-Kâşânî, *Elf Makam*, (trc. Abdürrezzak Tek), Emin Yayınları, Bursa 2017, s. 348; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yayınları, İstanbul 2005, s. 457.

³¹ Bkz. Abdî Efendi, ts., vr. 58^a.

zât-ı nûrî ziyâde tecellî gösterse sırr-ı hilâfet "ene'l-Hak" da vâsın eylemeğe başlar ve gâh olur ki cümle mevcûdât kendüye secde ider görür. Ol zâmân gâlaş eylemeye ve kendüye şanmaya. Ol zât nûr-ı İlahîyi cümle mevcûdatın ruhı müşâbede eyler. Secde ol nûradur korkulu yirdür hakla bātılı fark itmeyen ve şer'-i şerîfle vâşıl olmayan bu belâklîkden kendüyi kurtaramaz."³² Müellife göre, sâlik bu mertebede bütün varlık âleminin kendisine secde ettiğini görür. Bu secde ve ta'zimin kendisine yapıldığını zanneder. Hâlbuki secde o ilâhî nûradır yani Allah'adır. Abdî Efendi, şeytanın Hz. Âdem'e secde etmemesi meselesini de hatırlatarak secdenin kalıba yani insana emredilmediğini aksine o kalıbın içerisindeki rûha ve bu bedenin yaratıcısına yapılması gerektiğini savunur. Şeytanın sadece kalıp ve bedene bakarak yanıldığını, bu yanılgıda enaniyyetin bir perde görevi gördüğünü ifade eder. Müellif, risâlesinin sonunda mutlak anlamda secdenin, insanın ve kâinatın yaratıcısına yapılacağını, Ka'be'ye doğru yapılan secdenin de Ka'be'nin Rabbine yapıldığına işaret ederek insanın, şeytanın düştüğü hataya düşmemesi gerektiğini tenbih eder. Ona göre secde, ne insana ne de Ka'be'yedir. Secde bunların da yaratıcısı Allah'adır. Risâlenin sonunda anlattığı hakikatleri görmek istemeyenleri İsrâ Sûresi'nin 72. âyeti "Kim bu dünyada körlük ettiyse ahirette de kördür, yolunu daha da şaşırmıştır." ile uyararak Abdî Efendi, "Bütün nâkıs olanlar mel'ündür." kelâm-ı kibarı ve *Pes imdi ârif olana sebak yiter / Câbil olan kaldı ebter* beytiyle risâlesini nihayete erdirir.

Dil ve ifade özellikleri bakımından açık ve anlaşılır olan risâle, süslü bir nesirden ziyade klasik dinî-tasavvufî dil özellikleri taşır. Risâlede konu gereği yer yer Arapça cümle ve paragraflar da bulunmaktadır. İşlenen tasavvufî esaslar etrafında konuyla doğrudan ilgili birçok âyet, hadis-i kudsi ve hadis-i şeriften de faydalanılmıştır.

1.3. Nüsha Tavsifi

Risâlenin bilinen tek yazma nüshası Manisa İl Halk Kütüphanesinde (nr. 45 Hk 5836/4) kayıtlıdır. Birbirinden farklı konularda telif edilmiş yirmi bir farklı mensur ve manzum eser, risâle ve mektubun yer aldığı 234 yapraktan oluşan mecmuanın dördüncü eseri

³² Bkz. Abdî Efendi, *a.g.e.*, vr. 59^a.

olan risâle, 52^b-60^a varakları arasındadır ve sekiz varaktan ibarettir.³³ Eser adı ise mecmuanın zahriye kısmındaki fihristte geçmektedir. Miklebli ebrû kaplı, çaharkûşe kahverengi meşin ciltli olan eser, 200x145 (160x85) mm. ebadındadır. Kıırma ta'lik hat ve siyah mürekkeple yazılan risâle on yedi satırlıdır. "Fasl" olarak adlandırılan bölüm başlıkları siyah celî harflerle yazılmıştır. Risâlenin başlığı ise metindeki hatla aynı olmakla birlikte harekelidir. Metinde eksik yaprak bulunmadığı, sayfalar arası geçişte ayak veya payendelerin bir sonraki sayfaya uyumlu olmasından anlaşılmaktadır.

Risalenin Başı: El-ḥamdü li'llâhi rabbi'l-'âlemîn. Ve's-şalâtü 'alâ Muḥammedin ve âlihî ecmâ'in. Faşl: Bilgi ki ey 'azîz insân imtisâl-i evâmîr-i şerî'at göstermek anuñ zâtına noḳşân için degül belki kemâle delâlet kıılır. Zîrâ ki kendü vücüdünü sultân görür. Ya'nî mutaşarrıf-ı memâlik yukâru aşâğı ḥâkim bilür. 'Âlem-i ğayb-ı şehâdet içinden ya'nî ḥazâ'in-i kemâl-şifâta mahrem ve tecellî-i celâl-i ulûhiyyet olur.

Risalenin Sonu: Nite kim Ḥazret-i Ḳur'an'da buyurur "وَمَنْ كَانَ فِي هَدْيٍ" daḥı âyet-i kerîmeye münâsib buyurmuşlardır ki "küllu nâḳisun mel'unün." Pes imdi ârif olana sebaḳ yiter/Câhil olan ḳaldı ebter. Temmeti'r-risâletü.

2. Metin

2.1. Metin Kuruluşunda İzlenen Yöntem

Risâle metnini günümüz harflerine aktarırken transkripsiyon yöntemini kullandık. Kullanılan transkripsiyon fontunda, medli olarak

³³ Mecmuanın zahriyesindeki fihriste göre mecmuada yirmi farklı manzum ve mensur eser, risâle ve mektup yer almaktadır. Mecmuanın tamamı incelendiğinde, 209^a-228^b varakları arasında baş tarafı eksik 19 varaklık Türkçe mensur bir eser daha bulunmaktadır. Mecmuadaki söz konusu fihristte baş tarafı eskik olan bu eserin ismi kaydedilmemiştir. Bununla birlikte mecmuada yirmi bir farklı manzum ve mensur eser, risâle ve mektup bulunduğu anlaşılmıştır. Mecmuadaki eserlere dair geniş bilgi için bkz. http://www.yazmalar.gov.tr/pbl/katalog_tarama_sonuc?page=1&arsiv_no=45%20Hk%205836

³⁴ "Kim bu dünyada körlük ettiyse ahirette de kördür, yolunu daha da şaşırıştır." (İsrâ Sûresi, 17/72)

yazılan “î” harfi “ı” şeklinde, diğer sesli uzatma harfleri ise; “â, û” şeklinde gösterilmiştir. Arapça ve Farsça tamlamalar dil kurallarına göre okundukları gibi yazılmıştır. ““alâ, fî, ” harf-i cerleri ““alâ Muhammedin, fî zâtihî...” örneklerinde olduğu gibi kendinden sonra gelen kelime arasına bir boşluk bırakarak; “bi ve li” harf-i cerleri ise “bi-izni’llâhî, li-zenbi” örneklerindeki gibi yazılmıştır.

Metin içerisinde yer alan âyet, hadis-i kudsî ve hadis-i şerîfleri olduğu gibi yazarak tırnak içine aldık, âyetlerin meâlleri ile buldukları sûre numaralarını ve hadislerin kaynaklarını dipnotta gösterdik. Âyetin bir bölümünden yapılan lafzî iktibaslarda dipnotta bazen âyetin tam meâlini verdik, metinde geçen iktibasın meâlini ise dipnottaki yerinde italik harflerle belirttik. Müellifin ara başlık “Fasl” şeklinde vurguladığı ve celî harflerle yazılmış olan kelimeleri kalın harflerle belirttik. *Risâle*’deki varak numaralarını [58a] şeklindeki gibi, köşeli parantez içerisinde gösterdik. Metinde anlam gereği tamamlanması gereken yerleri de “anuñ ta’bîr[i] olmaz” örneğinde olduğu gibi köşeli parantez [] ile gösterdik.

Metinde, fontu yüklü olmayan sistemlerde de bozulmadan korunan, “Gentium Plus” Transkripsiyon sistemini kullandık.

2.2. Risâle’nin Transkripsiyonlu Metni

Bismillâhirrahmânirrahîm

[52^b] El-ḥamdü li’llâhi rabbi’l-‘âlemîn. Ve’s-şalâtü ‘alâ Muhammedin ve âlihî ecmâ‘în. **Faşl:** Bilgil ki ey ‘azîz insân imtisâl-i evâmir-i şerî‘at göstermek anuñ zâtına noḳşân için degül belki kemâle delâlet kıılır. Zîrâ ki kendü vücūdını sulṭân görür. Ya‘nî mutaşarrıf-ı memâlik yukarı aşağı ḥâkim bilür. ‘Âlem-i ğayb-ı şehâdet içinden ya‘nî ḥazâ’in-i kemâl-şifâta maḥrem ve tecellî-i celâl-i ulûhiyyet olur. Lâ-cerem nazâr kıılır kendü kemâline münkâd olur. İder kim sulṭân-ı maḥkûm olur diyü dîvân içinde. Pes bu nazardan ötürü Âdem ‘aleyhi’s-selâm gendüm yidi ğalebe-i hırşdan idi ve isti‘lâ-i şehvetlerden ötürü degül idi. Ve çün bu nazarı kendüden getüre ya‘nî tavaḍḍu‘ kııla pes ‘âlem-i ulûhiyyet daḥı anuñ nazarı için bürka‘ getüre ve çünki bu cevher şikeste-i Ḥaḳ olur. Ḥaḳ

te‘ālā ḥadîs-i kudşîde buyurur “أَنَا عِنْدَ مُنْكَسِرَةِ الْقُلُوبِ”³⁵ ya‘nî şikeste-nefs olmak noķşān zāhir olmaķdur ve tālib-i kemāl-i celāl ola ve ‘āşık-ı cemāl-i lā yezāl ola [53^a] ve Ḥaķķ’uñ fermānına muṭîc ve münķād ola ve başın ‘ubūdiyet kapusunda koya. Ma‘lūm oldu ki ḥaķīkat-i vücūd-i Ādemî bu nefsdır bu nefse beş his virilmişdür. Bu kālīb-ı tendir ki zāhirde bu ‘ālemüñ ḥaķāyıkın idrāk ide. Zîrā hîç nesne bu beş hisden kurtulmaz hem zāhirde ve hem bāṭında ḥaķāyık-ı bāṭını daḥı idrāk ider ve sülūk-ı ṭarīkat bilür. Ol ‘āleme her an vāşıl olur ve taşarruf-ı Ḥaķķ’a bi-lā vāşiṭa irişür pes ol vaķt ma‘dūm oldu izāfetle vücūd Ḥaķķ’uñ ve izāfetle kendü fānî ve Ḥaķ bāķî olur. Zikr-i “hū hū” maķāmı bu ‘āleme maḥşūşdur. Hüve bāķîdür ve hüve mevcūddur ve nefs fānîdür ve hem vücūdı fānîdür ve hem şifāt-ı mezmūme ki cem‘an maḥv olur ve sālîk ma‘nā-i ‘ālem-i cezbede olduğı şifāt-ı maḥmūda Ḥaķķ’uñ cezbesinden zāhir olur ve ma‘nā-i sālîk ‘ālem-i kabzada olduğı Ḥaķ subḥānehū ve te‘ālā taşarrufuna vāşiṭa vāķi‘ olur. Ol menāzili’s-sālîkîn ‘ibāreti bunlardan faşıl bilmek gerekdür ki kāşifü’l-ķulūb zikri “lā ilāhe illa’llāh”dur. Ve kāşifü’l-ervāḥ zikri “Allāh Allāh”dur ve kāşifü’l-esrār zikri “hū hū”dür. Zîrā ki “lā ilāhe illa’llāh” kuvvet-i³⁶ kalbdür ve “Allāh Allāh” zikr-i kuvvet-i rühdür ve “hū”zikr-i kuvvet-i esrārdur. [53^b] Zikr-i “lā ilāhe illa’llāh” ķulübüñ mıķnāṭısıdur ve zikr-i “Allāh Allāh” ervāḥuñ mıķnāṭısıdur ve zikr-i “hū hū” esrārıñ mıķnāṭısıdur. Meşelā sırr inciye beñzer ve rüḥ şadefe beñzer ve ķalb deryāya beñzer. İmdi ṭalģıç olup deryāya ṭalmayınca şadefi bulmayınca gevher ele girmez. Bir mişāl daḥı sırr bir ķuşa

³⁵ “Ben, kırgın gönüllerin yanındayım.” anlamına gelen ve hadis-i kudşî olarak kaydedilen bu rivayet kaynaklarda; “أَنَا عِنْدَ الْمُنْكَسِرَةِ قُلُوبِهِمْ مِنْ اجْلِ” şeklinde geçmektedir. Bursevî, ts., Cilt:I, s. 7.

³⁶ Kelime metinde “kuvvet-i kalb” şeklinde şeddeli olarak harekelenmiştir.

beñzer ve rûh bir kâfese beñzer ve kalb bir eve beñzer. İmdi eve girmeyince ve kâfeşi görmeyince kuşu görmek muhâldir. Pes ma'lûm oldu ki mertebe-i kalbe ırmeyince mertebe-i rûha ıremezsin ve mertebe-i rûha ırmeyince mertebe-i sırra ıremezsin. Vaqtâ ki eve girdüñ taḥkîk-i 'âlem-i kalbe ırişdüñ ve kâfeşi gördüñ taḥkîk-i 'âlem-i rûha ırişdüñ ve kuşu gördüñ 'âlem-i esrâra ırişdüñ ve devlet külâhı başına vurıldı. Giceñ Qadr ve gündüzüñ 'ıd oldu. Pes imdi 'azîz-i men kalbüñ miftâhı zıkr-i "lâ ilâhe illa'llâh"dur ve rûhuñ kapusu "Allâh Allâh"dur ve sırrıñ revzenleri "hû hû"dür. Gel imdi sırrıñ hevâ ile kalbi aç ve sırrıñ mâsivâ ile rûhuñ kapusın aç ve sırrıñ vücûd ile sırr-ı Hudâ müşâhede olunur. Bu mişâl ki getürdüñ his içindür mecâzîdür ve sâlik 'âlem-i kulûbden 'ubûr itmeyince 'âlem-i ervâha ulaşmaz ve 'âlem-i ervâhdan 'ubûr itmeyince 'âlem-i esrâra ulaşmaz. 'Âlem-i kalbden 'âlem-i rûh [54^a] vâsî'dür ve 'âlem-i rûhdan 'âlem-i sırr vâsî'dür. Ve daḥı dâ'ire-i aşğar 'âlem-i kalbdür. Zîrâ ki 'âlem-i kalb 'akrebdür 'âlem-i eşbâha ve her 'âlem ki 'âlem-i eşbâha yakın ola ol aşğardur. Ve her 'âlem ki ırağ ola 'âlem-i eşbâha o 'âlem yakındur 'âlem-i ekbere zîrâ 'âlem-i eşbâh 'âlem-i dîk ve 'âlem-i ceza' ve feza' ve hârec ve 'âlem-i zahmetdür ve darlık ve perîşanlık ve ağlamak ve iñlemek ve ḥaykırmak ve her nesneden ayrılmak ve efğân ve bi-lâ meşakḫat ve açlık ve susuzlık ve gurbet ve ḥasretdür. Zîrâ evvel menzildir bir 'âleme gider ki ol âlem 'adem âlemidür gelmesi yok bu 'âlem-i eşbâhla ünsiyyet ḥâşıl itmişdür ve 'âlem-i eşbâhdan 'âlem-i kalbe gitmek gâyetle ve gâyetle ıztırâblı gözüdür ve lâkin ol sultân-ı lâ yezâlden her âyete uyıcaḫ ol ağlamaḫlar ve iñlemekler ve zârılıḫlar zevḫ olur. Qâle Raşûlu'llâhi şalla'llâhu 'aleyhi ve sellem "أَحْسِبِي يَا رَبِّي عَنْ" لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ حِصْنِي فَمَنْ دَخَلَ حِصْنِي أَمِنَ" کَلِمَةُ التَّوْحِيدِ³⁷ kâla'llâhu tebârake ve te'âlâ " "Yâ Rabbi, bana kelime-i tevhiden haber ver." Kaynaklarda bu rivayetin kaydına

³⁷ "Yâ Rabbi, bana kelime-i tevhiden haber ver." Kaynaklarda bu rivayetin kaydına

”³⁸ مِنْ عَذَابِي فَكَلِمَةٌ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ حِصْنُ الْأَكْبَرِ” her kim i’tikād itdi taḥkîk ḥāşıl kıldı ve her kim teḥallüf itdi aña daḥı taḥkîk ḥāşıl olur. Ol taḥkîk eñ şekāvet-i ebedî ve ‘azāb-ı sermedî olur. Ey ‘azîz-i men mücerred şürete i’tibār yokdur [54^b] kavluhū te‘ālā “ لَا يَنْظُرُ إِلَى صُورَتِكُمْ وَلَا أَعْمَالِكُمْ إِلَّا مَا يَنْظُرُ ”³⁹ ile olsa bir kimesne nārı zıkr itse yaqmaz ve şuyı zıkr itse ğark qalmaz ve kılcı zıkr itse kesmez. Hişşîñ ma‘nāsı mücerred kavil birle olmaz. Qalbinde ve niyyetinde olmayıcaq ve dilden zıkr eylese qalbden olmasa olmaz ve qalbden olsa dilden olmasa yine olmaz. Zîrā bir kāfir dili ile zıkr eylemese Müslümān olmaz ve dil qalbe uymaq gerek uymasa münāfıklar ‘alāmetidür ve qalbde olmaq cesedde rûḥ olmaq gibidür. Bir ceseddeki rûḥ olmaya zāhir meyyitdür ten ki rûḥ olmaya ḥabîsdür lāzım oldu ki ḥabîsden qaçasın rāyihāsı sirāyet itmeye ve bir kelimenüñ ki ma‘nāsı olmaya ol lafza aşlā i’tibār yokdur. Ammā bilgil ki dā’imā “lā ilāle illa’llāh” diyü zıkr idersen diliñ zıkr ide daḥı qalbde olmaya anıñ eşeri ya‘nî maḥabbet ve zevk ve şevk münāfaqat şıfatı üzredür. Anıñ eşeri hemān dildedür zevk ve şevki ve maḥabbeti dildedür. Nite kim sulṭān-ı ‘ālem buyurmuşdur

rastlayamadık.

³⁸ “Lâ ilāhe illa’llāh benim sığınagımdır. Kim benim sığınagıma (kale) girerse azâbımdan emin olur. Lâ ilāhe illa’llāh sözü en büyük sığınaktır.” Alâüddîn Alî el-Muttakî el-Hindî, *Kenzü’l-ummâl fi süneni’l-akvâl ve’l-ef’âl*, (thk. Bekrî Hayyânî-Saffet es-Sekkâ), Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1981, Cilt: I, s. 52.

³⁹ Risale metninde müellif, “kavluhū te‘ālâ: Allah kelâmında şöyle buyurur” şeklinde bir âyetten iktibas yapıyor gibi söze başlasa da bu ifade aynı zamanda hadis-i kudsilerin aktarılmasında da kullanılabilir. “(Allah) sizin sûretlerinize ve amellerinize bakmaz, ancak kalplerinize bakar.” şeklinde yazılan metin aslında bir hadistir ve kaynaklarda daha çok şöyle yer alır: “ إِنَّ اللَّهَ لَا يَنْظُرُ إِلَى صُورَتِكُمْ وَأَعْمَالِكُمْ وَلَكِنْ يَنْظُرُ إِلَى قُلُوبِكُمْ وَأَعْمَالِكُمْ ” “Allah sizin sûretlerinize ve neseplerinize bakmaz. Aksine kalplerinize ve amellerinize bakar.” Bkz. Müslim, *Birr ve’s-sıla*, 33-34.

“مَنْ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَ الْعَلْبُ عَافِلٌ وَ حَصَمَهُ فِي الدَّارَيْنِ اللَّهُ”⁴⁰ İmdi tevhîdüñ eşeri ƙalbde olsa ol kimesneye Rasûlu’llâh şalla’llâhu te‘âlâ ‘aleyhi ve sellem mü’min buyurmuşdur ve eger eşeri rûhda olsa ‘aşık buyurmuşdur ve eger eşeri sırda olsa aña mükâşif buyurmuşlardır. Eşeri ƙalbde [55^a] olsa ‘avâm-ı îmândur ve eger eşeri rûhda olsa havâşş-ı îmândur ve eger eşeri sırda olsa havâşşu’l-havâşş-ı îmândur. Evvel eşer-i mücerred şıdƙdur ikinci eşer-i başîret ve inşirâh-ı şadrur ve üçüncü eşer-i mükâşefe ve müşâhededür. Ey miskîn-i bî-çâre-i Âdemoğlı eger bu kelime-i şerîfe dilde ola dağı gönlüñde olmaya cemî-i enbiyâ ve evliyâ “nefsî nefsi” didigi zamânda ve ol ƙorkılarında senüñ haşmuñ ola seni nâra vâşıl eyleye ve eger ‘âlem-i fazlda olsañ saña şefâ‘at idüp cennet-i firdevse vâşıl eyleye. Ƙavluhü te‘âlâ “فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ”⁴¹ İmdi gelüp bu dünyâyâ mülevveş olduñ mâl ve evlâd ve emlak ve dünyânuñ ârâyişiyle ünsiyet hâşıl kıldıñ. Lâzım geldi ki nefse “lâ ilâhe” ƙılıcın çalup “illa’llâh”a varup pâk olasın ve şıfât-ı zemîmeñ şıfât-ı hamîdeye tebdîl ola ve süflüñ ve ef‘âlüñ ve fehmüñ ve hevân ve ğafletüñ ve küdüretüñ ve ƙalbüñ rûhaniyyetine tebdîl ola ve şeytânüñ meleke-i rûhaniyyetiñe dağı setre tebdîl ola. Nite kim Habîbu’llâh şalla’llâhu ‘aleyhi ve sellem buyurur “أَنَا أَسْلَمْتُ شَيْطَانِي”⁴² İmdi göklerde nücüm ve deñizlerde ƙaƙrât ve cümle mevcûdât senüñ kemâlüñ için şerefüñ için halk olmışdur ve ‘âlem-i nefis derekâtdur kâfirler için ve ‘âlem-i taḫî‘at derekâtdur münâfıƙlar için [55^b] ve

⁴⁰ “Kim lâ ilâhe illa’llah derse ve kalbi bu söylediginden gafil olursa onun hasmı Allah’tır.” Kaynaklarda bu rivayete rastlanmamıştır.

⁴¹ “...(İnsanların) bir bölümü cennette, bir bölümü de çılgın alevli cehennemdedir.” (Şûrâ Sûresi, 42/7)

⁴² Bu rivayetin metni kaynakta, “وَلَكِنَّ اللَّهَ أَعَانِي عَلَيْهِ فَأَسْلَمْتُ” “Allah bana şeytana karşı yardım etti.” şeklinde geçmektedir. (Tirmizî, Radâ, 17). Yukarıdaki metinde ise anlam, “Ben şeytanımı teslim aldım.” şeklindedir.

‘ālem-i ʔalb ve ‘ālem-i rūḥ ve ‘ālem-i sırr derecātdur mü’minler için ve ‘ālem-i ʔalb mürîdler mi‘râcîdur ve ‘ālem-i rūḥ şādıklar mi‘râcîdur ve ‘ālem-i sırr ‘ārîfler mi‘râcîdur ve ṭabî‘at-ı beşeriyetden ve nefsi emmâreden ḥalâş olursañ Ḥaḳḳ’uñ taşarrufına ulaşırsın. Ḥadîs-i ḳudsîdür “⁴³قَلْبُ الْمُؤْمِنِ بَيْنَ الْإِصْبَعَيْنِ مِنْ أَصَابِعِ الرَّحْمَنِ يُقَلِّبُهَا كَيْفَ يَشَاءُ” Gâḥ olur ḳabzdan başta ve ḥavfdan recāya ve fenâdan beḳāya ve şahvdan maḥva dâ’im bu aḥvâl birle mün‘akis olur ve ol sālîke ebedî ḳabz ve baş ve ḥavf ve recā ve fenā ve beḳā ve şahv ve maḥv ve ṭarb ḥüzn içinde meczûb olur. Anlar ḥaḳḳında ḥadîs-i ḳudsîdür “⁴⁴جزبت من جزبات الحق” İmdi bilgil kim bu te‘addüder ve bu tenevvu‘lar ve bu teḥavvüller senüñ aḥvâlüñdür. Ḥaḳḳ’uñ taşarrufıyla zîrâ Ḥaḳ teḅarake ve te‘ālā te‘addüden ve tenevvu‘dan ve teḡayyürden münezzeḥdür. “⁴⁵اذ هو واحد في ذاته وصفاته وأفعاله وهو محيط بجميع المعلومات و قدرته واحد وهو محيط بجميع المقدورات ولعلم واحد والمعلومات متعددة والقدرة واحد والمقدورات متعددة و تصرفه فيك واحد و”⁴⁶متصرفات متعددة” Bāb Ey ‘azîz-i men mükāşefe-i ve müşāhede-i ve tecelliyāt-ı ḥaḳîḳat bildirür ey mü’min [56^a] ḳarındaş zîkr iki dürlüdüdür biri zîkr-i taḳlîddür ve biri zîkr-i taḥḳîḳdüdür ol zîkr ki ‘avām aḡzındandır ve yāḥud ata ana dilindendir ol zîkr-i

⁴³ Hadis metni kaynaklarda “⁴³إِنَّ الْقُلُوبَ بَيْنَ أَصْبَعَيْنِ مِنْ أَصَابِعِ اللَّهِ يُقَلِّبُهَا كَيْفَ يَشَاءُ” şeklinde “Kalpler Allah’ın iki parmağı arasındadır. Onları dilediği gibi değiştirir.” şeklinde yer almaktadır. Bkz. Tirmizî, Kader, 7.

⁴⁴ “Hakk’ın cezvelerinden bir cezbe ins ve cinnin ameline denktir.” Aclûnî, *Keşfi’l-Ḥafâ*, Dâr-ı İhyâü’t-Türâsî’l-Arabî, Beyrut 1351, Cilt: I, s. 332, No:1069. Risâdeki metinde “جزبت” şeklinde yazılan kelime kaynakta “جزية” şeklindedir.

⁴⁵ “Zirâ o, zâtında, sıfatlarında ve fiillerinde tektir. O, bütün ma’lûmatı kuşatır, onun kudreti tektir, o bütün takdir edilenleri kuşatır, onun ilmi tektir, ma’lûmât ise farklı farklıdır. O’nun kudreti tektir, takdir olunanlar çeşit çeşittir. Senin üzerindeki tasarrufu tektir, tasarruflar ise farklı farklıdır.”

⁴⁶ “O’nun benzeri hiçbir şey yoktur. O, hakıyla işitendir, hakıyla görendir.” (Şûrâ Sûresi, 42/11)

taqlîddür. Lafz-ı şahîh olduğu taqdîrce şahîh olmasa zikir dinilmez. Kavlühü te'âlâ “لَا مُبَدَّلَ لِكَلِمَاتِهِ”⁴⁷ İmdi zikir-i taqlîdüñ kalbde eşeri olmaz ve şeytân qarışur. Anı zikir diyü müdâvemet ider anda dağı çok 'alâmetler zâhir olur. Enâniyyet-i kuvvete ziyâde ider ahlâk-ı zemîmeye dağı kuvvet bilüp ol kimesneyi varṭa-i helâke yetiştirür. Zîrâ anuñ ekdügi tohum hâmdur. Ol tohumu eker ve lâkin zâyî' olur yâbis nesnelere biter ki zararlıdır. Ol bî-çâre bilmez ekdügi tohumdan şanur maḥşûlüm var diyü şâd olur. Ol tohumuñ 'ilminden bî-ḥaberdür. İmdi tohum 'ilmin bilenden al tohumıñ zâyî' olmaya ve ammâ zikir-i taḥkîkî oldur ki mürşid-i kâmil telkîn birle mürşidüñ kalb-i âbâdına tohum-ı “lâ ilâhe illa'llâh” ekile ve bārân-ı rahmet bula. “مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا”⁴⁸ ma'nâsınca zâhir olur ve ol tohum delâletiyle terbiye olunmuşdur. Ol zamânda îmân-ı ḥaḳîkînüñ sebzeleri zâhir olur Ḥazret-i Rasûl şalla'llâhu 'aleyhi ve sellem buyurur “ذِكْرُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ”⁴⁹ Faşl Bu faşl rü'yâdur anda olan farkları beyân ider. [56^b] Kâla'llâhu tebârake ve te'âlâ “إِنِّي رَأَيْتُ أَحَدَ عَشْرٍ كَوْكَبًا وَالشَّمْسَ”⁵⁰ Ve kâle'n-nebiyyü şalla'llâhu 'aleyhi ve sellem “الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ جُزْءٌ مِنْ سِتَّةٍ وَأَرْبَعِينَ جُزْءًا مِنَ النَّبِيِّ”⁵¹ Çün sâlik mücâhedeye ve riyâzet-i nefse ve taşfiye-i kalbe şürû' eylese anıñ mülk-i melekût üzerine sülûki ve 'ubûri zâhir olur ve her maḳâmda ol ḥâle münâsib vâkı'ası

⁴⁷ “...O'nun kelimelerini deḡiştirecek hiçbir kimse yoktur...” (Kehf Sûresi, 18/27). Bu âyet *Risâle*'de “لَا مُبَدَّلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ” şeklinde geçmektedir.

⁴⁸ “Kim bir iyilik yaparsa, ona on katı vardır...” (En'am Sûresi, 6/160)

⁴⁹ “Suyun tohumu bitirdiği gibi lâ ilâhe illa'llah zikri kalpte imanı yeşertir.” Bkz. Bursevî, ts., Cilt:I, s. 56.

⁵⁰ “Hani Yûsuf, babasına “Babacığım! Gerçekten ben (rüyada) on bir yıldız, güneşi ve ayı gördüm. Gördüm ki onlar bana boyun eğiyorlardı” demişti.” (Yûsuf Sûresi, 12/4)

⁵¹ “Salih rüya, peygamberliğin kırk altı alâmetinden biridir.” Buhârî, Ta'bîr 4.

keşf olur. Gāh rü'yā-i şāliḥa şūretinde ve gāh ḡayb ve ammā bu ikisinin arasında fark iki vechdir. Biri şūret yüzünden ve biri ma'nā yüzünden ammā şūret yüzünden olan vāqı'a ḡayāl ve ḡicāb ile şūret-i beşeriyetten görünür ve ma'nā yüzünden olursa rūḡ maḡām-ı mücerredden ve beşeriyet şifatlarından mücerred olursa muṡlaḡ rūḡānî ve gāh olur ki rūḡuñ nazarı müeyyed olur ve nūr-ı ilāhî birle ol dem vāqı'a şarf-ı Rabbānî olur. Ḥadîs-i şerîfdür “المؤمنُ يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ”⁵² Ve daḡı vāqı'a olur ki aña “أَضَعَاثُ أَخْلَامٍ”⁵³ dirler ol düş ilkā-'i şeyṡāndur ve nefsanî ḡayālleri bir münāsib şūrete naḡş baḡlar ve gösterür anuñ ta'bîr[i] olmaz ve kimseye dimek olmaz ve ammā rü'yā-i şāliḥa oldur ki Ḥabîb-i Ekrem şalla'llāhu 'aleyhi ve sellem buyurmuşdur “Rü'yā-yı şāliḥa oldur ki peyḡamberlik mertebesiniñ kırk altı cüz'ünden bir cüz'dür.”⁵⁴ ve te'vîli rast olur ve hem eşeri zāhir olur ve Rasūlu'llāh 'aleyhi's-selām [57^a] bir ḡadîsde buyurmuşdur “لَمْ يَبْقَ مِنَ النَّبُوءَةِ إِلَّا الْمُبَشِّرَاتُ يَرِيهَا”⁵⁵ Ya'nî peyḡamberlikden nesne ḡalmanı illā şol bişāretler ḡaldı ki mü'min anı vāqı'asında görür ve vāqı'anıñ ba'zısı nefsanî ve ḡayvānî ve sebu'î ve şeyṡānî olur ve ba'zısı ḡalbî ve melekî ve rūḡî ve raḡmānîdür. İmdi insānıñ şifāt-ı zemîmesi ḡālib ola hevādan ve şehvetden ve buḡlden ve 'ucbdan ve ḡaḡabdan ve ḡasedden ve

⁵² “Mü'min, Allah'ın nûruyla bakar.” Hadis kaynaklarda “فَيَأْتِيهِ بِنُورِ اللَّهِ”⁵² “Mü'minin ferâsetinden sakının! Çünkü o, Allah'ın nûruyla bakar.” şeklinde geçmektedir. Tirmizî, Tefsîr, sûretü'l-hicr; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, VIII, 102, No:7497.

⁵³ “...Bunlar *karmakarışık düşlerdir*. Biz böyle düşlerin yorumunu bilenlerden değiliz.” (Yûsuf Sûresi, 12/44)

⁵⁴ “الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ جُزْءٌ مِنْ سِتَّةٍ وَأَرْبَعِينَ جُزْءًا مِنَ النَّبُوءَةِ” Buhârî, Ta'bîr, 4.

⁵⁵ Hadis metni kaynakta “الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ” قَالَ: وَمَا الْمُبَشِّرَاتُ؟ قَالُوا: «لَمْ يَبْقَ مِنَ النَّبُوءَةِ إِلَّا الْمُبَشِّرَاتُ» قَالُوا: وَمَا الْمُبَشِّرَاتُ؟ قَالَ: «الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ»⁵⁵ “Nübüvvetten geriye ancak tebşîrât kaldı. Tebşîrât nedir dediler. “Salih rüya”dır dedi.” şeklinde geçmektedir. Buhârî, Ta'bîr, 5.

kibirden bu ahlâk-ı zemîmenüñ ‘askerlerinden ne var ve her biri bir dürli hayvân şüretinde şüret bağlar ana ‘arz olur. Meşelâ insânda hırş şıfatı gâlib olsa fâre ve karınca şeklinde şüret bağlar ve çok yimek gâlib olsa şıgır şeklinde şüret bağlar ve ayu ve hınzîr gösterirler ve eger buhl şıfatı gâlib olsa köpek şüretin bağlar ve gâzab gâlib olursa sibâc ya‘nî yırtıcı cânâvarlar şüretin bağlar ve şehvet gâlib olsa ‘avrat şüretin bağlar ve kîn gâlib olsa pars şüretin bağlar ve kibir gâlib olursa şeytân şüretin bağlar ve mekr ve hîle gâlib olursa dilki ve tavşan şüretin bağlar ve ‘inâd gâlib olursa himâr şüretin bağlar ve eger bu şıfatlarıñ üzerine kendüsin gâlib görürse ve yâhûd öldürmiş görse bu şıfatlardan hâlâş olmuş olur. Bu şıfatlar ki vardur nice şüretlere tebdîl [57^b] olur. Ehl-i sülûk idrâk ider eger sülûkunda istiķâmet varsa bu şüretler ki vardur ve bi'l-cümle behâ'im şüretleri nefsiñdür ve eger aķar şular ve çeşmeler ve havzlar ve zî-kıymet cevherler ve şerîf tağlar ve aylar ve günler ve gökler ve pāk yirler ve şâfi nesnelere ve bunlar müşâbih her ne varsa bu cümle gönül maķamlarınıñ şüretleridir ve eger nihâyetsüz envâr ve dükenmez ‘âlemler ve uçmaķlar ve ağmaķlar ve tayy-ı zamân ve tayy-ı mekân ve havâda yürümek ve şuda yüzmek bunlar ma‘nâ-yı keşf-i ‘ulûm ve t-tenevvür ma‘rifet ve ‘âlem-i cismânîden mücerred olmaķ ve tecellî-i rûhâniyyet ve bu cümle rûhânî şıfatlardur. Çünkü insân bu hâle vâşıl ola zevķ ve şevķ ve kuvvet zâhir olur. Tabî‘atı öğrenmiş nesnelere ki vardur nefsanî lezzet virür emvâl ve erzâķ ve emlak ihvân ve evlâd ve ezvâc ve dünyâ ecri için muşâhib olduğı kimseler ve dünyâyâ tâbi‘ olup âhiret için olan ‘amele tebdîl olur. **Faşl** Müşâhede beyânındadır kıla’llâhu tebârake ve te‘âlâ “ مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ ”⁵⁶ Bilgil ki çün gönül “lâ ilâhe illa’llâh” birle muşayķal ola. Ya‘nî

⁵⁶ “Kalp, (gözün) gördüğünü yalanlamadı.” (Necm Sûresi, 53/11)

beşeriyet sıfatları mahv ola. Nite kim hadîs-i şerîfdür “ إِنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ صِقَالَةٌ وَ ” [58^a] Ol dem gönül envâr-ı gayb-ı nağşına kıbâbiliyyet bulur ve sâlikiñ gönül âyinesi ne miqdâr şaykallanursa ol miqdâr envâr müşâhede olur.

Herkesî ân ez reh-i rüşen dilî

Gayb rā bîned be-ğadr-i şaykalî

Her ki şaykal bîş kerd ū bîş dîd

Pîşter âmed ber'û şüret bidîd

Ger tu gūyî ân şafâ faşl-ı Hudâst

Tîr îñ tevfiķ şaykal z'an 'ağâst

Ğadr-i himmet bâşed îñ cehd-i du'â

“Leyse li'l-insâni illâ mâ se'â”⁵⁸

⁵⁷ Hadis metni kaynaklarda “ وَإِنَّ صِقَالَةَ الْقُلُوبِ دَكْرُ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ ” “Her şeyin bir cilası vardır. Kalbin cilası ise Allah'ı zikretmektir.” şeklinde geçmektedir. Beyhakî, Kitâbü'd-daavât, I, 15, No:19.

⁵⁸ “Gönlü aydın ve şüphe pasından arınmış olan, gönlünün cilâsı nisbetinde gaybı görür. Cilâsı fazla olan fazla görür, ona daha çok sûretler görünür. “O saflık, Hakk'ın bir lütfudur” dersin, gönlün cilâsına muvaffak oluş da O'ndandır. Gayret ve duan himmetin miktarıdır. “İnsan ancak emeğinin karşılığını alır.” Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinden aktarılan bu dört beyitte bazı kelimeler *Mesnevî*'deki orijinali gibi aktarılmamıştır. Bu beyitler, *Mesnevî*'de aşağıda gösterildiği şekilde geçmektedir. Bkz. Âmil Çelebioğlu, *Mesnevî-i Şerîf Manzûm Nabîî Tercümesi*, Sönmez Neşriyat, İstanbul

Ammâ ol emirden envâr-ı berķ mişâlinde ve ba'zı levâmı' ve levâyıh mişâlinde zâhir olur ve her birinde bir dürlü şevķ ve zevķ vardur. Gâh çerâķ ve gâh şem' ve gâh meş'ale ve gâh yanar âteş gibi envâr-ı 'ulvîsi zâhir olur ve berrâķ yıldız ve ay ve güneş şüretinde müşâhede olur. Andan soñra envâr-ı celâl ve cemâl nûrı zâhir olur. Ol ki zıkr olundı berķ mişâlinde zâhir olur vaķt olur ki zıkr nûrından ve âb-ı dest nûrından zâhir olur. Ve zıkr-i Ķur'ân ve îmân ve ihsân ve tevağdu' ve 'ilm ve ĥilm ve taķvâ ve ma'rifet ve envâ' dürli 'ibâdât ki olur. Her biriniñ bir maĥşûş nûrı vardur. Ķalb-i şayķal olduğı gibi zâhir olmağa başlar ve envâr galebe idüp beşeriyet ĥicâblarını rûzgâr bulut sürür gibi gönül semâsından sürür. **Faşl** fî mükâşefâti Ķâle'llâhu tebârake ve te'âlâ [58^b] “فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَدِيدٌ”⁵⁹ Ķâle'n-nebiyyü şalla'llâhu 'aleyhi ve sellem “حِجَابُهُ النُّورُ لَوْ كَشَفَهُ لَأُحْرِقَ سُبْحَاتُ”⁶⁰ Bilgil ki keşf ol nesneye dirler ki ĥicâb getirüle bir vechile ki anı idrâk itmege Ķâdir ola. İnsân şıfatı ile evvel idrâk itmiş

1969, Cilt:IV, s. 112; Oğuzhan Şahin, *Şem'i Şem'ullâh Şerb-i Mesnevî (III-IV. Ciltler) İnceleme-Tenkütlü Metin-Sözleşük*, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri 2012, ss. 2473-2474.

Her kesî endâze-yi rûşen dilî
 Gaybrâ bîned be-ķadr-i şayķalî
 Her ki şayķal biş kerd ü biş dîd
 Pîşter âmed ber'ü şüret bidîd
 Ger tu gûyî k'an şafâ fazl-ı Ĥudâst
 Nîz in tevfiķ-i şayķal ân 'aţâst
 Ķadr-i himmet bâşed an cehd ü du'â
 “Leyse li'l-insâni illâ mâ se'â”

⁵⁹ “...Şimdi gaflet perdeni açtık; artık bugün gözün keskindir” (denir.)” (Kaf Sûresi, 50/22)

⁶⁰ “Allah'ın hicabı nûrdur. Eğer hicabını kaldırırsa vechinin sübuhâtı nazarının ulaştığı bütün mahlukatını yakardı.” Müslim, İman, 293; İbn Mâce, Mukaddime, 13.

idi hicāb ve zāt-ı hicāb dünyā ve āhiretdür ve bir rivāyetde on sekiz biñ ‘ālemdür ve bir rivāyetde yetmiş biñ ‘ālemdür ve bir rivāyetde üç yüz biñ ālemdür ammā hadîs-i şerîfe münāsib olan yetmiş biñ ‘ālemdür. Kāle Rasūlu’llāhi şalla’llāhu ‘aleyhi ve sellem “*الله تعالى سبعين الف*”⁶¹ ve zıkr olan ‘ālemler insānıñ iki ‘ālem-i derekāt içinde mündericdür hicāb ki getirüle ‘aql-ı ma’kūlāt esrārından haberdār olur. Buña keşf-i nazārî dirler ve bundan geçdi mükāşefe-i kalb zāhir olur. Aña keşf-i şuhūdî dirler ki envār-ı muhtelif keşf olur. Olur ve andan şoñra mükāşefe-i rūḥ zāhir olur. Aña keşf-i rūḥî dirler ve halk olmışlaruñ vücūdı ve sırları zāhir olur ve andan şoñra keşf sırrı zāhir olur ol zamān nūr-ı ilāhî ile keşf olur ve vücūd-ı ten nūra tebdîl olur. Cümle ten güzel olur. Kāle Rasūlu’llāhi şalla’llāhu ‘aleyhi ve sellem “*يَأْتِيهَا النَّاسُ إِلَى إِمَامِكُمْ فَلَا تَسْبِقُونِ بِالرُّكُوعِ وَالسُّجُودِ وَلَا تَرْفَعُوا رُؤُوسَكُمْ لِيَّيَّ*”⁶² [59^a] Ya’nî nice öñümde görürsem ardımda eyle görürüm ve sırr-ı keşfinden murād Ḥaḳ subḥānehū ve te‘ālānuñ sıfāt-ı ulūhiyyesi ve zāt-ı nūrı keşf ola. Bu maḳāmda Ḥaḳ te‘ālānuñ zātın ve şıfātın hikāyet idüp gösterür ve gāh olur ki zāt-ı nūrı ziyāde tecellî gösterse sırr-ı hılāfet “ene’l-Ḥaḳ” da‘vāsın eylemege başlar ve gāh olur ki cümle mevcūdāt kendüye secde ider görür. Ol zamān gālaḫ eylemeye ve kendüye şanmaya. Ol zāt-ı nūr-ı ilāhîyi cümle mevcūdātuñ rūḥı müşāhede eyler. Secde ol nūradur korkulu yirdür

⁶¹ Hadis metni kaynakta “*رُؤُوسَ اللَّهِ سَبْعُونَ أَلْفَ حِجَابٍ مِنْ نُورٍ وَظَلْمَةٍ*” “Allah Teâlâ’nın nur ve karanlıktan oluşan yetmiş bin perdesi vardır.” şeklinde geçmektedir. Bkz. Taberanî, el-Mu’cemü’l-kebir, Cilt: XIII, s. 411, No: 14248.

⁶² Bu rivayet kaynaklarda yukarıdaki metne benzer şekilde aynı anlamı ihtiva eden ancak farklı bir ifade ile geçmektedir “*يَأْتِيهَا النَّاسُ، إِلَى إِمَامِكُمْ، فَلَا تَسْبِقُونِي بِالرُّكُوعِ وَلَا بِالسُّجُودِ، وَلَا بِالْقِيَامِ*” “Ey insanlar! Ben sizin imamınızım, rükû’ ve secdede, ayağa kalkma ve selamda benim önüme geçmeyin. Çünkü ben sizi önümde ve arkamda görürüm.” Bkz. Müslim, Salât, 112.

hâkla bâtılu fark itmeyen ve şer'î şerîfle vâsıl olmayan bu helâklikden kendüyi kurtaramaz. Meger tekrâr hidâyet ola ve tecellî-i rûhla tecellî-i Rabbânî arasında fark budur ki tecellî-i rûh ifnâ itmez ve tecellî-i Rabbânî ifnâ ider. Allâhu subhânehû ve Te'âlâ'nuñ biñ bir şıfâtı vardır ve her kıñkı şıfâtla tecellî iderse insân anıñla 'amel ider. 'İsâ peygamber 'aleyh'is-selâm hayy ismiyle tecellî eyledi balçıkdan kuş dürdi cân virdi bi-izni'llâhi te'âlâ ve sâ'ir enbiyânıñ dañı hikâyeti çokdur ve ammâ mü'minden bir nesne celâl-i şıfatla tecellî eylese ol mü'min celâl eylemege nazar eylese helâk olur ve her bir şıfatıñ bir ñuru vardır ve her bir nûruñ bir zevkı ve bir şevkı [59^b] vardır. Ve zât-ı şerîfüñ cümle şıfatı câmi'dür zâtla tecellî olursa fenâ ender fenâ olur. Vücüd gider tecellî bâkî kalur. Kuşbu'l-aqtâb maqâmın bilür her an beşeriyet geldikce vücudı zenbinden istiğfâr ider. Kemâ kala'llâhu tebârike ve te'âlâ "وَاسْتَغْفِرُ لَذَنبِكَ"⁶³ Ey li-zenbi vücüdike ve vücüdüke⁶⁴ zenbün lâ yukâsu bihi⁶⁵ ve Hâzret-i Rasûl şalla'llâhu 'aleyhi ve sellem buyurur ki "إِنَّهُ لِبَغَانِ عَلَى قَلْبِي وَإِنِّي لَأَسْتَغْفِرُ اللَّهَ فِي الْيَوْمِ سَبْعِينَ مَرَّةً"⁶⁶ Ya'nî teblîğ-i risâlet idüp ve mu'âmele-i beşeriyet ile mübâşeret itmekden bir vücüd doğar ki ol vücüduñ güneş şu'lesi gibi şu'le zâhir olur ol vücudı ifnâ için bir günde yetmiş kerre istiğfâr iderüm buyurdılar ve Hâk subhânehû ve te'âlâ kibriyâ-yı 'azîm birle tecellî kılsa ne kadar 'ilm ve ma'rifet kesb itdi ise cümlesin yav[1] kıılır

⁶³ "...Hem kendinin, hem de inanmış erkek ve kadınların günahlarının bağışlanmasını dile!" (Muhammed Sûresi, 47/19)

⁶⁴ Kelime metinde "وَمُجْرَدِكَ" şeklinde harekelenmiştir.

⁶⁵ "Günahın için istiğfar et. Yani varlığının günahı için. Zaten senin var olman kıyas edilemeyecek bir günahdır."

⁶⁶ Bu rivayet kaynaklarda "إِنَّهُ لِبَغَانُ عَلَى قَلْبِي، وَإِنِّي لَأَسْتَغْفِرُ اللَّهَ، فِي الْيَوْمِ مِائَةَ مَرَّةً" "Bazen kalbime gaflet çöker fakat ben günde yüz defa istiğfar ederim." şeklinde geçmektedir. Bkz. Müslim, Zikr ve'd-duâ, 41.

haşyet ve hayretde olur. ‘İlm ve ma‘rifet cehle ve inkāra tebdîl olur ve bu bir cehildir ki bunıñ fevkinde bir ‘ilm dahı yok ve bir inkārdır ki andan özge îmān olmaz ve hem Ādemiñ nihādında iki kerāmet kodı Hāzret-i Allāh. Biri tecellî-i sırr ve biri ‘ilm-i esmā. Nite kim Qur‘ān‘da buyurur “وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا”⁶⁷ ve hem hılāfet ma‘nāsı budur ki hem zātla ve hem şıfātla tecellî ide. Pes [60^a] imdi insān küll olmaz cümle şıfāt mevcūd olmayınca ve Ādeme Allāh te‘ālā secde emr eyledi. Secde Hāzret-i Hākk’a olur ğayra secde olmaz. Zātıyla ve sıfātıyla tecellî-i nūrın müşāhede idüp secde eylediler ve secde kālība degüldür belki kālībuñ hālīkınadur ve secde Ka‘beye degüldür Ka‘beniñ Rabbisinedür. Ammā İblîs yek-çeşm idi kālıbı gördi Hālīk’ı görmedi ve ol gözünüñ perdesi enāniyyet idi. İmdi naqşı göre naqkâşı görmeye körlüğündendir. Nite kim Hāzret-i Qur‘ān‘da buyurur “وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَى فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَى وَأَضَلُّ سَبِيلًا”⁶⁸ Dahı āyet-i kerîmeye münāsib buyurmuşlardır ki “külli nākısun mel‘ünün.” Pes imdi ārif olana sebağ yiter / Cāhil olan kıldı ebter. Temmeti’r-risāletü.

Sonuç

Kaynaklarda Abdî nâmiyla geçen birçok müellif bulunmasına rağmen risâlesini incelediğimiz Abdî Efendi’nin kimliği ve hayatı hakkında herhangi bir malumat elde edilememiştir. Tasavvufa dair telif ettiği risâlesinin girişinde başlık sadedinde yazılan “Merhûm ve Mağfûr (Kerşli-Gerşli ?) Abdî Efendi’nin Risâlesidür” cümlesi dışında eserde Abdî Efendi’nin kimliği ve hayatına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Abdî Efendi’nin nisbesi hakkında başlıkta yer alan kelimenin farklı şekillerde telaffuzundan kaynaklanan zorluk sebebiyle de müellifin doğduğu veya

⁶⁷ “Allah, Ādem’e bütün varlıkların isimlerini öğretti...” (Bakara, 2/31)

⁶⁸ “Kim bu dünyada körlük ettiyse ahirette de kördür, yolunu daha da şaşırmıştır.” (İsrâ Sûresi, 17/72)

yaşadığı yerin tespiti de güç hâle gelmektedir. Abdî'yi tanıtan söz konusu cümledeki ifade “Kerşli” şeklinde harekelenmiş olsa da kelimenin “Gerişli, Kerişli,” gibi farklı şekillerde okunabileceği göz ardı edilememektedir. Dolayısıyla Abdî Efendi, Kırım sınırları içerisinde yer alan Keefe Eyaleti sancaklarından biri olan “Kerş” sancağında doğmuş olabileceği gibi, kelimenin “Geriş ve/veya Keriş” şeklinde telaffuzu hâlinde, onun, Anadolu sınırları içerisinde doğmuş ve yaşamış olabileceği de düşünülmektedir. Müellifin, Kırım’da doğmuş olsa bile Anadolu’ya veya İstanbul’a gelip gelmediği, eğitimi ve tasavvufî faaliyetleri hakkında herhangi bir veri bulunmamaktadır.

Abdî Efendi, biyografik kaynaklarda kendisinden söz edilen Abdî nâmıyla veya mahlasıyla meşhur birçok müelliften birisi olsa bile eldeki mevcut bilgiler bunu sübuta erdirecek nitelikte değildir. Eserinden hareketle, Nakşibendiyye tarikatı usûl ve erkânından olan letâif-i hamseden söz etmesine dayanarak, Nakşibendiyye tarikatı mensubu, hatta bu tarıkatta şeyhlik makamına gelmiş olabileceği düşünülmektedir. Ancak sadece eserindeki muhtevadan hareketle müellifin Nakşibendiyye tarikatına mensup olduğu sonucu da sübut bulmuş değildir. Müellifin eserindeki muhtevaya bakıldığında, ilmî birkiminin olduğu ve tasavvufî terbiyeden geçtiği kullandığı kavram ve remizlerden anlaşılmaktadır. Abdî Efendi’nin dil ve üslûbu ulemâ sınıfından olduğunu ispatlar niteliktedir. Tasavvufî esasların anlatımında kullandığı âyet ve hadislerin yanında kurduğu Arapça cümleler onun sağlam bir ilmî ve tasavvufî eğitimden geçtiğini göstermektedir. Ayrıca ifade ve üslûp tarzından, şeyhlik mertebesine kadar yükselmiş olabileceği sonucu da çıkarılabilir. Süslü olmayan sade bir nesir dili kullanan müellifin tasavvufî esaslara hakimiyeti kadar ilmî yetkinliğe de sahip olduğu eserinden çıkarılabilecek temel sonuçlardan biridir.

Müellifin dört ara başlık şeklinde tertip ettiği risâlesi ilk defa günümüz yazı diline çevrilerek yayıma hazırlanmıştır. Abdî Efendi’nin, birbirinden farklı müelliflere ait farklı konularda telif edilmiş mensur ve manzum yirmi bir farklı eser, risâle ve mektuplarla birlikte aynı yazma mecmua içerisinde yer alan bu eseri hakkında daha önce bir çalışma yapılmadığı gibi, risâlenin tek yazma nüshası dışında kayıtlı ve bilinen bir başka nüshası da henüz tespit edilememiştir. Abdî Efendi’nin *Tasavvuf Risâlesi*’nin birinci bölümü, Nakşibendiyye tarikatı usûl ve âdâbından olan letâif-i hamsenin özellikle ilk üç kavramı kalp, ruh ve sır kavramlarının

açıklanmasına ayrılmıştır. Bu bölümde kalp, ruh ve sır mertebelerinde yapılması gereken zikirler detaylı olarak anlatılmıştır. Dinî ve tasavvufî anlamda rüya ve rüyanın tasavvufî hayattaki karşılığının işlendiği ikinci bölümde Rahmânî ve şeytânî rüyaların tasavvufa göre farkları açıklanmıştır. Risâlenin üçüncü ve dördüncü bölümlerinde ise, müşâhede ve mükâşefe kavramlarının tasavvufî açıklamaları yapılmıştır. Eserde, Hz. Âdem insanın nefesine benzetilerek nefsin kötü sıfatlardan (sıfat-ı zemîme) arınması için tekrar edilmesi gereken zikirler ayrı ayrı açıklanmıştır. Kelime-i tevhîd, Allah ve hû zikirlerinin kalp, ruh ve sır makamlarına tekabül ettiği ve bu mertebeleri geçen sâlikin, tabiat-ı beşeriyetten ve nefs-i emmâreden kurtulduğu takdirde Hakk'ın tasarrufuna ulaşacağı bildirilmiştir.

Risâlede âyet ve hadislerle desteklenen tasavvufî anlatımda sade bir dil ve ifade özellikleri göze çarpar. Eserdeki letâif-i hamse, müşâhede, mükâşefe, keşf-i nazârî, keşf-i şühûdî, keşf-i rûhî, zikir ve tecellî gibi birçok tasavvufî kavram, bu konular etrafında teferruatlı çalışma yapmak isteyen araştırmacıların istifadesine sunulmuştur.

KAYNAKÇA

- Abdî Efendi, *Tasavvuf Risâlesi*, Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 45 Hk 5836/4 vr. 52^b-60^a.
- Abdürrezzak el-Kâşânî, *Elf Makam*, (trc. Abdürrezzak Tek), Emin Yayınları, Bursa 2017.
- Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Kesfî'l-Hafâ ve Muşîlî'l-İlbâs 'Amme's-Tebara Mine'l-Ehâdîs 'Alâ Elsineti'n-Nâs*, Dâr-ı İhyâü't-Türâsî'l-Arabî, Beyrut 1351, I-II.
- Akbayar, Nuri, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.
- Akot, Bülent, "Tasavvufî Terbiyede Rüya'nın Değeri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 2011, Sayı: 19, ss. 93-113.
- Alâüddîn Alî el-Muttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl fî süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl*, (thk. Bekrî Hayyânî-Saffet es-Sekkâ), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1981. I-XVIII.
- Apaydın, Halil, "Rüya ve Fonksiyonu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun 1997, Sayı:9, ss. 263-282.
- Beyhakî, *Kitâbü'd-daavât*, (thk. Bedr b. Abdillâh el-Bedr), Merkezü'l-mahûtât ve't-türas ve'l-vesâik, Kuveyt 1414-1993, I-II.
- Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmail, *es-Sabîb el-Kütübü's-sitte ve şurubuhâ içinde*, Çağrı Yayınları, Tunus-İstanbul 1992, I-VIII.
- Bursevî, İsmail Hakki, *Tefsîru Rûbî'l-Beyân*, Dâru'l-Fikr, Beyrut ts., I-X.
- Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yayınları, İstanbul 2005.
- Çelebioğlu, Âmil, *Mesnevî-i Şerîf Manzûm Nahifî Tercümesi*, Sönmez Neşriyat, İstanbul 1969, I-IV.
- Ebû Davud, Süleyman b. el-Es'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, (thk. İzzet Ubeyd-Âdil es-Seyyid), Çağrı Yayınları, Tunus-İstanbul 1992, I-V.
- Elmalılı, Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Meali (Tıpkıbasım)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2015, I-XII.
- Hâce Abdullâh el-Ensârî el-Herevî, *Menâzilü's-Sâirîn Tasavvufîta Yüz Basamak*, (trc. Abdürrezzak Tek), Emin Yayınları, Bursa 2017.

- İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *es-Sünen*, (thk.Muhammed Fûad Abdülbâki), Çağrı Yayınları, Tunus-İstanbul 1992, I-II.
- Kahraman, Seyit Ali, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, YKY Yayınları, İstanbul 2011, 7. Kitap, 2. Cilt.
- Karasakal, Şaban, “Kur’ân’da Rüyâ ve Hulm Yakınanlamlarının Farkları”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Samsun 2010, Cilt:10, Sayı: 3, ss. 163-198.
- Kemikli, Bilal, *Şiir ve Hikmet Sûfi Şairin İzinde*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2017.
- Kılıç, Mahmud Erol, *Sûfi ve Şiir Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Poetikası*, İnsan Yayınları, İstanbul 2011.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî, *es-Sahîb el-Kütübü's-sitte ve şurububâ içinde*, Çağrı Yayınları, Tunus-İstanbul 1992, I-III.
- Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2017.
- Şahin, Oğuzhan, *Şem’î Şem’ullâh Şerb-i Mesnevî (III-IV. Ciltler) İnceleme-Tenkitli Metin-Sözleşük*, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE, Kayseri 2012.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, İkdâm Matbaası, İstanbul, 1317.
- Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-A'âm*, Mihran Matbaası, İstanbul 1314, I-V.
- Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, (thk. Hamdî b. Abdilmecid es-Silefî), Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, Musul 1404-1983, I-XX.
- Tirmizî, Ebu İsâ Muhammed b. İsâ, *es-Sünen*, (thk.Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Fuâd Abdülbâki), Çağrı Yayınları, Tunus-İstanbul 1992, I-V.
- Tosun, Necdet, *Türkiye’de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, İsam Yayınları, İstanbul 2015.
- Türer, Osman, “Letâif-i Hamse”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2003, Cilt:27, s. 143.
- Uludağ, Süleyman, “Tasavvufta Rüya”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2008, Cilt:35, ss. 309-310.

Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.

Yüksel, Hasan Ayni, *Türk-İslam Tasavvuf Geleneğinde Rüya*, MEB Yayınları, İstanbul 1996.

DEÜİFD XLVI / 2017, ss. 157-219.

TÜRKİYE'DE MANEVİ DANIŞMANLIK VE REHBERLİK LİTERATÜRÜ ÜZERİNE BİBLİYOGRAFİK BİR ÇALIŞMA*

İlker YENEN**

ÖZ

Bu çalışmada Türkiye'de Manevi Danışmanlık ve Rehberlik üzerine yapılan çalışmaların bibliyografik bilgileri yer almaktadır. Bu makale, 1963-2017 yılları arasında Türkiye'de yapılmış ve yapılmakta olan akademik çalışmaları sunmaktadır. Çalışmanın temel amacı, Manevi Danışmanlık ve Rehberlik alanında yapılan çalışmalar hakkında araştırmacılara katalog bilgisi vermektir. Makalede yöntem olarak tüm çalışmalar sırasıyla doktora tezleri, yüksek lisans tezleri, makaleler, tebliğler ve kitaplar şeklinde tasnif edilmiştir. Ayrıca söz konusu çalışmalar, kendi başlıkları altında alfabetik olarak sıralanmıştır.

Anahtar Kelimeler: 1. Manevi Danışmanlık ve Rehberlik 2. Bibliyografya 3. Din Psikolojisi

A BIBLIOGRAPHIC STUDY OF THE LITERATURE IN SPIRITUAL COUNSELING AND GUIDANCE IN TURKEY

ABSTRACT

This study includes bibliographic information of the completed and ongoing academic studies on Spiritual Counseling and Guidance in Turkey. The purpose of this article is to present the academic literature being composed or already composed in Turkey between 1963-2017. This article also seeks to encourage interested researchers to benefit from this literature in the field. The relevant databases and bibliographies have been scanned to attain the literature. Methodologically all studies are respectively classified as doctoral theses, master theses, articles, papers and books. In addition, the works are listed alphabetically under their headings.

* Bu çalışma, *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Alanında Türkiye'de Yapılan Çalışmalar Üzerine Bibliyografik Bir Araştırma*, 2017, Haz.: Sevgi Çoban, Dan.: Osman Bilen, DEÜİF, başlıklı bitirme tezinden ilham alınarak gözden geçirilmiş, geliştirilmiş ve makaleye dönüştürülmüş halidir.

** DEÜ İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı, ilker.yenen@deu.edu.tr
Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi : 12/08/2017
Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi : 20/10/2017

Keywords: 1. Spiritual Counseling and Guidance 2. Bibliography 3. The Psychology of Religion

Giriş

Ülkemizde Manevi Danışmanlık ve Rehberlik (MDR) alanına son zamanlarda çeşitli disiplinlerdeki araştırmacıların ilgi gösterdikleri gözlemlenmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) ile Sağlık Bakanlığı arasında 07 Ocak 2015 tarihinde imzalanan *Hastanelerde Manevi Destek Hizmeti* sunmaya yönelik işbirliği protokolü, düzenlenen çeşitli bilimsel etkinlikler ve buna bağlı olarak çeşitli üniversitelerde açılan tezsiz yüksek lisans ve sertifika programları bu durumda önemli bir etkidir. İşbirliği protokolünün yansımaları kamuoyunda devam ederken pilot bölgelerde seçilen bazı hastanelerde DİB'na bağlı din görevlileri (83 personel) manevi destek hizmeti sunmaya devam etmektedir. Bu hizmet sürecinde karşı karşıya gelinen problemlerin, yeni gelişmelerin ve din görevlilerinden gelen geri bildirimlerin, bu konuda yapılacak akademik çalışmaların niteliğini belirlemesi beklenmektedir.

DİB tarafından yürütülen hastanelerde manevi destek hizmeti ülke geneline yaygınlaştırılmak istenmekte, ancak konuyla ilgili detaylı değerlendirme ve yeterli araştırmaların yapıldığı bilimsel literatürün/zeminin henüz oluşmadığı kanaatindeyiz. Ayrıca geçmişteki uygulamada da (1995-1996)¹ günümüzde de bu konuyla ilgili toplumumuzdaki ihtiyacın niteliksel olarak tespit edilmediği, DİB'nın ve ilgili akademisyenlerin hastanelerin dışındaki manevi destek ihtiyacına aynı ilgi ve hassasiyetle yaklaşmadıkları ifade edilebilir. Dolayısıyla yerel/kültürel özelliklerin göz önünde bulundurulduğu, manevi danışmanlık ve rehberlik konusuyla ilgili Türk-İslam geleneğindeki bilgi ve tecrübenin zamanın ruhuyla mezcedildiği ve Tıp-Psikoloji ve İlahiyatın bileşenlerinin tüm yönleriyle incelendiği bilimsel çalışmalara bu süreçte ihtiyaç olduğu düşüncesindeyiz.

¹ Hastanelerde Din ve Moral Hizmetleri Yurtdışı Uygulama Raporu ve Yurtiçi Uygulaması Araştırma Sonuçları, DİB İrşad Hizmetleri Şb. Md. Ankara, 1995; akt.: Nurullah Altaş, Hastanelerde Dini Danışmanlık Hizmetleri (Türkiye Uygulaması Üzerine Deneysel Bir Araştırma), *AÜİFD*, Cilt: 39, 1999: 599-659.

Bu doğrultuda “Türkiye’de Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Literatürü Üzerine Bibliyografya” çalışmamızda, manevi danışmanlık ve rehberlik başlığının yanında bu konuyla ilgili ve yakın/benzer manada tercih edilen kavramları içeren çalışmalara da yer verilmiştir. Neden bu kavram(lar)ı tercih ettiğine dair yazar(lar)ın niyeti sorgulanmadan (zira bu farklı bir çalışmanın konusudur) ve alan taassubunda bulunmadan konuyla ilgili olduğunu tespit ettiğimiz, yapılan tüm yayımların (doktora tezleri, yüksek lisans tezleri, makaleler, tebliğler ve kitaplar) bibliyografik bilgileri sırasıyla kendi başlıkları altında verilmiştir. Kitap bölümlerine ise yer verilmemiştir.² Bu çalışmalar tespit edilirken tez ve makale katalogları, akademik dergiler, kitap ve tezlerin kaynakçaları, çeşitli ulusal veri tabanları taranmıştır.

Bilimsel bir araştırmada konu seçimi önemli bir süreçtir. Araştırmacı bu süreçte incelemek istediği konuyla ilgili yapılan bibliyografik çalışmalara müracaat edebilir. Bibliyografya çalışmaları konuyla ilgili yayımlara dair çeşitli bilgiler vermektedir ve bu da araştırmacıya zaman, emek gibi bazı avantajlar sağlamaktadır. Bibliyografyalarda çalışmaların araştırılması, kaydedilmesi, seçilmesi, betimlenmesi ve gruplandırılmasında farklı ölçütler kullanılmaktadır. Bu ölçütler, çalışmaların yazarına, türüne, yayın yerine, belirli bir alan ya da konuyla ilgili olmasına ve yayın dönemine göre değişmektedir.³ Bu çalışmada ise Türkiye’de manevi danışmanlık ve rehberlik literatürüyle ilgili şu kriterler dikkate alınmıştır: Sadece ülkemizde yayınlanan ve devam eden çalışmalar seçilmiştir, dolayısıyla ulusal bir çalışmadır; özel bir konu, yani manevi danışmanlık ve rehberlikle ilgilidir; konu başlıklarına göre alfabetik olarak sıralanmıştır; konu başlıklarının dışındaki bilgilerde kısaltmalar yapılmıştır; ayrıca belirli bir zaman aralığında yapıldığı tespit edilen (1963–2017) çalışmaları kapsamaktadır.

² Konuyla ilgili makalelerden oluşan kitapların içeriği, makaleler başlığı altında yer almaktadır. Ülkemizde manevi danışmanlık ve rehberlikle ilgili kitap bölümü ise yok denecek kadar azdır. Örn.: Kanser Tedavisine Manevi ve Psikolojik Yaklaşım, Yaz.: Öznur Özdoğan, Kansere Çözüm Var kitabı içinde, Hayy kitap, İstanbul, 2012: 351-?.

³ İlker Yenen & Abdülvahid Sezen, “Türkiye’de Din Psikolojisi Alanında Lisansüstü Tezler (1963–2008) Üzerine Bibliyografik Bir Çalışma”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, Cilt: VIII, Sayı: 2, 2008: 147-178.

Sosyal bilimlerin birçok alanında olduğu gibi manevi danışmanlık ve rehberlik alanında da bu tür çalışmaların yapılmasına ihtiyaç vardır. Bu çalışmanın en temel amacı “Türkiye’de Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Literatürü” üzerine yapılan çeşitli araştırma konularının alfabetik olarak bibliyografik bilgilerini bir araya getirmektir. Manevi danışmanlık ve rehberlikle ilgili ülkemizde yapılan çalışmaların bibliyografik bilgileri verilirken bir yandan da araştırmacılar tarafından tercih edilen kavramların da incelenmesi önem arz etmektedir. Zira yapılan çalışmalarda tercih edilen kavramların çeşitliliği dikkat çekmektedir.

Manevi Danışmanlık ve Rehberlikle İlgili Doktora Tezleri

Bağlanma, İnsan-Tanrı İlişkisi ve Psikolojik İyilik Hali, 2012, Haz.: Nuran Korkmaz, Dan.: Öznur Özdoğan, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Başa Çıkma, Dini Başa Çıkma ve Ruh Sağlığı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma: Eğitim, İlahiyat ve Mühendislik Fakültesi Öğrencilerinin Karşılaştırılması, 2001, Haz.: Halil Ekşi, Dan.: Hayati Hökekleli, Uludağ Üniv. Sos. Bil. Enst.

Bazı Değişkenlerin Liselerdeki Öğrenci, Öğretmen, Danışman ve Yöneticilerin Psikolojik Danışman ve Rehberlik Hizmetlerinden Beklentilerine Etkisi, 1991, Haz.: İ. Etem Özdemir, Dan.: Ethem Özgüven, Hacettepe Üniv. Sos. Bil. Enst.

Bilişsel Davranışçı Psikoterapi Yaklaşımıyla Bütünleştirilmiş Dini Danışmanlık Modeli, 2013, Haz.: Turgay Şirin, Dan.: Recep Kaymakcan, Sakarya Üniv. Sos. Bil. Enst.

Bireysel Psikolojik Danışma Sürecinde Dini Boyut: Üniversite Öğrencileri İle Yapılan Bir Araştırma, Haz.: M. Cevat Acar, Dan.: Faruk Karaca, Atatürk Üniv. Sos. Bil. Enst. devam ediyor.

Cezaevlerinde Din Eğitimi, 1998, Haz.: Şuayip Özdemir, Dan.: Abdullah Özbek, Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst.

Çatışma Çözümünde Affediciliğin Rolü ve Önemi, Haz.: İlker Yenen, Dokuz Eylül Üniv. Sos. Bil. Enst. Devam ediyor.

Denetimli Serbestlik Kapsamında Olan Madde Bağımlılarında Pozitif Psikoloji ve Bütünleştirilmiş Manevi Destek Hizmetlerinin Etkisi, Haz.: Eyüp Ensar Öztürk, Dan.: Ümit Horozcu, İstanbul Üniv. Sos. Bil. Enst., Devam ediyor.

DİB Aile ve Dini Rehberlik Bürolarına Gelen Soruların Analiz ve Değerlendirilmesi: Ege Bölgesi Örneği, 2015, Haz: Salih Aybey, Dan: Ramazan Buyrukçu, Süleyman Demirel Üniv. Sos. Bil. Enst.

Din Görevlisinin Mesleğini Temsil Etme Gücü, 1991, Haz.: Ramazan Buyrukçu, Dan.: Kerim Yavuz, Atatürk Üniv. Sos. Bil. Enst.

Din Psikolojisi Açısından Dünyevi İstek Duaları, 2010, Haz.: Ümit Horozcu, Dan.: İrfan Başkurt, İstanbul Üniv. Sos. Bil. Enst.

Din, Değerler ve Aile Mutluluğu: Değerlerin Evlilik Doyumu Üzerindeki Etkileri ve Dindarlığın Evlilik Doyumu ve Değerler İlişkisi Üzerindeki Arabulucu Rolü, Haz.: Fatma Arvas, Dan.: Hayati hökelekli, Uludağ Üniv. Sos. Bil. Enst. devam ediyor.

Dindarlık, Sabır ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişkiler, 2014, Haz.: Mubrure Doğan, Dan.: Faruk Karaca, Atatürk Üniv. Sos. Bil. Enst.

Dindarlıkla İlgili Bazı Faktörlerin Kendini Gerçekleştirme Düzeyine Etkisi, 1993, Haz.: Öznur Özdoğan, Dan.: Münir Koştaş, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Dini Danışmanlık Eğitimi: Amerika Örneği, Haz.: Havva Sinem Uğurlu (Bakar), Dan.: Recai Doğan, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Dini Gelişim Seviyeleri ile Dini Başaçıkma Turumları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma, 2003, Haz.: İlhan Topuz, Dan.: Hayati Hökelekli, Uludağ Üniv. Sos. Bil. Enst.

Dini Hayat İle Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma, 1998, Haz.: Murat Yıldız, Dan.: Erdoğan Fırat, Dokuz Eylül Üniv. Sos. Bil. Enst.

Dokunma, Müzikterapi ve Aromaterapinin Yoğun Bakım Hastalarının Fizyolojik Durumlarına Etkisi, 2007, Haz.: Sevban Arslan, Dan.: Nadiye Özer, Atatürk Üniv. Sağ. Bil. Enst.

Down Sendromlu Bireylerin Manevi Bakımı ve Bir Model Önerisi, 2015, Haz.: Ayşe Burcu Gören, Dan.: Öznur Özdoğan, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Eşcinsellikle İlgili Dini-Psikolojik Algılar ve Maneviyat: Erkek Eşcinsel Örneklem, 2013, Haz: Ferdi Kırış, Dan: Öznur Özdoğan, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Federal Almanya Cumhuriyetinde Dini Danışmanlık: Teori-Eğitim-Uygulama, 2014, Haz.: Zuhâl Ağilkaya Şahin, Dan.: Ali Köse, Marmara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Gerçeklik Terapisi Yönelimli Dini Başa Çıkma Psikoeğitim Programının Affetme Esnekliği, Empati ve Stresle Başa Çıkma Üzerindeki Etkisi, 2014, Haz.: Ahmet C. Karakaş, Dan.: Mustafa Koç, Sakarya Üniv. Sos. Bil. Enst.

Hadislerde Hastalara Yönelik Manevi Destekler, 2015, Haz.: Garip Aydın, Dan.: Talat Sakallı, Süleyman Demirel Üniv. Sos. Bil. Enst.

Hadislerde Vesvese ve Manevi Bakım, Haz.: Mehmet Fatih Altınova, Dan.: Talat Sakallı, Süleyman Demirel Üniv. Sos. Bil. Enst. Devam ediyor.

Hastanelerde Din ve Moral Hizmetleri İhtiyacı Üzerine Bir Araştırma: Süleyman Demirel Üniversitesi Hastanesi Örneği, Haz.: Gülay Korkmaz, Süleyman Demirel Üniv. Sos. Bil. Enst. Devam ediyor.

Hayata Anlam Vermeye Din Eğitiminin Katkısı, 2002, Haz.: Adem Akıncı, Dan.: Beyza Bilgin, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Hayatı Anlamlandırmada İnançın ve Kişisel Değerlerin Rolü (Ruh Sağlığı Çalışanları ve Öğrencileri Örneği), 2014, Haz.: Ömer Akgül, Dan.: Murat İskender, Sakarya Üniv. Sos. Bil. Enst.

Hayatın Anlam Kazanmasında Psiko-Sosyal Faktörler ve Din, 1999, Haz.: Abdülkerim Bahadır, Dan.: Hayati Hökelekli, Uludağ Üniv. Sos. Bil. Enst.

Hayatın Zorlukları Karşısında Dini İnanç ve Sabır, Haz.: Süleyman Doğanay, Dan.: Asım Yapıcı, Çukurova Üniv. Sos. Bil. Enst. devam ediyor.

İnsanın Anlam Arayışı ile Yeni Çağ İnanışları Arasındaki İlişki, 2015, Haz.: Cüneyd Aydın, Dan.: Hüseyin Peker, Ondokuz Mayıs Üniv. Sos. Bil. Enst.

İslam Hukukunda Hasta Hakları, 2014, Haz.: Ahmet Hamdi Yıldırım, Dan.: Rahmi Yaran, Marmara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Kadın Mahkumlarda Suç ve Din Anlayışı, 2015, Haz.: Fatma Kenevir, Dan.: Niyazi Akyüz & Tülin İşli, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Kadına Yönelik Aile İçi Şiddet, Ahlaki Çözülme ve Dindarlık, 2014, Haz.: Çiğdem Gülmez, Dan.: Hüseyin Peker, Ondokuz Mayıs Üniv. Sos. Bil. Enst.

Kanser Hastalığı İle Başa Çıkmada Dini İnanç ve Tutumların Rolü: Kosova Örneği, 2014, Haz.: Muharrem Çuфта, Dan.: Hayati Hökelekli, Uludağ Üniv. Sos. Bil. Enst.

Kaygının Kader Algıları İle İlişkisi (Kahramanmaraş Örneği), 2012, Haz.: Saffet Kartopu, Dan.: Ali Kuşat, Erciyes Üniv. Sos. Bil. Enst.

Korunmaya Muhtaç Gençlerin Din Öğretimi İhtiyaçları, 1999, Haz.: Saadettin Özdemir, Dan.: Beyza Bilgin, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Korunmaya ve Bakıma Muhtaç Çocukların Din Eğitimi ve Manevi Bakım Hizmetleri, 2015, Haz.: Soner Teker, Dan.: Saadettin Özdemir, Süleyman Demirel Üniv. Sos. Bil. Enst.

Kültürel Psikoloji Bağlamında Yerel Sağaltım Yöntemleri (Karaca Ahmet Türbesi & Keçeci Baba Türbesi Örnekleri), Haz.: Zeliha Subaşı, Dan.: Ali Rıza Aydın, Ondokuz Mayıs Üniv. Sos. Bil. Enst. Devam ediyor.

Manevi Danışmanlıkta Bibliyoterapi Tekniği ve Uygulaması, 2014, Haz.: Fatma Zeynep Belen, Dan.: Öznur Özdoğan, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Manevi ve Kişisel Gelişim Bağlamında Şeyh-Mürid ve Yaşam Koçu-Müşteri İlişkisinin İncelenmesi, 2016, Haz.: Hacer S. Ulcay, Dan.: Abdulvahit İmamoğlu, Sakarya Üniv. Sos. Bil. Enst.

Maneviyat Algısı ve Diğerkâmlıkla İlişkisi: Kan Bağı Örneğinde Türkiye ve Amerika Karşılaştırmalı Nitel Bir Araştırma, 2013, Haz.: Sevede Düzgüner, Dan.: Abdülkerim Bahadır, Necmettin Erbakan Üniv. Sos. Bil. Enst.

Modernleşme Sürecinde Yaşlılık Açısından Kurumsallaşma ve Maneviyat, 2016, Haz.: Habibe G. Müftüler, Dan.: Halil Aydınalp, Marmara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Öğrenilmiş Çaresizlik Davranışının Genellenme Derecesi ile Kader İnanıcı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi, 2009, Haz.: Elif Kara, Dan.: Hüseyin Peker, Ondokuz Mayıs Üniv. Sos. Bil. Enst.

Ölüm Kaygısıyla Baş Etme Eğitiminde Ölüm Kaygısı ve Psikolojik İyi Olma Düzeyine Etkisi, 2007, Haz.: Fuat Tanhan, Dan.: Üstün Dökmen, Ankara Üniv. Eğitim Bil. Enst.

Ölümden Sonra Hayat İnancının Felsefesi ve Deneysel Dayanakları, 1998, Haz.: Metin Yasa, Dan.: Cafer Sadık Yaran, Ondokuz Mayıs Üniv. Sos. Bil. Enst.

Ölümsüzlük Açısından Ruh-Beden İlişkisi, 1990, Haz.: Turan Koç, Dan.: Mehmet S. Aydın, Dokuz Eylül Üniv. Sos. Bil. Enst.

Postmodernlik Bağlamında Yeni Maneviyat ve Şifa Arayışları, Haz.: Esra Toprak Aslan, Dan.: Celalettin Çelik, Erciyes Üniv. Sos. Bil. Enst. Devam ediyor.

Psikolojik Açısından Ölüm ve Dini İnanç İlişkisi, 1997, Haz.: Faruk Karaca, Dan.: A. Vahit İmamoğlu, Atatürk Üniv. Sos. Bil. Enst.

Ruh Sağlığı Açısından Bağışlama ve Dindarlık İlişkisi, 2016, Haz.: Ayşe Şentepe, Dan.: A. Vahit İmamoğlu, Sakarya Üniv. Sos. Bil. Enst.

Sosyal Hizmet Kurumlarında Dini Danışmanlık ve Rehberlik (Yetiştirme Yurdu ve Bakım ve Sosyal Rehabilitasyon Merkezi Örneği), 2016, Haz.: Asude Coşkunsever, Dan.: Hayati Hökelekli, Uludağ Üniv. Sos. Bil. Enst.

Suçluların Topluma Kazandırılmasında Din Eğitiminin Rolü, 1997, Haz.: Kemal Karademir, Dan.: Selahattin Parladır, Dokuz Eylül Üniv. Sos. Bil. Enst.

Şehit Aileleri, Gaziler ve Gazi Ailelerinde Dini Başa Çıkma: Adana Örneği, Haz.: Nesibe Ateş, Dan.: Hasan Kayıklık, Çukurova Üniv. Sos. Bil. Enst. devam ediyor.

Şükür ve Psikolojik İyi Olma Arasındaki İlişki Üzerine Bir Alan Araştırması, 2012, Haz.: Gülüşan Göcen, Dan.: Öznur Özdoğan, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Türkiye Toplumunda Manevi İnançlar İçin Bir Ön Analiz: Denetim Odağı, Sistemin Meşrulaştırılması, Dini/Manevi Başa Çıkma ve Dindarlık Açısından Bir İnceleme, 2014, Haz.: Demet İslambay, Dan.: Bengi Öner-Özkan, Orta Doğu Teknik Üniv. Sos. Bil. Enst.

Türkiye’de Dini Danışmanlığa Duyulan İhtiyaç, Haz.: Aysun Özkan, Dan.: Ümit Horozcu, İstanbul Üniv. Sos. Bil. Enst. Devam ediyor.

Türkiye’de Dini Danışma ve Rehberlik: Alanları, İmkanları ve Yöntemleri (DİB Örneği), 2014, Haz.: Ömer F. Söylev, Dan.: Hayati Hökelekli, Uludağ Üniv. Sos. Bil. Enst.

Yalnızlık, Umutsuzluk ve Dindarlık İlişkisi, 2011, Haz.: Muhammet Kızılgöçer, Dan.: Faruk Karaca, Atatürk Üniv. Sos. Bil. Enst.

Yaşam Olayları ve Dini Başa Çıkma, 2013, Haz.: Sema Eryücel, Dan.: Öznur Özdoğan, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Yaşamı Sürdürmede Dini İnançın Rolü, 2011, Haz.: Özlem Güler Aydın, Dan.: Öznur Özdoğan, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Yaşlıların Rehberlik ve Psikolojik Danışma İhtiyaçlarının Farklı Değişkenler Açısından İncelenmesi, 2010, Haz.: Eray Demirdiş, Dan.: Seher Balcı Çelik, Ondokuz Mayıs Üniv. Sos. Bil. Enst.

Yirmi-Kırk Yaşlar Arası Kişilerde Dini Hayat İle Psiko-Sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma, 1987, Haz.: Recep Yaparel, Dan.: Neda Armaner, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Manevi Danışmanlık ve Rehberlikle İlgili Yüksek Lisans Tezleri

Aile Danışmanlığı ve Din, Haz.: Fatma Karataş, Dan.: Habil Şentürk, Süleyman Demirel Üniv. Sos. Bil. Enst. Devam ediyor.

Aile İçi Çatışma ve Anlaşmazlıkların Çözümünde Dini Danışmanlığın Önemi, 2015, Haz.: Mustafa Kemal Karabacak, Dan.: Habil Şentürk, Süleyman Demirel Üniv. Sos. Bil. Enst.

Aile İçi İletişime Manevi Psiko-Sosyal Yaklaşım, 2010, Haz.: Fatma Zeynep Belen, Dan.: Öznur Özdoğan, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Aile İçi Roller ve Manevi Yaklaşım, 2012, Haz.: Aziza Ergeshkyzy, Dan.: Öznur Özdoğan, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Aile İrşat ve Rehberlik Bürosuna Gelenlerin Psiko-Sosyal Zemini: Kırşehir Örneği, 2011, Haz.: Zehra Yıldız, Dan.: Ali Kuşat, Erciyes Üniv. Sos. Bil. Enst.

Aile İrşat ve Rehberlik Bürolarında Yapılan Dini Danışmanlık: Çorum Örneği, 2012, Haz.: Necla Yılmaz, Dan.: Muammer Cengil, Hitit Üniv. Sos. Bil. Enst.

Aile İrşat ve Rehberlik Bürolarının Yetişkin Din Eğitimine Katkısı (Adana İli Örneği), 2013, Haz.: Ömer Özdemir, Dan.: Zeki Salih Zengin, Çukurova Üniv. Sos. Bil. Enst.

Aile ve Dini Rehberlik Bürosu Görevlilerinin Karşılaştıkları Psiko-Sosyal Sorunlara Yaklaşımlarının Dini Danışmanlık ve Rehberlik Açısından Değerlendirilmesi, 2016, Haz.: Yasemin Angın, Dan.: Nurullah Altaş, Atatürk Üniv. Eğitim Bil. Enst.

Allah'a Atfedilen Özellikler ile Depresyon Arasındaki İlişki Üzerine Bir Çalışma, 2001, Haz.: Melek Güngördü, Dan.: Recep Yaparel, Dokuz Eylül Üniv. Sos. Bil. Enst.

Ankara İslahevi'ndeki Çocukların Suç İşlemelerinde Din Eğitimi Eksikliğinin Rolü, 1996, Haz.: Filiz Tekin, Dan.: Abdullah Özbek, Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst.

Beden Sağlığı ve Dindarlık İlişkisi: Kardiyoloji Hastaları, Haz.: Cengiz Yıldırım, Dan.: Muhammed Kızılgöçit, Recep Tayyip Erdoğan Üniv. Sos. Bil. Enst. Devam ediyor.

Bilişsel Terapi ve Dini Başaçıkma, 2009, Haz.: Seda Muz, Dan.: Abdülkerim Bahadır, Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst.

Bilişsel-Davranışçı Psikoterapi Yaklaşımı ile Bütünleştirilmiş Dini Danışmanlığın Ergenlerin Problemlili Davranışları Üzerindeki Etkisi, Haz.: Nurcan Yılmaz, Dan.: Çiğdem Gülmez, Kastamonu Üniv. Sos. Bil. Enst. Devam ediyor.

Bir Grup Gazinin Savaş Öncesi ve Sonrası Dini İnanç ve Davranışlarının Karşılaştırılması: Kore ve Kıbrıs Gazileri Örneği, 1992, Haz.: Ergun Bağbaba, Dan.: Erdoğan Fırat, Dokuz Eylül Üniv. Sos. Bil. Enst.

Cerrahi Girişim Yapılacak Vakalarda Preoperatif Dönemde Müzikterapi ve Dokunma Terapisi İçeren Hemşirelik Uygulamalarının Hasta Üzerindeki Etkilerinin Araştırılması, 1999, Haz.: Ş. Güngör, Dan.: Deniz Şelimen, Marmara Üniv. Sağlık Bil. Enst.

Ceza Evlerinde Dini Yaşantı ve Din Algısı: Konya Örneği, 2006, Haz.: Erhan Tecim, Dan.: Bünyamin Solmaz, Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst.

Çocuk Evlerinde Uygulanan Dini Rehberlik Hizmetlerinin Din Görevlileri ve Ev Sorumluları Açısından Değerlendirilmesi: Çanakkale

Örneği, 2016, Haz.: Havva Kaplan, Dan.: Abdullah Akın, Onsekiz Mart Üniv. Sos. Bil. Enst.

Çocuk Hastalara ve Yakınlarına Uygulanan Manevi Bakım (Hollanda Örneği), 2015, Haz.: Dilek Bal Koçak, Dan.: Öznur Özdoğan, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Davranış Genetiği Bağlamında Dini ve Manevi Eğilimler, 2008, Haz.: Nuray Türkyılmaz, Dan.: Veysel Uysal, Marmara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Deprem Tecrübesi Yaşayanlarda Dinsel Anlamlandırma Biçimleri ve Tutumlar, 2008, Haz.: Ümmüşerif Gülmez, Dan.: Ali U. Mehmedoğlu, Marmara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Deprem Dini Tutum ve Davranışlar Üzerindeki Etkisi: Düzce İl Merkezi Örneği, 2005, Haz.: Havva Makaroğlu, Dan.: M. Doğan Karacoşkun, Cumhuriyet Üniv. Sos. Bil. Enst.

DİB Bünyesindeki Aile İrşat ve Rehberlik Hizmetlerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi (Elazığ İli Örneği), 2011, Haz.: Saadet Çiftkat, Dan.: Mustafa Tavukçuoğlu, Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst.

Din Eğitimi ve Aile Danışmanlığı, Haz.: Kübra Çelik, Dan.: Mehmet Emin Ay, Uludağ Üniv. Sos. Bil. Enst. Devam ediyor.

Din Eğitiminde Rehberlik ve Psikolojik Danışma, 1999, Haz.: Aytekin Bulut, Dan.: Şükrü Keyifli, Harran Üniv. Sos. Bil. Enst.

Din Hizmetlerinde Dini Danışmanlık ve Rehberlik, 2010, Haz.: Feyza Karaca Kahvecioğlu, Dan.: Habil Şentürk, Süleyman Demirel Üniv. Sos. Bil. Enst.

Dindarlık-İntihar İlişkisi, 2005, Haz.: Halit Altıntop, Dan.: Hüseyin Certel, Süleyman Demirel Üniv. Sos. Bil. Enst.

Dini Danışmanlık Bağlamında Aile İrşat ve Rehberlik Büroları, 2010, Haz.: Tuba Kevser Şahin, Dan.: Adem Şahin, Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst.

Dini Danışmanlık ve Manevi Bakım Açısından Aile İrşat ve Rehberlik Bürolarındaki Hizmetler Üzerine Bir Araştırma, Haz.: Safinur Genç, Dan.: Sema Yılmaz, Cumhuriyet Üniv. Sos. Bil. Enst. Devam ediyor.

Dini Danışmanlıkta Destek ve Teşvik Bildiren Teknikler ve Diyalog Örnekleri, 2006, Haz.: Seyhat Doğan, Dan.: Mehmet Zeki Aydın, Cumhuriyet Üniv. Sos. Bil. Enst.

Dini Danışmanlıkta Kabul ve Anlayış Bildiren Teknikler, 2006, Haz.: Süleyman Güler, Dan.: Nevzat Yaşar Aşıkoglu, Cumhuriyet Üniv. Sos. Bil. Enst.

Dini Danışmanlıkta Telkin ve Öğretmeye Yönelik Teknikler, 2008, Haz.: Şule Koçbay, Dan.: Mehmet Zeki Aydın, Cumhuriyet Üniv. Sos. Bil. Enst.

Dini Danışmanlıkta Teşhis ve Anlamaya Yönelik Teknikler, 2006, Haz.: Bekir Bizet, Dan.: Hüseyin Yılmaz, Cumhuriyet Üniv. Sos. Bil. Enst.

Dini İman, Suç ve Tövbe İlişkisi, 1992, Haz.: Nebile Aslan, Dan.: Hayati Hökelekli, Uludağ Üniv. Sos. Bil. Enst.

Dini İnanç, İbadet ve Duanın Umutsuzlukla İlişkisi: Üniversiteli Gençler Üzerine Bir Araştırma, 1998, Haz.: Nurten Ünal, Dan.: Hayati Hökelekli, Uludağ Üniv. Sos. Bil. Enst.

Dini Yaşayışta Tövbeye Din-Psikolojik Bir Yaklaşım, 1996, Haz.: Asım Yapıcı, Dan.: Kerim Yavuz, Erciyes Üniv. Sos. Bil. Enst.

Dinin Hastalar Üzerindeki Etkisi, 1998, Haz.: Mustafa Kızmaz, Dan.: Suat Cebeci, Harran Üniv. Sos. Bil. Enst.

Dinin Kronik Hastalıkların Tedavisindeki Etkisi, Haz.: Sevgi S. Bahçekapılı, Dan.: Hasan Kaplan, Çanakkale Onsekiz Mart Üniv. Sos. Bil. Enst. Devam ediyor.

Dinsel Başaçıkma Faaliyetleri Ölçeğinin Güvenilirlik ve Geçerlik Çalışması, 2003, Haz.: Hacer Memiş, Dan.: Recep Yaparel, Dokuz Eylül Üniv. Sos. Bil. Enst.

Dinsel Danışmanlığın Teorik Çatısı, 1997, Haz.: Üzeyir Ok, Dan.: Mualla Selçuk, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Dua'nın Psikolojik ve Psikoterapik Etkileri, 1997, Haz.: Mebrure Doğan, Dan.: Hayati Hökelekli, Uludağ Üniv. Sos. Bil. Enst.

Ebeveyni Ölen Yetişkinlerde Dini Başa Çıkma, 2013, Haz.: Zehra Işık, Dan.: Ali Köse, Marmara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Ebu Bekr Zekerriyya er-Razi'nin "et-Tıbbu'r-Ruhani"sinde Davranış Bozuklukları ve Islahı, 1991, Haz.: Seyfi Kenan, Dan.: Bayraktar Bayraklı, Marmara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Engellenme Durumları ve Tabiatüstü Yüklemeler Arasındaki İlişkiler, 1997, Haz.: Sabri Özgül, Dan.: Hayati Hökelekli, Uludağ Üniv. Sos. Bil. Enst.

Ergenlik Dönemi Öğrencilerinin Ruh Sağlığı Üzerinde Manevi Bakım Uygulamalarının Etkisi, Haz.: Hamide Karaca, Dan.: Zuhâl Ağıkaya Şahin, İzmir Katip Çelebi Üniv. Sos. Bil. Enst. Devam ediyor.

Evde Bakım Hizmeti Sunan Aile Bireyi Bakıcıların Moral ve Manevi Değerlerinin Başa Çıkmadaki Etkisi, 2011, Haz.: Zeki Karataş, Dan.: Ahmet Albayrak, Rize Üniv. Sos. Bil. Enst.

Gençlerdeki Hazcılığa (Hedonizm) Psikolojik ve Manevi Yaklaşım, 2012, Haz.: Berna Kesmen, Dan.: Öznur Özdoğan, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Günümüz Ateistlerinde Hayatı Anlamlandırma, 2004, Haz.: Efsun Ergezen, Dan.: Öznur Özdoğan, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Hadislerde Hastalık ve Tedavi Yolları, 2010, Haz.: Gülsen Eren, Dan.: Mehmet Özşenel, Sakarya Üniv. Sos. Bil. Enst.

Halktaki Din Adamı İmajı ve Din Görevlilerinden Beklentileri, 1992, Haz.: Hamdi Uygun, Dan.: Hüseyin Peker, Ondokuz Mayıs Üniv. Sos. Bil. Enst.

Hastalıklarla Başa Çıkmada Dinin Rolü: Kanser Hastaları Örneği, 2007, Haz.: Aişe Çiftçi, Dan.: Ali Köse, Marmara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Hastane Hizmetleri Bağlamında Manevi Bakım ve New York Healthcare Chaplaincy Örneği, 2013, Haz.: Hasan Mollaoğlu, Dan.: Öznur Özdoğan, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Hastanede Dini Hayat: Konya Örneği, 2004, Haz.: Arif Korkmaz, Dan.: Mehmet Bayyigit, Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst.

Hastanelerde Din ve Moral Hizmetleri, 1997, Haz.: Nurullah Altaş, Dan.: Mualla Selçuk, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Hayatı Anlamlandırma ve Ruh Sağlığı İlişkisi, Haz.: Serhan Tanrıverdi, Dan.: Mehmet Atalay, İstanbul Üniv. Sos. Bil. Enst. Devam ediyor.

Hemşirelerin Maneviyat ve Manevi Bakıma İlişkin Düşüncelerinin Belirlenmesi, 2008, Haz.: Nesrin Okyay, Dan.: Meryem Yılmaz, Cumhuriyet Üniv. Sağ. Bil. Enst.

Hemşirelik Öğrencilerinin Maneviyat ve Manevi Bakımı Algılayışı, 2015, Haz.: Meryem Aksoy, Dan.: Gülay İpek Çoban, Atatürk Üniv. Sağ. Bil. Enst.

Hıristiyanlık'ta ve İslamiyet'te Şifa, 2004, Haz.: Rifai Erten, Dan.: Ali Rafet Özkan, Atatürk Üniv. Sos. Bil. Enst.

Huzurevi Sakinlerinde Dini Yaşayış, 2006, Haz.: Adeviye Şimşek, Dan.: Hasan Kayıklık, Çukurova Üniv. Sos. Bil. Enst.

Huzurevinde Manevi Bakım Uygulamaları: Narlıdere Huzurevi Örneği, Haz.: Betül Altay, Dan.: Zuhul A. Şahin, İzmir Katip Çelebi Üniv. Sos. Bil. Enst. Devam ediyor.

Huzurevlerinde Yaşayan Yaşlılarda Dini Hayat: Antalya Örneği, 2007, Haz.: Hüseyin Hasyılmaz, Dan.: Abdülkerim Bahadır, Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst.

Hükümlülerde Dini Yaşayış: Psikolojik Bir Yaklaşım (Mersin Örneği), 2014, Haz.: Gökhan Can, Dan.: Hasan Kayıklık, Çukurova Üniv. Sos. Bil. Enst.

İbn Sina'da Ölümsüzlük Düşüncesi, 2007, Haz.: Özcan Sarıdoğan, Dan.: Şaban Hakkı, Gazi Üniv. Sos. Bil. Enst.

İnsanların Ölüm Karşısındaki Tutumları Hakkında Yapılan Araştırmaların Değerlendirilmesi, 1994, Haz.: Murat Yıldız, Dan.: Erdoğan Fırat, Dokuz Eylül Üniv. Sos. Bil. Enst.

İntihar Din-Psikolojik Bir İnceleme: Van Örneği, 2007, Haz.: Muhammet Ali İnci, Dan.: Süleyman Akyürek, Cumhuriyet Üniv. Sos. Bil. Enst.

İslam Düşünürlerine Göre Ruh ve Nefs, 1995, Haz.: Hayri Kaplan, Dan.: Hayrani Altıntaş, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst.

İslam Hukukunda Hasta ve Engellilerin Temel Hak ve Özgürlükleri, Haz.: İbrahim Uysal, Dan.: Mehmet Dirik, İzmir Katip Çelebi Üniv. Sos. Bil. Enst. Devam ediyor.

İslam'da Ruh Sağlığı ve Tövbe, 1992, Haz.: M. Şakir Zorlu, Dan.: Abdullah Özbek, Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst.

İstanbul Müftülüğü Aile İrşat ve Rehberlik Bürosuna Sorulan Sorular Işığında İstanbul'da Aile Hayatının Sosyolojik Analizi, 2010, Haz.: Bilge Şen, Dan.: Enver Uysal, Uludağ Üniv. Sos. Bil. Enst.

Kader İnancının Psikoterapik Açıdan Fonksiyonu, 2006, Haz.: Yusuf Kandemir, Dan.: Faruk Karaca, Atatürk Üniv. Sos. Bil. Enst.

Kanser Hastaları İçin Destekleyici Bakım Gereksinimleri Ölçeği’nin Türk Toplumunda Geçerlilik ve Güvenirliğinin İncelenmesi, 2015, Haz.: Ayfer Aksuoğlu, Dan.: Leman Şenturan, Haliç Üniv. Sağ. Bil. Enst.

Kanser Hastalarında Algıladıkları Sosyal Desteğin Depresyon Düzeyleri ve Anksiyete Düzeyleri Üzerine Etkisinin İncelenmesi, 2016, Haz.: Filiz İmamoğlu, Dan.: Hüseyin Ebadi, Beykent Üniv. Sos. Bil. Enst.

Kanser Hastalarında Algılanan Sosyal Desteğin Travma Sonrası Stres Bozukluğu Depresyon Anksiyete ve Stres İle Olan İlişkisi, 2015, Haz.: Handan Erdoğan, Dan.: İtir Tarı Cömert, Hasan Kalyoncu Üniv. Sos. Bil. Enst.

Kanser Hastalarında İç–Dış Kontrol Odağının Depresyon Üzerine Etkisinin Araştırılması, 2007, Haz.: Nagehan Işık Açıkmeşe, Dan.: Arşaluyş Kayır, İstanbul Üniv. Sağlık Bil. Enst.

Kanser Hastalarında Yaşamda Anlamın İncelenmesi, 2011, Haz.: Şeyda Arda, Dan.: Sedat Özkan, İstanbul Üniv. Sağ. Bil. Enst.

Kanser Hastalarının Hastalık Algısı ve Umutsuzluk Düzeyleri, 2009, Haz.: Aysin Kayış, Dan.: Sevim Buzlu, Haliç Üniv. Sağ. Bil. Enst.

Kanser Hastalarıyla Çalışan Sağlık Personelinin Ötenaziye İlişkin Düşüncelerinin Değerlendirilmesi, 2002, Haz.: Hatice Işıkhana, Dan.: Sunay İl, Hacettepe Üniv. Sos. Bil. Enst.

Kanserli Hastalarda Ölüm İlişkin Depresyon İle Dindarlık Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma, Haz.: Mikail Keskin, Dokuz Eylül Üniv. Sos. Bil. Enst. Devam ediyor.

Kanserli Hastaların İyileşmesinde Manevi Değerlerin Rolü, 2005, Haz.: Zehra Kurt, Dan.: Öznur Özdoğan, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Kelamda Kader Anlayışının İnsan Davranışlarını Belirlemedeki Rolü, 2003, Haz.: Zuha Döndü Seven, Dan.: A. Hadi Adanalı, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Kemoterapi Alan Kanser Hastalarında Dini İnanç ve Maneviyatın Depresyon Düzeyi ve Yaşam Kalitesine Etkisinin Belirlenmesi, 2014,

Haz.: Eda Özge Yazgan, Dan.: Ayten Demir Zencirci, Ankara Üniv. Sağlık Bil. Enst.

Kırgız Türklerinin Kültüründe Müzik Terapi Uygulamaları ve Maneviyat İlişkisi, 2011, Haz.: Ermamat Ergeshov, Dan.: Öznur Özdoğan, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Koruyucu Sağlık Hizmetlerinin Kur'an-i Ölçüleri, 2005, Haz.: Sare Emanet, Dan.: Bayraktar Bayraklı, Marmara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Kötülük Problemine Din Eğitimi Açısından Bir Yaklaşım, 1997, Haz.: Zeynep Kılıçer, Dan.: Cemal Tosun, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Kur'an'ın Işığında İnanan İnsanın Duasına Psikolojik Bir Yaklaşım, 1994, Haz.: Hasan Kayıklık, Dan.: Kerim Yavuz, Erciyes Üniv. Sos. Bil. Enst.

Kur'an-ı Kerim'de Tasvir Edilen İnsan Modelinin Varoluşçu Psikolojinin İnsan Modeliyle Karşılaştırılması, Haz.: Hakan Girti, Dan.: Zuhul A. Şahin, İzmir Katip Çelebi Üniv. Sos. Bil. Enst. Devam ediyor.

Kurum Bakımı Altındaki Yaşlıların Sosyokültürel ve Manevi İhtiyaçlarının Karşılama Düzeyleri: İstanbul Kayışdağı Darülaceze Örneği, 2012, Haz.: Orhan Yaman, Dan.: Ali Rıza Abay, Yalova Üniv. Sos. Bil. Enst.

LGBT Bireylerde Dini ve Manevi Eğilimler, 2014, Haz.: Evrim Anık, Dan.: Ali Ayten, Marmara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Maneviyat Eğitimi ve Japon Eğitim Sisteminin Türkiye'de Uygulanması, 1993, Haz.: Zerrin Akbaytuan, Dan.: Nur Serter, İstanbul Üniv. Sos. Bil. Enst.

Meme Kanseri Hastalarda Ağrı ve Uzun Kaybına (Mastektomi) Bağlı Depresyon Düzeylerinin Yaşam Kalitesi ve Dindarlık İle İlişkisi, 2015, Haz.: Emine Kurt, Dan.: Ahmet Albayrak, Uludağ Üniv. Sos. Bil. Enst.

MS Hastalarının Dindarlık ile Genel Kaygı Düzeyleri Arasındaki İlişki, Haz.: Havva Akhan, Dan.: Ali Rıza Aydın, Ondokuz Mayıs Üniv. Sos. Bil. Enst., devam ediyor.

MS Hastalarının Dindarlık ile Genel Kaygı Düzeyleri Arasındaki İlişki, Haz.: Havva Akhan, Dan.: Ali Rıza Aydın, Ondokuz Mayıs Üniv. Sos. Bil. Enst. Devam ediyor.

Okul Öncesi Çocuklarda Davranış Yönetimi ve Manevi Yaklaşım: Dua Deneyimi ve Sosyal Davranış İlişkisi, 2015, Haz.: Esra Aydınbaş, Dan.: Öznur Özdoğan, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Ortopedik Engellilik ve Dini Başa Çıkma (Trabzon Örneği), 2015, Haz.: Selvi Muhcu, Dan.: Muammer Cengil, Hitit Üniv. Sos. Bil. Enst.

Ölüm Korkusu İle Başa Çıkmada Dinin Rolü: Kanseri Hastalar Üzerinde Bir Araştırma, Haz.: Merve Kocaman, Dan.: Hayati Hökelekli, Uludağ Üniv. Sos. Bil. Enst. Devam ediyor.

Özgüven Oluşmasında Manevi Değerlerin Rolü, 2006, Haz.: Sema Mutluer, Dan.: Öznur Özdoğan, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Özürlü Çocukların Din Eğitimi, 1999, Haz.: Durmuş Ali Etbaş, Dan.: Mehmet Emin Ay, Uludağ Üniv. Sos. Bil. Enst.

Palyatif Hasta ve Hasta Yakınları Üzerinde Duanın Psimkoterapötik Etkileri, Haz.: Hikmet Şaraplı, Dan.: Ali Kuşat, Erciyes Üniv. Sos. Bil. Enst. Devam ediyor.

Psikiyatrinin Fosilleşmesine Karşı Kültür ve Maneviyat, Haz.: Arsida Velija, Dan.: Ahmet Albayrak, Uludağ Üniv. Sos. Bil. Enst. Devam ediyor.

Psikolojik Danışma Etkileşiminde Maneviyata Bakış: Nitel Bir Çalışma, 2015, Haz.: Zeynep Takmaz, Dan.: Halil Ekşi, Marmara Üniv. Eğitim Bil. Enst.

Psikolojik ve Öznel İyi Olma Hali ile Dini İnançlar Arasındaki İlişki Üzerine Bir İnceleme, 2011, Haz.: Fatma Balcı, Dan.: Hayati Hökelekli, Uludağ Üniv. Sos. Bil. Enst.

Psikoterapötik Bir Teknik Olarak Hikaye ile Tedavi: Mevlana'nın Mesnevi'si Örneği, 2011, Haz.: Ayşe Ş. Yüksel, Dan.: Mehmet Atalay, İstanbul Üniv. Sos. Bil. Enst.

Sağlık Çalışanlarının Maneviyat ve Manevi Bakım Algısı: İstanbul Örneği, 2016, Haz.: Nihal Esendir, Dan.: Hasan Kaplan, Onsekiz Mart Üniv. Sos. Bil. Enst.

Sağlık İletişimi: Kanseri Hastaları ile Hekim İlişkisi, 2017, Haz.: İlknur Deren Korkmaz, Dan.: Emine Özden Cankaya, İstanbul Aydın Üniv. Sos. Bil. Enst.

Sevap ve Günah Algılarının Tutum ve Davranışlara Etkileri, 2006, Haz.: Esat Burul, Dan.: Ali Kuşat, Erciyes Üniv. Sos. Bil. Enst.

Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumlarındaki Öğrencilerde Dini Algının Psikolojik Temelleri ve Dini Danışmanlık Rehberlik, 2012, Haz.: Hacer Çetin Güngör, Dan.: Muammer Cengil, Hitit Üniv. Sos. Bil. Enst.

Sosyal İlişkilerdeki Başarı ve Başarısızlık Nedenlerinin Algılanması ile Yalnızlık Arasındaki Bağlantı, 1984, Haz.: Recep Yaparel, Dan.: Orhan Aydın, Hacettepe Üniv. Sos. Bil. Enst.

Sosyo-Kültürel Açından Din Görevlilerinin Toplumdaki İmajı: Kayseri/Kocasinan İlçesi Örneği, 2007, Haz.: Hayrettin Gül, Dan.: İsmet Altıkardeş, Gazi Üniv. Sos. Bil. Enst.

Suçtu Engellemede Din Eğitiminin Rolü: Van Kapalı Cezaevi Örneği, 1997, Haz.: Ahmet Pehlivan, Dan.: Hüseyin Varol, Yüzüncü Yıl Üniv. Sos. Bil. Enst.

Sufi Hikayelerinin Kullanıldığı Bilişsel-Davranışçı Yaklaşımla Bütünleştirilmiş Bibliyoterapinin İşlevsel Olmayan Düşünceler ve Kendini Gerçekleştirme Üzerindeki Etkisi, 2007, Haz.: Ulaş Aracı, Dan.: Üstün Dökmen, Ankara Üniv. Eğit. Bil. Enst.

Suriyeli Mültecilerde Dini Başa Çıkma ve Ruh Sağlığı, 2014, Haz.: Zeynep Sağır, Dan.: Ali Ayten, Marmara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Tanrı'ya Yönelik Atıflar, Benlik Algısı ve Günahkarlık Duygusu: Yetişkin Örnekleme, 2007, Haz.: Özlem Güler, Dan.: Öznur Özdoğan, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Tasavvuf Psikolojisindeki Hastalıkların Nedenleri ve Tedavi Yöntemleri, Haz.: Fatma Şüheda Dilmen, Dan.: Orhan Gürsu, Akdeniz Üniv. Sos. Bil. Enst. Devam ediyor.

Telkin ve Terapide Duanın Önemi, 2009, Haz.: Sümeyra Güzel, Dan.: Abdülkadir Etöz, Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst.

The Validity and Reliability Study of The Turkish Version of the Spirituality Scale, 2009, Yaz.: Gonca Bedel, Dan.: Hanna Nita Scherler, İstanbul Bilgi Üniv. Sos. Bil. Enst.

Tıbbi Hizmetlerde Manevi Bakım, Danışmanlık ve Rehberlik, Haz.: Zeynep Usta, Dan.: Necmi Karşlı, Karadeniz Teknik Üniv. Sos. Bil. Enst. Devam ediyor.

Travma Sonrası Stres, Dünyaya İlişkin Varsayımlar ve Tanrı Algısı Arasındaki İlişki, 2011, Haz.: Parvaneh E. Dinvar, Dan.: Öznur Özdoğan, Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Türkiye’de Din Adamının Sosyal Statüsü, 2003, Haz.: Kadir Adıyaman, Dan.: Zeki Arslantürk, Marmara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Yaşamın Zorlukları ile Başa Çıkmada Kader İnancının Rolü, 2008, Haz.: Elif Batman, Dan.: Asım Yapıcı, Çukurova Üniv. Sos. Bil. Enst.

Yaşlılarda Dindarlıkla Ölüm Kaygısı Arasındaki İlişki Üzerine Bir araştırma: Denizli Huzurevi Örneği, Haz.: Mustafa Avcı, Dan.: Habil Şentürk, Süleyman Demirel Üniv. Sos. Bil. Enst., devam ediyor.

Yaşlılarda Dini Hayat: Erzurum Örneği, 2002, Haz.: Mehmet Yaşar Buyacı, Dan.: Niyazi Usta, Atatürk Üniv. Sos. Bil. Enst.

Yaşlılarda Ölüm Kaygısı ve Dindarlık, 2010, Haz.: emel N. Dağlı, Dan.: Adem Şahin, Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst.

Yaşlılarda Sosyal ve Manevi Bakım (Darülaceze Örneği), 2009, Haz.: Ayşe Akgül, Dan.: Mehmet Faruk Bayraktar, Marmara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Yaşlıların Din Eğitimi ve Öğretimi Açısından Problem ve Beklentileri: Huzurevi Yaşlıları Üzerine Yapılmış Bir Araştırma, 2006, Haz.: Mehmet Ruhi Kalem, Dan.: Mehmet Emin Ay, Uludağ Üniv. Sos. Bil. Enst.

Yaşlılık Döneminde Temel Problemler ve Dini Başa Çıkma, 2009, Haz.: Ayşe Şentepe, Dan.: Veysel Uysal, Marmara Üniv. Sos. Bil. Enst.

Yetiştirme Yurdu Ergenlerinde Allah Tasavvuru (Malatya Örneği), 2009, Haz.: Şükran Demirci, Dan.: Ali Kuşat, Erciyes Üniv. Sos. Bil. Enst.

Yetiştirme Yurtlarındaki Gençlerin Dini Duygu, Düşünce, Tutum ve Davranışları Üzerine Bir Araştırma, 1993, Haz.: Adem Şahin, Dan.: Bünyamin Solmaz, Selçuk Üniv. Sos. Bil. Enst.

Yoğun Bakımda Yatan Çocuk Hastaların Annelerinin Manevi Bakım (Spiritüel Bakım) Gereksinimleri, 2006, Haz.: Esmâ Sülü, Dan.: Zümrüt Başbakkal, Ege Üniv. Sağ. Bil. Enst.

Manevi Danışmanlık ve Rehberlikle İlgili Makaleler

Acı ve Tatlı Dindarlığın Bedelleri ve Faydaları Üzerine Bir Değerlendirme, Yaz.: Kenneth I. Pargament, Çev.: Ali U. Mehmedoğlu, Çukurova ÜİFD, Cilt: 13, (1), 2005: 279-306.

Affedicilik ve Din: Affetme Eğilimi ve Dindarlıkla İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma, Yaz.: Ali Ayten, MÜİFD, Sayı: 37, 2009: 111-128.

Aile İrşat ve Rehberlik Bürolarında Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri, Yaz.: Hüseyin Peker, Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri kitabı içinde edt.: N. Altaş & M. Köylü; Gündüz Yay., Ankara, 2012: 342-356.

“Arkasından Ağlanması Sebebiyle Ölüye Azap Edilir” Hadisine Sosyo-Kültürel Bağlamda Bir Yaklaşım, Yaz.: Emin Aşıkcutlu, MÜİFD, Sayı: 31, 2006: 33-66.

Bakıma Muhtaç Kişilere Yönelik Sosyal Hizmetler ve Dini Değerler, Yaz.: Naci Kula, Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri kitabı içinde edt.: N. Atlas & M. Köylü; Gündüz Yay., Ankara-2012: 188-202.

Başta Çıkmanın Dini Boyutu: Teori, Araştırma ve Uygulamadaki Gelişmeler, Yaz.: K. I. Pargament ve diğ. Çev.: Ç. Damla Balaban, Din ve Maneviyat Psikolojisi kitabı içinde, Der.: R. F. Paloutzian & Crystal L. Park, Çev. Edt.: İ. Çapcıoğlu & A. Ayten, Phoenix Yay.-Ankara, 2013: 377-408.

Batı Ülkeleri ve Ülkemiz Hastanelerinde Din Hizmetleri, 1994, Yaz.: Asaf Ataseven, İBAVSVG Hastanesi Dergisi, Sayı: 18.

Bazı Hadislerin Psikoterapi Açısından Yorumlanması, Yaz.: Adem Dölek, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, C. II., S. 4, 2002: 21-38.

Bedensel Engellilere Karşı Tutumlar İle Dini Tutumlar Arasındaki İlişki, Yaz.: Naci Kula, Manevi Sosyal Hizmetler kitabı içinde, Edt.: Ali Seyyar, Rağbet Yay., İstanbul-2008: 259-298.

Bibliyoterapi, Yaz.: U. Öner, Çankaya Üniv. FEFD, Cilt: 7, 2007: 133-150.

Bilişsel-Davranışçı Psikoterapi Yaklaşımı ile Bütünleştirilmiş Dini Danışmanlık Modeli'nin Din Eğitimi Alan Erkek Üniversite Öğrencilerinin Durumluk ve Sürekli Kaygı Düzeylerine Etkisi, Yaz.:

Recep Kaymakcan & Turgay Şirin, 2013, Değerler Eğitimi Dergisi, Sayı: XI, 2013: 111-148.

Bir Din Öğretimi Yaklaşımı Olarak Dini Danışma ve Rehberlik, Yaz.: Suat Cebeci, Değerler Eğitimi Dergisi, Cilt: 8, (19), 2010: 53-69.

Bir Kayıp Sonrasında Zorluklar Yaşayan Üniversite Öğrencilerine Yönelik Bir Yas Danışmanlığı Modeli, Yaz.: C. A. Gizir, Mersin ÜEFD, Sayı: 2, (2), 2006: 195-213.

Boşanma Sorunlarında Dini Danışmanlık ve Rehberlik: DİB Örneği, Yaz.: Salih Aybey, Elektronik SBD, Sayı: 59, 2016: 1447-1455.

Cami Din Görevlilerinin Yeterliliklerinin Manevi Danışmanlık Açısından Değerlendirilmesi, Yaz.: İlhan Topuz, SDÜİFD, Sayı: 35, 2015: 27-56.

Cerrahi Hemşirelik Bakımının Manevi Boyutu, Yaz.: Nesrin Aştı ve diğ., Hemşirelik Dergisi, Sayı: 54, 2005: 27-34.

Ceza İnfaz Kurumlarında Din Eğitimi, Yaz.: Fatih Çınar, HÜİFD, Cilt: 15, Sayı: 29, 2016: 131-148.

Ceza İnfaz Kurumlarında Din Hizmetleri, Yaz.: Harun Işık, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. III., S. 12, 2010: 250-263.

Cezaevlerinde Din Eğitimi ve Dini Danışmanlık, Yaz.: Şuayip Özdemir, Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri kitabı içinde edt.: N. Altaş & M. Köylü; Gündüz Yay., Ankara, 2012: 304-339.

Cezaevlerinde Dini Yaşantı ve Din Algısı, Yaz.: Erhan Tecim, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 22, 2009: 61-86.

Cinsel Sorunlarda Manevi Danışmanlık ve Rehberlik (MDR) Uygulamaları, Yaz.: Zeliha Subaşı, Manevi Danışmanlık ve Rehberlik: Teori ve Uygulama Alanları kitabı içinde, Edt.: Ali Ayten, DEM Yay., İstanbul-2017: 191- 231.

Cumhuriyetten Önce Dezavantajlı Sosyal Gruplara Yönelik Manevi Sosyal Hizmetler, Yaz: Yusuf Küçükdağ, Manevi Sosyal Hizmetler, 2008: 83-99.

Çocuklarda Palyatif Bakım, Yaz.: Lale, Algier, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası, Sayı: 58 (3), 2005: 132-135.

Danışmanlık Görevi Yürüten Din Görevlilerinin Mesleki Algılarına Yönelik Nitel Bir Araştırma, Yaz.: İlhan Topuz, SDÜİFD, Sayı: 34, 2015: 75-93.

Deprem ve Dini Başa Çıkma, Yaz.: Naci Kula, Hitit ÜİFD, Cilt: 1, (1), 2002: 234-255.

Depresyon ve Dinî İnançlar ile Tabiat Üstü Nedensel Yüklemeler Arasındaki İlişkiler, Yaz.: Recep Yaparel, DEÜİFD, Sayı: 8, 1994: 275-299.

Depresyonu Önlemede Dini İnancın Koruyucu Rolü, Yaz.: Muammer Cengil, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Sayı: 3/2, 2003: 129-152.

Dezavantajlı Gruplara Yönelik Manevi ve Psiko-Sosyal Bakım Uygulamaları: Sevilla Örneği, Yaz.: Fatma Z. Belen, Dezavantajlı Gruplar Psiko-Sosyal ve Manevi Bakım kitabı içinde, Edt.: İhsan Çapcıoğlu & Fatma Z. Belen, Grafiker Yayınları, Ankara, 2016: 15-36.

Dezavantajlı Gruplara Yönelik Rehberlik Uygulamaları: Almanya, Finlandiya ve İngiltere Örneği, Yaz.: Fatma Z. Belen, Dezavantajlı Gruplar Psiko-Sosyal ve Manevi Bakım kitabı içinde, Edt.: İhsan Çapcıoğlu & Fatma Z. Belen, Grafiker Yayınları, Ankara, 2016: 71- 102.

Dezavantajlı Gruplara Yönelik Rehberlik Uygulamaları: Slovakya Örneği: İhsan Çapcıoğlu & Mualla Yıldız, Dezavantajlı Gruplar Psiko-Sosyal ve Manevi Bakım kitabı içinde, Edt.: İhsan Çapcıoğlu & Fatma Zeynep Belen, Grafiker Yayınları, Ankara, 2016: 103-132.

Din Felsefesinde Kötülük Problemi, Yaz.: Necip Taylan, MÜİFD, Sayı: 11-12, 1997: 47-79.

Din Görevlilerinin Mistik Tecrübe Düzeyleri, Yaz.: Ahmet Albayrak, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt. IX, Sayı: 1, 2009: 153-185.

Din Görevlilerinin Şizofreniye İlişkin Bilgi ve Tutumları (Düzce Örneği), Yaz.: F. Eker ve diğ., Psikiyatri Hemşireliği Dergisi, Cilt: 1, (2), 2010: 63-70.

Din Hizmetleri ve Dini Danışmanlık İlişkisi, Yaz.: Nurullah Altaş, 2012, Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri kitabı içinde, Edt.: N. Altaş & M. Köylü, Gündüz Yay.-Ankara-2012: 12-35.

Din Hizmetlerinin Sosyal Hayata Etkisi: Kayseri Örneği, Yaz: Hasan Yavuzer, Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: II, Sayı: 9, 2011: 44-63.

Din Psikolojisi mi, Din ve Maneviyat Psikolojisi mi?, Yaz.: Kenneth I. Pargament, Çev.: Ahmet R. Geçioğlu, Bilimname, Sayı: 29, (2), 2015: 365-382.

Din Psikolojisi ve Manevi Değerler, Yaz.: Öznur Özdoğan, SDÜİFD, Sayı: 15, (2), 2005: 159-180.

Din Psikolojisi ve Maneviyat Alanlarında Ölçüm, Yaz.: Peter C. Hill, Çev.: Mustafa Ulu, Bilimname, Sayı: 29, 2015: 311-338.

Din Psikolojisi ve Maneviyat Araştırmalarında Ölçme: Mevcut Durum ve Değerlendirme, Yaz.: Peter C. Hill, Çev.: A. Sezen, Din ve Maneviyat Psikolojisi kitabı içinde, Der.: R. F. Paloutzian & Crystal L. Park, Çev. Edt.: İ. Çapcıoğlu & A. Ayten, Phoenix Yay., Ankara-2013: 103-136.

Din Psikolojisinin Kullanım Alanları: Dini Danışmanlık ve Rehberlik, Yaz.: Üzeyir Ok, Din Psikolojisi kitabı içinde, Edt.: F. Karaca & A. Bahadır, EAÜ Açıköğretim Fakültesi Yay., 2012: 1-29.

Din ve Anlam, Yaz.: C. L. Park, Çev.: İlker Yenen, Din ve Maneviyat Psikolojisi kitabı içinde, Der.: R. F. Paloutzian & Crystal L. Park, Çev. Edt.: İ. Çapcıoğlu & A. Ayten, II cilt, Phoenix Yayınları, Ankara, 2013: 29-66.,

Din ve Maneviyat Sağlığı Etkiler mi?, Yaz.: D. Oman & C. E. Thoresen, Çev.: Özer Çetin, Din ve Maneviyat Psikolojisi kitabı içinde, Der.: R. F. Paloutzian & Crystal L. Park, Çev. Edt.: İ. Çapcıoğlu & A. Ayten, Phoenix Yay., Ankara, 2013: 295-342.

Din ve Maneviyatı Kavramlaştırma: Birleşme ve Ayrılma Noktaları, Yaz.: Peter C. Hill, Kenneth I. Pargament ve diğ., Çev.: Nurten Kimter, ÇOMÜİFD, Sayı: 3, 2013: 85-118.

Din ve Maneviyatın Kavramlaştırılması ve Ölçülmesindeki Gelişmeler, Yaz.: Peter C. Hill & Kenneth I. Pargament, Çev.: Mustafa Ulu, Bilimname, Sayı: 28, 2015: 343-368.

Din, Maneviyat ve Depresyon: Tetkik ve Tedavi İçin Öneriler, Yaz.: Simon Dein, Çev.: Nurten Kimter, EKEV Akademi Dergisi, Sayı: 58, 2014: 739-750.

Din, Maneviyat ve Diğerkamlık, Yaz.: Vassilis Saroplou, Çev.: Meryem Şahin, ÇOMÜİFD, Sayı: 7, 2015: 113-145.

Din, Maneviyat ve Tıp: Klinik Uygulama İçin Araştırma Bulguları ve Öneriler, Yaz.: H. G. Koenig, Çev.: Nurten Kimter, Bilimname, Sayı: 25, 2013: 215-230.

Din, Sağlık ve Din Psikolojisi: Din ve Sağlık Konusunda Yapılacak Hangi Araştırmalar, Dini Anlamamıza Yardımcı Olur?, Yaz.: James Jones, Çev.: Behlül Tokur & Metin Güven, Bilimname, Sayı: 23, Cilt: 2, 2012: 229-243.

Dindar Hastaya Psikiyatrik Yaklaşım ve Yardım, Yaz.: Erol Göka, Türkiye Günlüğü, Sayı: 31, 1994: 147-159.

Dindarlık Ruhsal ve Fiziksel Sağlığı Etkiler mi?, Yaz.: Ali Ayten, Din, Erdem ve Sağlık kitabı içinde, Edt.: Ali Ayten, Çamlıca Yay., İstanbul-2015: 21-90.

Dindarlık ve Maneviyat, Yaz.: B. F. Zinnbauer & K. I. Pargament, Çev.: S. Düzgüner, Din ve Maneviyat Psikolojisi kitabı içinde, Der.: R. F. Paloutzian & Crystal L. Park, Çev. Edt.: İ. Çapcıoğlu & A. Ayten, Phoenix Yay., Ankara-2013: 61-102.

Dindarlık ve Maneviyatın Ruh Sağlığı ve Psikopatoloji ile İlişkisi, Yaz.: L. Miller & B. S. Kelley, Çev.: Ö. Güler Aydın, Din ve Maneviyat Psikolojisi kitabı içinde, Der.: R. F. Paloutzian & Crystal L. Park, Çev. Edt.: İ. Çapcıoğlu & A. Ayten, Phoenix Yay., Ankara-2013: 343-376.

Dindarlık, Dini Başa Çıkma ve Depresyon İlişkisi: Suriyeli Sığınmacılar Üzerine Bir Araştırma, Yaz.: A. Ayten & Z. Sağır, MÜİFD, Sayı: 47, 2014: 5-18.

Dini Başa Çıkma, Şükür ve Hayat Memnuniyeti İlişkisi: Hastalar, Hasta Yakınları ve Hastane Çalışanları Üzerine Ampirik Bir Araştırma, Yaz.: Ali Ayten ve diğ., Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt: 12, Sayı: 2, 2012: 45-79.

Dini Danışma ve Rehberliğin Temel Kavramları ve Tarihi Arka Planı Üzerine Bir Değerlendirme, Yaz.: Ömer. F. Söylev, CÜİFD, Cilt: 21, 2017: 255-296.

Dini Danışma ve Rehberliğin Teolojik Temellerine İslami Yaklaşım, Yaz.: Ömer F. Söylev, Diyanet, 2017:

Dini Danışma ve Rehberliğin Teolojik ve Psikolojik Temelleri, Yaz.: Ömer. F. Söylev, Diyanet, Cilt: 53, 2017: 75-10.

Dini Danışmanlığın Teorik Temelleri, Yaz: Nurullah Altaş, AÜİFD, Cilt: 41, 2000: 327-350.

Dini Danışmanlık Bağlamında Aile ve Dini Rehberlik Büroları, Yaz.: Salih Aybey, Gaziosmanpaşa ÜİFD, Cilt: III, Sayı: 2, 2015: 137-152.

Dini Danışmanlık, Yaz.: Nevzat Yaşar Aşıkoglu, Edt.: Şaban Karaköse, TİDEF Yayınları, İstanbul, 2010: 439-446.

“Dini Danışmanlık ve Rehberlik”in Bir Bilim Dalı Olarak Gelişmesinin Gerekliliği Üzerine Bazı Düşünceler, Yaz.: Remziye Ege, Dini Araştırmalar, Cilt: 14, Sayı: 39, 2011: 104-114.

Dini Danışmanlık: Psikoterapi ile Din Eğitiminin Buluşma Noktası, Yaz.: Bülent Çelikel, Marife, Cilt: 13, 2013: 55-68.

Dini Danışmanlık: Tanımı ve Tarihi, Yaz.: Üzeyir Ok, Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri kitabı içinde edt.: N. Altaş & M. Köylü; Gündüz Yay., Ankara-2012: 38-58.

Dini İnanç ve Psikolojik Sağlık İlişisine Dair Bir Değerlendirme, Yaz.: Özlem G. Aydın, Toplum Bilimleri Dergisi, Sayı: 8, 2010: 95-105.

Dini Sosyal Hizmetlerin Temelleri, Yaz.: Sadettin Özdemir, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sos. Bil. Dergisi, Sayı: 25, 2012: 125-138.

Dinî Suçluluk Duygusu ve Savunma Mekanizmaları, Yaz.: Hüseyin Certel, Akademik Araştırmalar Dergisi, Sayı: 1, 1996: 24-29.

Dini Telkin ve Tebliğde Psikolojik Esaslar, Yaz.: Hayati Hökelekli, Diyanet Dergisi, Cilt: 19, Sayı: 1, Ankara, 1983: 27-39.

Dini Yönelim, Olgun İman ve Psikolojik Rahatsızlıklar: Negatif ve Pozitif İlişkiler, Yaz.: John M. Salsman & C. R. Carlson, Çev.: Ali Ayten, MÜİFD, Sayı: 26, 2004: 119-131.

Dinin Ruh ve Beden Sağlığı Üzerindeki Etkisi, Yaz.: M. Köylü, Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri kitabı içinde edt.: N. Atlas & M. Köylü; Gündüz Yay., Ankara, 2012: 112-138.

Dinsel Metin Okuyarak Psikolojik Zorluklarla Başa Çıkmak: Bibliyoterapinin Kapsamını Genişletmek, Yaz.: Mehmet Atalay, EKEV, Cilt: 48, 2011: 23-52.

Divan Şiirinde Hastalık ve Tedavi, Yaz.: Bilal Kemikli, UÜİFD, Cilt: 16, (1), 2007: 19-36.

Diyarbakır Bölgesinde Yas ve Din İlişkisi, Yaz.: A. Özçetin, Düşünen Adam, Sayı: 13, (1), 2000: 12-18.

Doğal Felaket ve İstiraplar Konusunda Kelamcıların Görüşleri-Tahlil, Tenkid ve Öneriler, Yaz.: Hulusi Arslan, Marife, Sayı: 2, 2002: 19-34.

Doğum Kontrolüne İlişkin Tutumların Oluşmasında Dinsel ve Dinsel Olmayan (Seküler) Bilgilerin Rolü, Yaz.: Recep Yaparel, İslamiyat, Cilt: 2, S.: 1, 1999:

Edinburgh Üniversitesi Teoloji Fakültesi Kütüphanesi'nde Kayıtlı Manevi (Psikolojik) Danışmanlık İle İlgili Eserler (1934-2013) Üzerine Bir Literatür İncelemesi, Yaz.: Mustafa Koç, Balıkesir ÜİFD, Cilt: 1, (1), 2015: 109-135.

Empati ve Sempati Olgusuna Vurgu Yapan Bazı Ayetler, Yaz.: Abdurrahman Kasapoğlu, Bilimname, Cilt: 1, Sayı: 10, 2006: 33-61.

Engelli Birey ve Ailelerinin Yaşantılarında Hz. Muhammed'in Örneği (Çorum Örneği), Yaz.: Naci Kula, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt: 11, (1), 2011: 163-194.

Engelli Çocuğa Sahip Ailelere Yönelik Manevi Destek Eğitimi, Yaz.: Naci Kula, Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri kitabı içinde edt.: N. Altaş & M. Köylü; Gündüz Yay., Ankara-2012: 270-301.

Engelli Çocuğa Sahip Annelerde Yas Süreci, Yaz.: Ayşe Burcu Gören, Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, Cilt: 20 (1), 2016: 225-244.

Engellilere Verilecek Tebliğ ve İrşad Hizmeti, Yaz.: Naci Kula, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt: 4, (4), 2004: 21-22.

Erdem Temelli Müdahalelerin Dini Danışmanlık ve Rehberliğe Katkısı: Pozitif Psikoloji Yaklaşımı, Yaz.: Yunus E. Temiz, Manevi Danışmanlık ve Rehberlik kitabı içinde, Edt.: Ali Ayten, DEM Yay., İstanbul-2017: 301-352.

Ergenlik Döneminde Manevi Danışmanlık ve Rehberlik (MDR), Yaz.: Sibel Demirbaş, Manevi Danışmanlık ve Rehberlik kitabı içinde, Edt.: Ali Ayten, DEM Yay., İstanbul-2017: 103-146.

Erzurum Numune Hastanesi Psikiyatri Kliniğinde Yatan Hastalarda Ruhsal Bozukluklar Nedeniyle Tıp Dışı Kişilere Başvurma Davranışı Üzerine Bir Araştırma, Yaz.: İ. Kırpınar, Düşünen Adam, Sayı: 1, 1992: 13-17.

Eski Medeniyetlerde Günah-Hastalık İlişkisi veya Tanrı’nın Gazabı Meselesi, Yaz.: Veli Atmaca, Atatürk ÜİFD, Sayı: 34, 2010: 99-121.

Eşlerarası İletişime Manevi Psikolojik Yaklaşım, Yaz.: Fatma Z. Belen, Toplum Bilimleri Dergisi, Cilt: 8, (15), 2014: 177-194.

Gaye-Anlam Bağlamında Kendini Gerçekleştirmek, Yaz.: Behlül Tokur, AÜİFD, Sayı: 40, 2013: 149-162.

Geleneksel Tıpta İyileşmenin İnanç Boyutu Üzerine Kuramsal Yaklaşımlar, Yaz.: T. Özkan, Milli Folklor, Sayı: 95, 2012: 307-314.

Gelişimsel Açından Ölüm Kavramı, Yaz.: Sevgi Sezer & Pelin Savaş, DÜZGEFD, Sayı: 13, 2009: 151-165.

Hadislere Göre Günahların Bağışlanma Yolları I, Yaz.: Harun Özçelik, Atatürk ÜİFD, Sayı: 34, 2010: 139-166..

Hadislere Göre Günahların Bağışlanma Yolları II, Yaz.: Harun Özçelik, Atatürk ÜİFD, Sayı: 35, 2011: 81-101.

Hasta Hekim İlişkileri Açısından Din Öğretiminin Önemi, Yaz.: M. Akif Kılavuz, UÜİFD, Cilt: 11, (2), 2002: 73-86.

Hastalarda Manevi Bakım İhtiyacı Konusunda Doktor, Ebe ve Hemşirelerin Manevi Destek Algısının Belirlenmesi: Denizli Örneği, Yaz.: E. Kavas & N. Kavas, Turkish Studies, Cilt: 10, (14), 2015: 449-460.

Hastanede Dini Hayat: Teorik Çerçeve, Yaz.: Arif Korkmaz, SÜİFD, Cilt: 29, (1), 2010: 283-311.

Hastanede ve Bağımlılık Rehabilitasyon Merkezinde Manevi Bakım: Sevilla Örneği, Yaz.: Öznur Özdoğan, Dezavantajlı Gruplar Psiko-Sosyal ve Manevi Bakım kitabı içinde, Edt.: İhsan Çapcıoğlu & Fatma Z. Belen, Grafiker Yay., Ankara, 2016: 187-202.

Hastanelerde Dini Danışmanlık Hizmetleri (Türkiye Uygulaması Üzerine Deneysel Bir Araştırma) Yaz.: Nurulah Altaş, AÜİFD, Cilt: 39, 1999: 599-659.

Hastanelerde Sunulan Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri Üzerine Bir Araştırma, Yaz.: Aysun Özkan, Manevi Danışmanlık ve Rehberlik kitabı içinde, Edt.: Ali Ayten, DEM Yay., İstanbul-2017: 61-101.

Hayatın Anlam ve Amacı Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması, Yaz.: Cüneyd Aydın vd., OMÜİFD, Sayı: 38, 2015: 39-55.

Hayatın Son Döneminde Dini Müzik ve Sağlık: Boylamsal Bir Araştırma, Yaz.: Neal Krause & R. David Hayward, Çev.: Necmi Karslı, Bilimname, Sayı: 29, Cilt: 2, 2015: 339-363.

Hekim Şuûrî Hasan Efendi ve Ta'dilü'l-Emzice Adlı Eserinde Müzikle Tedavi Bölümü, Yaz.: A. H. Turabi, MÜİFD, Sayı: 40, 2011: 153-166.

Hemşire ve Ebelerin Maneviyat ve Manevi Bakıma İlişkin Düşünceleri, Yaz.: Melahat A. Kostak ve diğ., Maltepe Üniv. HBS Dergisi, Sempozyum Özel Sayısı, 2010: 218-225.

Hemşirelerin Manevi Bakıma İlişkin Görüşleri, Yaz.: Funda Kavak ve diğ., İnönü Üniv. Sağ. Bil. Dergisi, Cilt: 3, (1), 2014: 21-24.

Hemşirelerin Maneviyat ve Manevi Bakım Hakkındaki Bilgilerinin Değerlendirilmesi, Yaz.: Rabiye Eğlence & Nuray Şimşek, Acıbadem Üniv. SBD, Cilt: 5, (1), 2014: 48-53.

Hemşirelerin Maneviyat ve Manevi Bakıma İlişkin Görüşleri, Yaz.: Meryem Yılmaz ve diğ., Hemşirelikte Araştırma Geliştirme Dergisi, Cilt: 3, 2009: 42-52.

Hemşirelik Bakımının Spiritüel Boyutu, Yaz.: Melahat A. Kostak, Fırat Sağlık Hizmetleri Dergisi, Cilt: 2, (6), 2007: 105-115.

Hemşirelik ve Manevi Bakım, Yaz.: Şafak Ergül & Ayla Bayık, Cumhuriyet Üniv. Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi, Cilt: 8, (1), 2004: 37-45.

Hemşirelikte Manevi Bakımın Uygulanması, Yaz.: Esmâ Sülü Uğurlu, Acıbadem Üniv. Sağ. Bil. Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 3, 2014: 187-191.

Hıristiyan Gelenekte Manevi Bakımın Teorik Temelleri, Yaz.: Zuhul Ağilkaya Şahin, *Spiritual Psychology and Counseling*, Cilt: 1, (1), 2016: 47-77.

Holistik Bakımın Bir Boyutu: Spiritualite, Doğası ve Hemşirelikle İlişkisi, Yaz.: Meryem Yılmaz, *Anadolu Hemşirelik ve Sağ. Bil. Dergisi*, Cilt: 14, 2011: 61-70.

Hollanda’da Müslümanların Dini ve Manevi Bakım Danışmanlığı, Yaz.: A. Karagül, *Platform Dergisi*, Sayı: 11, 2005: 15-18.

İmamoterapi: Bilimsel Bir Değerlendirme, Yaz.: N. Şahin & Y. Yasak, *Türk Psikoloji Bülteni*, Cilt: 2, Sayı: 4, 1996: 50-52.

İnanç Bakım ve Danışmanlığı: Bir Model Geliştirme Denemesi, Yaz.: Üzeyir Ok, *Manevi Sosyal Hizmetler kitabı içinde*, Edt.: Ali Seyyar, Rağbet Yay., İstanbul-2008: 103-140.

İnsan ve Hayatın Anlamı Bağlamında Ötenazi, Yaz.: Mustafa Ünverdi, *Bilimname*, Sayı: 28, 2015: 167-199.

İnsan ve İnanç Bağlamında Dezavantajlı Gruplara Yönelik Uygulamalar: Sevilla Örneği, Yaz.: Fatma Bayraktar Karahan, *Dezavantajlı Gruplar Psiko-Sosyal ve Manevi Bakım kitabı içinde*, Edt.: İhsan Çapcıoğlu & Fatma Z. Belen, Grafiker Yay., Ankara, 2016: 169-186.

İnsana Manevi-Psikolojik Yaklaşım, Yaz.: Öznur Özdoğan, *AÜİFD*, Cilt: 49, (II), 2008: 77-102.

İnsanı Anlamaya Yönelik Bir Yaklaşım: Pastoral Psikoloji, Yaz.: Öznur Özdoğan, *AÜİFD*, Sayı: 47, (2), 2006: 127-141.

İnsanın Huzurunu Sağlamada Dini Bilinçlendirmenin Önemi, Yaz.: Mahmut Dünder, *USAD*, Sayı: 44, 2016: 1367-1373.

İnsanın Özgürlüğü ve Kötülük Problemi, Yaz.: William Hasker, Çev.: Fehrullah Terkan, *AÜİFD*, Sayı: 1, 2012: 183-198.

İskoçya Ulusal Kütüphanesi’nde Kayıtlı Maneviyat ve Manevi Bakım ile İlgili Kaynaklar (1925-2013) Üzerine Bibliyografik Bir Araştırma, Yaz.: Mustafa Koç, *Gaziosmanpaşa ÜİFD*, Cilt: 2, (2), 2014: 99-138.

İslam Düşüncesinde Kaderci Anlayışın Sosyal ve Kültürel Temelleri, Yaz.: Resul Öztürk, *Kelam Araştırmaları*, Cilt: 9, (1), 2011: 127-155.

İslam Filozof ve Düşünürlerinde Ölüm Korkusu ve Tedavisi, Yaz.: Müfit Selim Saruhan, AÜİFD, Sayı: 1, 2006: 87-105.

İslam Hukukuna Göre Ötenazi, Yaz.: Ali Kaya, UÜİFD, Cilt: 6, 1994: 133-146.

İslam Hukukuna Göre Tıbbi Müdahaleden Doğan Sorumluluk, Yaz.: Ali Kaya, UÜİFD, Cilt: 6, 1994: 147-166.

İslam Medeniyetinde Dâru'r-Râha Geleneği ve Bu Geleneğin Batı Medeniyetindeki Bir Benzeri: Sivas ve Sevilla Örneği, Yaz.: Adem Yıldırım, Dezavantajlı Gruplar Psiko-Sosyal ve Manevi Bakım kitabı içinde, Edt.: İhsan Çapcıoğlu & Fatma Z. Belen, Grafiker Yay., Ankara, 2016: 133-156.

İslam Tarihinin İlk Üç Asrında Hapishanelere ve Mahkumların Durumlarına İnsan Hakları Bağlamında Genel Bir Bakış, Yaz.: M. Yılmaz, OMÜİFD, Sayı: 12-13, 2001: 539-581.

İslami Değerler Açısından Manevi Sosyal Hizmetler, Yaz.: Ali Seyyar, Manevi Sosyal Hizmetler kitabı içinde, Rağbet Yay., İstanbul-2008: 13-51.

İstenmedik ve Beklenmedik Olaylarla Karşılaşan Bireylere Yönelik Moral ve Manevi Desteğin Önemi, Yaz.: Naci Kula, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt: 7, (2), 2006: 73-84.

Kader Algısı-Ruh Sağlığı İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma: Farklı Kader Algılarının Psikoterapik Değeri Üzerine, Yaz.: Faruk Karaca, İslami Araştırmalar Dergisi, Sayı: 19, (3), 2006: 479-489.

Kader-Engellilik İlişkisine Kelami Bir Yaklaşım, Yaz.: İsmail Bulut, AÜİFD, Sayı: 43, 2015: 20-51.

“Kalbinize Bir Sorun, Hayat Vermek İster mi?” Kadavradan Organ Nakli ile İlgili Tutumlar, Tıp ve Toplum: İnternet Gazete Haberleri Üzerinden Bir İnceleme, Yaz.: Mustafa Macit & Fatih Öztaş, Atatürk ÜİFD, Sayı: 45, 2016: 27-44.

Kanser Ağrısının Kontrolü ile Psikososyal-Spiritüel Modelin Birleştirilmesi, Yaz.: Özden Dedeli & Gülten Karadeniz, Ağrı Dergisi, Cilt: 21, (2), 2009: 45-53.

Katolik Kilisesi’nin Dezavantajlı Gençlere Yönelik Uygulamaları: Sevilla Örneği, Yaz.: Adem Yıldırım, Dezavantajlı Gruplar Psiko-Sosyal ve Manevi Bakım kitabı içinde, Edt.: İhsan Çapcıoğlu & Fatma Z. Belen, Grafiker Yay., Ankara, 2016: 157-168.

Klinik Depresyon Hastalarında Dini İnanç ve Uygulamaların Depresyon ve Umutsuzlukla İlişkisi, Yaz.: Patricia E. Murphy vd., Çev.: Özlem Güler, AÜİFD, Sayı: 2, 2007: 161-170.

Klinik Psikoloji ve Danışmanlık Psikolojisinde Din Psikolojisi, Yaz.: E. P. Shafranske, Çev.: Şeyma Turan, Din ve Maneviyat Psikolojisi kitabı içinde, Der.: R. F. Paloutzian & Crystal L. Park, Çev. Edt.: İ. Çapcıoğlu & A. Ayten, Phoenix Yay., Ankara, 2013: 409-442.

Kronik Hastalıklarla Başetmede Tinsellik, Yaz.: Tarık Tuncay, Sağlık ve Toplum Dergisi, Sayı: 2, 2007: 13-20.

Kur’an Kıssaları Kadenci Anlayışa-Ezeli Yazgı Algısına Kaynak Teşkil Edebilir mi?, Yaz.: N. Kemal Okumuş, RTEÜİFD, Cilt: 3, 2013: 31-97.

Kur’an Kıssalarında Anlatılan Kritik Durumlara İlişkin Davranış Biçimleri, Yaz.: Fikret Gedikli, Marife, Sayı: 3, 2011: 9-21.

Kur’an ve Ruh Sağlığı, Yaz.: Mustafa Köylü, Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri kitabı içinde edt.: N. Altaş & M. Köylü; Gündüz Yay., Ankara, 2012: 69-86.

Kur’an’da Ruh Sağlığı, Yaz.: Mustafa Köylü, OMÜİFD, Sayı: 31, 2011: 5-37.

Kur’an’daki Peygamber Dualarının Psiko-Sosyal Analizi, Yaz.: Ali Yılmaz, AÜİFD, Sayı: 35, 2011: 51-80.

Kur’an’ın Ana Babaya İhsan İlkesinin İtaate Dönüşümü ve Geleneğe Etkisi, Yaz.: F. Asiye Şenat Kazancı, Marife, Sayı: 1, 2006: 195-211.

Kur’an’da Suçluların Davranış Özellikleri: Ahlâk Psikolojisi Açısından Bir Yaklaşım, Yaz.: Ali Rıza Aydın, İslami Araştırmalar Dergisi, Cilt: 15, Sayı: 3, 2002: 375-386.

LGBT Bireylerde Dini İnanç, Din ve Tanrı Tasavvuru, Dini ve Manevi Başa Çıkma Süreci, Yaz.: Ali Ayten & Evrim Anık, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt: 14, (2), 2014: 7-31.

Logoterapide Kullanılan Kavramların ve Tekniklerin Türk Kültürü'nde Uygulanabilirliği, Yaz.: Özlem Tagay ve diğ., Ege Eğitim Dergisi, Sayı: 17, Cilt: 1, 2016: 105-126.

Mahalle Papazlarının Hastanede Yatan Kilise Üyelerine Yönelik Dua Vaizliği, Yaz.: Larry Vande Creek, Çev.: Ali Rıza Aydın, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt: 3, (1), 2003: 153-167.

Mahkumların Suç Algısı, Yaz.: Şükrü Bilgiç, KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, Cilt: 16, (1), 2014: 8-17.

Manevi Bakım: Anlamı, Önemi, Yöntemi ve Eğitimi (Hollanda Örneği), Yaz.: Arslan Karagül, Dini Araştırmalar, Cilt: 14, (40), 2012: 5-27.

Manevi Danışmanlığın Gelişimi, Yaz.: Simel Parlak, Manevi Yönelimli Psikoterapi ve Psikolojik Danışma kitabı içinde, Edt.: Halil Ekşi & Ç. Kaya, Kaknüs Yay., İstanbul-2016: 29-46.

Manevi Danışmanlık ve Rehberlik (MDR) Üzerine: Psikoloji, İlahiyat ve Tıp Alanlarında Maneviyat ve MDR Algısı, Yaz.: Hatice Kılınçer, Manevi Danışmanlık ve Rehberlik: Teori ve Uygulama Alanları kitabı içinde, Edt.: Ali Ayten, DEM Yay., İstanbul-2017: 19-60.

Manevi Danışmanlıkta Duanın Bir Destekleme Metodu Olarak Kullanımı, Yaz.: Selma Baş, MÜİFD, Cilt: 52, 2017: 161-198.

Manevi Destek Algısı (MDA) Ölçeği: Geliştirilmesi, Geçerliliği ve Güvenilirliği, Yaz.: E. Kavas & N. Kavas, Turkish Studies, Cilt: 9, (2), 2014: 905-915.

Manevi Destek Bağlamında Hz. Peygamber'in Hastalara Yaklaşımı, Yaz.: Garip Aydın, Bilimname, Sayı: 31, Cilt: 2, 2016: 249-274.

Manevi Rehberlikte Varlıklararası Olumlu Derin İlişkiler Kurmanın Mistik Değeri-Yunus Emre Örneği-, Yaz.: Metin Yasa, OMÜİFD, Sayı: 42, 2017: 5-15.

Manevi Sosyal Hizmetlerin İslami Çerçevesi, Yaz.: Ali Seyyar, Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri kitabı içinde Edt.: N. Altaş & M. Köylü; Gündüz Yay., Ankara, 2012: 140-170.

Manevi Temelli Bütüncül Psikolojik Danışmanlık, Yaz.: Neslihan Yaman, Manevi Yönelimli Psikoterapi ve Psikolojik Danışma kitabı içinde, Edt.: Halil Ekşi & Ç. Kaya, Kaknüs Yay., İstanbul-2016: 83-97.

Manevi Yönelim Ölçeği’nin Geliştirilmesi: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması, Yaz.: Figen Kasapoğlu, İnönü ÜEFD, Cilt: 16, Sayı: 3, 2015: 51-68.

Manevi Yönelimli Danışmanlık İle Psikoterapi Yöntem ve Teknikleri: Doğu ve Batı’dan Örnekler, Yaz.: Çağla Çelimli & Şeyma T. Güldal, Manevi Yönelimli Psikoterapi ve Psikolojik Danışma kitabı içinde, Edt.: Halil Ekşi & Ç. Kaya, Kaknüs Yay., İstanbul-2016: 99-122.

Manevi-[Psikolojik] Danışmanlık ile İlgili Batı’da Yapılan Bilimsel Çalışmaların Tarihi ve Literatürü (1902-2010) Üzerine Bir Araştırma-I, Yaz.: Mustafa Koç, Çukurova ÜİFD, Cilt: XII, (2), 2012: 201-237.

Manevi-[Psikolojik] Danışmanlık ile İlgili Batı’da Yapılan Bilimsel Çalışmaların Tarihi ve Literatürü (1902-2010) Üzerine Bir Araştırma-II, Yaz.: Mustafa Koç, Çukurova ÜİFD, Cilt: XII, (2), 2012: 239-276.

Manevi-İnsani Değerler Eğilim Ölçeği (MİDÖ): Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması, Yaz.: Adem Güneş, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 8, Sayı: 41, 2015: 1354-1360.

Maneviyat Bir Zeka Mıdır? Gütülenme, Biliş ve Nihai İlgil Psikolojisi, Yaz.: R. A. Emmons, Çev.: Ali U. Mehmedoğlu & F. Şengül, MÜİFD, Sayı: 35, 2008: 133-158.

Maneviyat İle Eysenck’in Kişilik Boyutları Arasındaki İlişki: İngiliz Yetişkinler Üzerine Bir Uygulama, Yaz.: John Maltby & Liza Day, Çev.: Mustafa Koç, Bilimname, Sayı: 22, 2012: 293-299.

Maneviyat ve Psikolojik Danışma, Yaz.: Halil Ekşi ve diğ., Manevi Yönelimli Psikoterapi ve Psikolojik Danışma kitabı içinde, Edt.: Halil Ekşi, Çınar Kaya & Muhammed Çiftçi, Kaknüs Yay., İstanbul-2016: 13-28.

Meme Kanseri Hastalarında Maneviyatın Etkileri ve Manevi Bakım, Yaz.: Nihal B. Daştan & Sevim Buzlu, MÜH Bilim ve Sanat Dergisi, Cilt: 3 (1), 2010: 73-78.

Mesnevideki Bedensel Engelli Birey Örneklerinin Yer Aldığı Hikayelerin Engellilerin Sorunlarıyla Baş Etmesindeki Rolü, Yaz.: Naci Kula, Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, Sayı: 3, 2007: 171-191.

Modern Batı Düşüncesinde Ölüm Sonrasına İlişkin Tartışmalar: Eleştirel Bir Tahlil, Yaz.: Şaban Ali Düzgün, AÜİFD, Sayı: 1, 2010: 15-46.

Nebevî Sünnette Manevi Danışma ve Rehberlik: Abdullah B. Amr'ın "İbadet Hayatı" Görüşmesi, Yaz.: Ahmed Ürkmez, Diyanet, 2017:

Organ Bağışının Dinimizdeki Yeri, Yaz.: H. İbrahim Acar, AÜİFD, Sayı: 27, 2007: 17-30.

Ölüm Eğitimi, Yaz.: Mustafa Köylü, Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri kitabı içinde Edt.: N. Altaş & M. Köylü; Gündüz Yay., Ankara, 2012: 204-230.

Ölüm Korkusu, Mahiyeti ve Nefsin Ölümünden Sonraki Durumu, Yaz.: İbn Miskeveyh, Çev.: İbrahim Aslan, AÜİFD, Sayı: 2, 2011: 327-332.

Ölüm Olayının Çocuklar Üzerine Etkisi ve "Ölüm Eğitimi", Yaz.: Mustafa Köylü, OMÜİFD, Cilt: 17, 2004: 95-120.

Ölüm Üzerine, Yaz.: Bedi Ziya Egemen, AÜİFD, Sayı: 1, 1963: 31-34.

Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi, Yaz.: Hayati Hökelekli, UÜİFD, Cilt: 3, (3), 1991: 151-165.t

Ölümcül Hastalıklara Psikolojik Yaklaşım, Yaz.: G. Peykerli, CÜ Tıp Fakültesi Dergisi, Cilt: 25, (4), 2003: 62-65.

Ölümlerle İlgili Tutumların Dini Davranışla İlişkisi Üzerine Bir Araştırma I-II, Yaz.: Hayati Hökelekli, UÜİFD, Cilt: 4, (4), 1992: 57-85/87-98.

Ölümsüzlük Arzusu ve Birey Üzerindeki Etkileri, Yaz.: Mustafa Koç, EKEV Akademi Dergisi, Cilt: 2, (3), 2000: 61-69.

Ölümsüzlük İnancının Dayandığı Temeller, Yaz.: Ruhattin Yazoğlu, Marife, Sayı: 2, 2004: 289-294.

Ötenazi ve Teoloji, Yaz.: Herbert Schlögel, Çev.: Osman Taştan, AÜİFD, Sayı: 1, 2002: 293-299.

Özel Gereksinimli Çocuk Sahibi Anne-Babalar İçin Manevi Danışmanlık ve Rehberlik, Yaz.: Sema Karagöz, Manevi Danışmanlık ve Rehberlik kitabı içinde, Edt.: Ali Ayten, DEM Yay., İstanbul-2017: 147-190.

Pastoral Danışma, Yaz.: Saynur Kaya, www.sanalpsikolog.com, 11 Mart 2009.

Patalojik Yas Kavramına Yeni Bir Yaklaşım: Travmatik Yas, Yaz.: S. Çelik & S. Işık, Kriz Dergisi, Cilt: 11, (2), 2003: 29-34.

Paul Tillich Felsefesinde Ölüm ve Ötesi, Yaz.: Tuncay İmamoğlu, Atatürk ÜİFD, Sayı: 23, 2005: 95-110.

Pozitif Bir Karakter Gücü Olarak Affedicilik, Yaz.: Fatma Tuba Aydın, The Journal of Happiness & Well-Being, Cilt: 5, Sayı: 1, 2017: 1-22.

Pozitif Psikolojiden Güdüler: Din Psikolojisi Araştırmaları ve Terapik/Manevi Yardım Uygulamaları, Yaz.: Michael Utsch, Çev.: A. Bahadır, SÜİFD, Sayı: 25, 2008: 169-180.

Pozitif Psikolojinin Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik Alanında Gelişimsel ve Önleyici Hizmetler Bağlamında Kullanılması, Yaz.: Ali Eryılmaz, The Journal of Happiness & Well-Being, Cilt: 1, Sayı: 1, 2013: 1-19.

Psikiyatri Hastalarında Tıp Dışı Çare Arama Davranışı: Türkiye’de ve Almanya’da Yaşayan Türkler Arasında Karşılaştırmalı Bir Ön Çalışma, Yaz.: H. Güleç ve diğ., Klinik Psikiyatri Dergisi, Sayı: 9, 2006: 36-44.

Psikiyatri ve Fizik Tedavi Polikliniklerine Başvuran Hastaların Geleneksel Yardım Arama Davranışının Karşılaştırılması, Yaz.: A. Yaşan & F. Gürgen, Dicle Tıp Dergisi, Cilt: 31, (3), 2004: 20-28.

Psikolojik Yardım Hizmetleri Bağlamında Türkiye’de Dini Danışma ve Rehberlik, Yaz.: Ömer F. Söylev, İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, Cilt: 1, (2), 2015: 287-308.

Psikolojik Yardım Uygulamalarında Yeni Trend: Online Terapiler, Yaz.: İ. Bozkurt, International Journal of Human Sciences, Sayı: 10, (2), 2013: 130-146.

Psiko-Sosyal Bir Sorun Olarak Engelliliği Anlamlandırma Dini Referanslar ve Pratik Yansımaları, Yaz.: Abdülkerim Bahadır, Marife, Sayı: 2, 2010: 9-25.

Psiko-Sosyal Destek ve Manevi Bakım Uygulamaları: Augsburg Örneği, Yaz.: İbrahim Sağlam & Zeynep Yüksel, Dezavantajlı Gruplar Psiko-Sosyal ve Manevi Bakım kitabı içinde, Edt.: İhsan Çapcıoğlu & Fatma Z. Belen, Grafiker Yay., Ankara, 2016: 203-224.

Psiko-Sosyal Destek ve Manevi Bakım Uygulamaları: Budapeşte Örneği, Yaz.: İhsan Çapcıoğlu & Fatma Çapcıoğlu, Dezavantajlı Gruplar Psiko-Sosyal ve Manevi Bakım kitabı içinde, Edt.: İhsan Çapcıoğlu & Fatma Z. Belen, Grafiker Yay., Ankara, 2016: 37-70.

Psikoterapi’de Yeni Bir Yaklaşım: Logoterapi ve Viktor Frankl, Yaz.: A. Bahadır, UÜİFD, Cilt: 9, (9), 2000: 739-760.

Ruh Sağlığı ve Din, Yaz.: Mustafa Köylü, Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri kitabı içinde edt.: N. Altaş & M. Köylü; Gündüz Yay., Ankara, 2012: 88-109.

Ruh Sağlığı ve Din: Batı Toplumunu Açısından Bir Değerlendirme, Yaz.: Mustafa Köylü, OMÜİFD, Sayı: 23, 2007: 65-92.

Ruh ve Beden Bütünlüğüne Dokunulmazlık Kuramı Bakımından Ölme Hakkı, Yaz.: Ali Kaya, Marife, Sayı: 2, 2004: 197-218.

Ruh ve Beden Sağlığı İle Din İlişkisi Üzerine Yapılan Araştırmaların Bir Değerlendirilmesi, Yaz.: Mustafa Köylü, OMÜİFD, Sayı: 28, 2010: 5-36.

Ruh ve Beden Sağlığı Üzerine Yapılan Araştırmaların Bir Değerlendirilmesi, Yaz.: Mustafa Köylü, OMÜİFD, Cilt: 28, 2010: 5-36.

Ruh-Beden İlişkisi, Yaz.: A. İmamoğlu, Atatürk ÜİFD, Sayı: 12, 1995: 345-356.

Ruh-Beden ve İnsan-Aşkın Varlık İlişkisine Yönelik Psikolojik Yaklaşımın Tarihi Serüveni, Yaz.: Sevede Düzgüner, MÜİFD, Sayı: 45, 2013: 253-284.

Ruhsal Yaklaşım ve İnsan: Türkiye’de Bir Uygulama Örneği, Yaz.: Öznur Özdoğan, Tasavvuf Dergisi, Sayı: 15, 2005: 137-152.

Sabır Ölçeğinin Türkçeye Uyarlanması: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması, Yaz.: Mebrure Doğan & Çiğdem Gülmez, Atatürk ÜİFD, Sayı: 42, 2014: 263-279.

Sağlık/Din Sosyolojisi, Yaz.: Mehmet Bayyığıt, SÜİFD, Sayı: 16, 2003: 13-18.

Savaş Yaşantılarının Ardından Çocuk ve Ergenlerde Gözlenen Travma Tepkileri ve Psiko-Sosyal Yardım Önerileri, Yaz.: G. Erden & G. Gürdik, Türk Psikoloji Yazıları, Sayı: 12, (24), 2009: 1-13.

Seküler Hekim ve Dindar Hasta: Klinik Ortamda Dini Uyumsuzluğun Üstesinden Gelme, Yaz.: Nina Ghosh, Çev.: Nurten Kimter, Dini Araştırmalar, Sayı: 42, (16), 2013: 238-245.

Seküler Psikoterapistler ve Dindar Danışanlar: Mesleki Mülahazalar ve Öneriler, Yaz.: Vicky Genia, Çev.: Üzeyir Ok, 1999, İslamî Araştırmalar Dergisi, Sayı: 12, (1), 1999: 78-83.

Sevilen Kişinin Kaybına Verilen Duygusal Tepki: Yas, Yaz.: S. S. Güçray, Çukurova Üniv. Eğitim Fak. Dergisi, Cilt: 2, 2001: 26-33.

Sosyal Hizmetlerde Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri, Yaz.: Sadettin Özdemir, Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri kitabı içinde edt.: N. Altaş & M. Köylü; Gündüz Yay., Ankara, 2012: 232-268.

Sosyal Kurumlarda Din Hizmetleri ve Sosyal Zeka İlişkisi, Yaz.: Remziye Ege, Dini Araştırmalar, Cilt: XVI, Sayı: 42, 2013: 39-56.

Spiritüel Bakım ve Hemşirelik, Yaz.: Bengü Çetinkaya ve diğ., Adnan Menderes Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi, Cilt: 8, (1), 2007: 47-50.

Suçlularda Dinî Davranışlar, Yaz.: Hüseyin Peker, OMÜİFD, Sayı: 4, 1990: 93-123.

Tanrı, Sen ve Ben Üçümüzün Yolu: Pastoral Psikoloji ve Danışmanlığın Gerekliliği Üzerine, Yaz.: Y. Özen, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Sayı: 10, 2010: 41-57.

Tanrı’ya Bağlanma Tarzı ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma, Yaz.: Mehmet Çınar, AÜİTD, Sayı: 45, 2016: 313-338.

Tanrı’ya Bağlanma ve Psikolojik İyi Olma, Yaz.: N. E. Korkmaz, Toplum Bilimleri Dergisi, Sayı: 6, (12), 2012: 95-112.

Tecrübi Araştırmalar Işığında Dindarlık ve Maneviyat İle Ruhsal ve Bedensel Sağlık Arasındaki İlişki, Yaz.: Ümit Horozcu, Mîlel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, Sayı: 7, (1), 2010: 209-240.

Tinsel Anlayışın Psikolojik Danışmadaki Rolü, Yaz.: Özlem Kararımak, Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi, Cilt: 3, (22), 2004: 45-55.

Transaksiyonel Analizin Türk Kültürüne Uyarlanabilirliği: Kültür Açısından Eleştirel Bir Bakış, Yaz.: F. Gültekin & N. V. Acar, Eğitim ve Bilim, Sayı: 133, 2004: 28-39.

Transkültürel Açından Psikoterapiler, Yaz.: Cengiz Güleç, Klinik Psikiyatri Dergisi, Cilt: II, Sayı: 1, 1999: 5-11.

Transpersonel (Benötesi) Psikoloji, Yaz.: David M. Wulff, Çev.: Ali U. Mehmedoğlu & S. Uysal, MÜİFD, Sayı: 30, 2006: 243-254.

Türkiye'nin Güneydoğusunda Psikiyatrik Hastalıklar Bağlamında Psikiyatri ve Psikoloji ile İlişkili Bilgi ve Tutumlar: Gaziantep Şehrinden Bir Kesit, Yaz.: H. A. Savaş ve diğ., Anadolu Psikiyatri Dergisi, Sayı: 7, 2006: 140-149.

Varoluşçu Psikoloji, Din ve Maneviyat: Metod, Uygulamalar ve Deneyim, Yaz.: Louis Hoffman, Çev.: Mehmet M. Atik, Bilimname, Sayı: 28, 2015: 369-382.

Yakınlarını Kaybeden Kişilerin Ruhsal Durumlarının ve Yas Tepkilerinin Karşılaştırılması, Yaz.: Ö. T. Olgun & Ş. Yüksel, Toplum ve Tarih Dergisi, Sayı: 90, 2001: 41-69.

Yas Süreci ve Dini Danışmanlık, Yaz: Elif Kara, Dokuz Eylül Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi, (Din Psikolojisi Özel Sayısı), 2016: 251-270.

Yas Sürecinde Manevi Danışmanlık ve Rehberlik (MDR), Yaz.: Neslihan Yaman, Manevi Danışmanlık ve Rehberlik kitabı içinde, Edt.: Ali Ayten, DEM Yay., İstanbul-2017: 273-300.

Yaşam Koçlarının Maneviyatla İlgili Deneyimleri Üzerine Fenomenolojik Bir Araştırma, Yaz.: Hatice S. Ulcaý, USAD, Sayı: 48, 2017: 749-759.

Yaşam Olayları ve Olumlu Dini Başa Çıkma, Yaz.: S. Eryücel, Mustafa Kemal Üniv. Sos. Bil. Enst. Dergisi, Sayı: 10, (23), 2013: 109-122.

Yaşlılar İçin Cami Temelli Sosyal/Dini Hizmetler, Yaz.: Özcan Güngör, Atatürk ÜİFD, Sayı: 38, 2012: 161-188.

Yaşlılara Yönelik Manevi Danışmanlık ve Rehberlikte Yeni Bir Model Önerisi: "Hayat Ağacı Modeli", Yaz.: Ayşe Kaya-Göktepe, Manevi Danışmanlık ve Rehberlik kitabı içinde, Edt.: Ali Ayten, DEM Yay., İstanbul-2017: 233-272.

Yaşlıların Hayat Kalitesini Arttırmaya Yönelik Dini Sosyal Hizmetler, Yaz.: Zeki Tan, Manevi Sosyal Hizmetler, 2008: 417-462.

Yaşlılık Döneminde Dini Başa Çıkma, Yaz.: Ayşe Şentepe, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt: 4, (1), 2015: 186-205.

Yaşlılık ve Yaşlılara Sunulan Psikolojik Danışma ve Rehberlik Uygulamalarına Bir Bakış, Yaz.: Çiğdem D. Çelebi & Müge Y. Yüksel, *Kelam Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi*, Cilt: 4, (2), 2014: 175-202.

Yaşlılıkta Manevi Destek ve Din Eğitiminin Önemi, Yaz.: M. Yılmaz, *Atatürk ÜİFD*, Sayı: 39, 2013: 241-264.

Yerleşik İrşat Usullerini Uygulamada Ortaya Çıkan Sorunlar ve Dinî Danışma ve Rehberlik Üzerine Bir İnceleme, Yaz.: Ömer F. Söylev, *UÜİFD*, Cilt: 22, (1), 2013: 179-202.

Yetişkinlerle Yapılan Psikolojik Danışmada Bibliyoterapi (Okuma Yoluyla Sağaltım) Yönteminin Kullanılması, Yaz.: S. Bulut, *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, Cilt: 4, (33), 2010: 46-56.

Yetiştirme Yurdunda Kalan Ergenlerin Yaşadıkları Sorunlar ve Dini Başa Çıkma: Bursa ve Şanlıurfa Yetiştirme Yurtları Örneği, Yaz.: Asude Coşkunsever, *UÜİFD*, Cilt: 25, (2), 2016: 97-124.

Yunus Emre’nin Kötülük Problemine İlişkin Özgün Çözümlemesi: “Bir Aşığın Acıları Tanrı ile Sesli Konuşması”nın Ufuk Açan Değeri, Yaz.: Metin Yasa, *OMÜİFD*, Cilt: 22, 2006: 91-101.

Zihinsel Engelli Çocukları Olan Ailelerin Çocuklarının Durumunu Dini Açıdan Değerlendirmeleri, Yaz.: Elif Kara, *OMÜİFD*, Cilt: 26, 2008: 317-331.

Zihninizi Bedeninizi İyileştirebilir mi?, Yaz.: Erick Coats ve S. Robert Feldman, Çev.: Nuran E. Korkmaz, *AÜİFD*, Sayı: 2, 2011: 353-367.

Manevi Danışmanlık ve Rehberlikle İlgili Tebliğler

ABD’de İslami Cezaevi Vaizliğinin Öncüleri: Afrikan-Amerikan Müslümanların Deneyimleri, Haz.: Nuri Tınaz, I. Uluslararası MDR Kongresi, 7-10 Nisan 2015, İstanbul.⁴

ABD’de Manevi Bakım ve “Inova Fairfax Hospital Chaplain Services” Örneği, Haz.: Elif Kara, IV. Uluslararası Evde Sağlık ve Sosyal Hizmetler Kongresi, Edt.: Mehmet Zengin, Antalya-2015: 280-281.

⁴ I. Uluslararası MDR Kongresi, 7-10 Nisan 2015, İstanbul, agk olarak kısaltılacaktır.

ABD’de Müslümanlara Yönelik Dini Danışmanlık Eğitimi (Hartford Seminary Örneği), Haz.: Fatih Yücel, agk.

Afet Sonrası Psiko-Sosyal Destek Sürecinde Manevi/Dini Destegın Kullanımı, Haz.: Ayşegül Alsan, agk.

Aile İçi Şiddetle Başa Çıkmada Din ve Dini Kimliğin Etkisi: Siyah Müslüman Kadınlar Üzerine Bir Çalışma, Haz.: Olubunmi B.O., agk.

Aile ve Dinî Rehberlik Büroları Tarafından Yürütölen Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Faaliyetleri, Haz.: Sedide Akbulut, agk.

Aile ve Dini Rehberlik Hizmetlerinde ‘Çözüm Odaklı Görüşme Yönelimli İslami Danışmanlık’ Hizmet İçi Eğitim Programı Model Önerisi, Haz.: Enver Sarı, agk.

Alman Cezaevlerinde Dini-Manevi Rehberlik ve Bakımın Türleri, Haz.: Sarah Jahn, agk.

Almanya’da Hastanelerde Yapılan Manevi Bakım (Din) Hizmeti, Haz.: M. Bülbül, Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu I, DİB Yay, Ankara-2013: 590-630.

Almanya’da Hıristiyanlara ve Müslümanlara Yaşamın Sonunda Yapılan Manevi Bakım Hizmetleri, Haz.: Gülbahar Erdem, Palyatif Tıp ve Hayatın Sonu Sempozyumu, İSAR, 4-5 Kasım 2017, İstanbul.

Amerika Birleşik Devletlerinde Ordu Vaizliği, Haz.: Adem Başpınar, agk.

Askeri Vaizliğin Değişen Yüzü: Ukrayna’da Dini-Manevi Rehberlik ve Bakım, Haz.: Tetiana Kalenychenko, agk.

Avustralya’daki Müslümanlara İlişkin Ruh Sağlığı ve Kayıp Sorunları: Dini, Toplumsal Cinsiyet ve Ölüm Sonrası İletişim (ADC), Haz.: Abe Ata, agk.

Batı Düşünce Geleneğinde Yaşamın Sonu ve Ölüm, Haz.: Adem Sağır, Palyatif Tıp ve Hayatın Sonu Sempozyumu, İSAR, 4-5 Kasım 2017, İstanbul.

Bebek Kaybı Yaşayan Ailelere Yas Sürecinde Manevi Danışmanlık Neden Gerekli?, Haz.: Zehra Işık, agk.

Beş Vakit Günlük İbadetin Ötesinde: Modern Toplumda Mescit/Camii Rehberlik ve Danışmanlığı, Haz.: M. O. Ahmed-Rufai, agk.

Bireyin Manevi Potansiyel ve İhtiyaçlarını Dikkate Alan Bir Din Eğitimi Anlayışı Üzerine Değerlendirmeler, Haz.: Hasan Meydan, agk.

Bireysel Psikolojik Danışma Sürecinde Danışanın Dini Kaynaklarının Kullanılması Üzerine Bir Vaka Örneği, Haz.: M. C. Acar & Faruk Karaca, agk.

Birleşik Krallıkta Kamu Sektörü Din Görevliliği: Dini Manevi Rehberlik ve Bakım İçin Öğrenilmesi Gereken Uluslararası Dersler, Haz.: Andrew Todd, agk.

Bosna-Hersek’te Aile Rehberliği ve Psikoterapide İslami Topluluğun Rolü, Haz.: Selvira Draganovic, agk.

Cami Dışı Din Eğitimi Etkinliklerini Biçimlendiren Temel Kavramlar ve Bu Alanda Yeni Kavramsallaştırmalar: "Dini Danışmanlık" ve "Manevi Sosyal Hizmetler", Yaz.: Nurullah Altaş, Yaygın Din Eğitimi Sempozyumu - II, (30 Mart - 1 Nisan 2012, Ankara), Cilt: II, 2013: 295-318.

Ceza İnfaz Kurumları Din Hizmetleri, Manevi Rehberlik ve Kur’an Öğretiminin Etkin Bir Yapıya Kavuşturulması, Haz.: Harun Işık, Yaygın Din Eğitimi Sempozyumu (30 Mart-01 Nisan 2012), C. II., DİB Yayınları, Ankara, 2013: 269-289.

Ceza İnfaz Kurumlarında Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Manevi Destek Hizmetleri, Haz.: Bayram Demirtaş, agk.

Ceza İnfaz Kurumu Bağlamında Manevi Rehberliğin Teorik Temelleri: İngiltere ve Türkiye’deki Uygulamaların Karşılaştırmalı Olarak Değerlendirilmesi, Haz.: Harun Işık, agk.

Cezaevi Personeli ve İmamlara Yönelik Kazan Devlet Üniversitesinde Verilen Eğitim Programları, Haz.: Leila Almazova, agk.

Cezaevinde İslam ve ABD’de Toplu Tutuklama Krizi, Haz.: Lawrence Mamiya, agk.

Cezaevlerinde Budist Uygulaması (Farkındalık Meditasyon Örneği ve Bunun Onarıcı Bir Adalet İçin Uygulanması), Haz.: Anja Zalta, agk.

Cinsel Taciz Mağdurlarına Yönelik Pastoral Bakım Hizmetleri, Haz.: Lisa Rudolfsson, agk.

Çift Rehberliğinde Umut-Odaklı Yaklaşım: Evlilik ve Ailede Affetme, Uzlaşma, İletişim ve Çatışmaya İnanç-Tabanlı Yaklaşım, Haz.: Everett L. Worthington, agk.

Çoğulculuk Dönemlerinde Farklı Dini ve Manevi Bakımın Dinamikleri, Haz.: Georg Wenz, agk.

Çok Kültürlülük ve Dinlerarası Diyalog Bağlamında Manevi Rehberlik, Haz.: Syed Farid Alatas, agk.

Çokkültürlü Toplumlarda Bir İletişim Yolu Olarak Dini Danışmanlık, Haz.: Havva Sinem Uğurlu (Bakar), Küreselleşme Sürecinde Din Eğitimi Uluslar Arası Sempozyumu, 2013: 1-114.

Danışmanın Maneviliğinin Gerekliliği Üzerine Dini İçerikli TV Programlarında Sorulan Sorular Üzerine Nitel Bir Araştırma, Haz.: Gülüşan Göcen, agk.

Değişen dünyada Din Hizmetleri: Bir Kimlik Sorgulaması, Haz.: Hasan Kaplan, I. Din Hizmetleri Sempozyumu, Cilt: 1, Ankara-2008: 569-574.

Devlet Hastanelerindeki Manevi Bakım Hizmetlerinin Fenomenolojik Bir Analizi, Haz.: Halil Ekşi & Esra Bakiler, agk.

Dezavantajlı Ergenlerin Dini Yükleme ve İbadetlerinin Ruh Sağlığı Üzerindeki Etkileri (Bursa ve Şanlıurfa Bakım-Sosyal Rehabilitasyon Merkezleri Örneği, Haz.: Asude Coşkunsever, VIII. Din Psikolojisi Koordinasyon Toplantısı/Din, Değerler ve Sağlık Sempozyumu, 19-21 Mayıs 2017, Bursa.

Diğer Hasta Grupları İçerisinde Palyatif Hastaların Manevi Bakım İhtiyaçları, Haz.: Ayşe Burcu Gören, Palyatif Bakımda Din Psikolojisi ve Manevi Bakım Sempozyumu, SADEFE, PASHİDER, Din Psikolojisi ve Manevi Bakım Derneği, 2 Aralık 2017, İstanbul.

Din Görevlileri Bağlamında Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Uygulamaları, Yeterlik Düzeyleri ve Bu Alana Duyulan İhtiyaç, Haz.: Ahmet Doğan, agk.

Din Görevlilerinin Hastanelerde Manevi Bakım Hizmetlerine İlişkin Görüşleri, Haz.: Ö. Faruk Söylev, agk.

Din Görevlisinin Hasta ve Hasta Yakınlarına Yönelik Manevi Bakım Hizmeti, Haz.: Naci Kula, Din Psikolojisinin Din Hizmetlerine Katkıları

Bağlamında Yenilikçi (İnovatif) Arayışlar Sempozyumu, 4 Eylül 2015, İzmir.

Din Hizmetlerinde Psikolojik Formasyon Yeterliliğinin Önemi ve İlahiyat Fakültelerindeki Psikoloji Eğitimi Üzerine Görüş ve Öneriler, Haz.: M. Doğan Karacoşkun, Türkiye’de Yüksek Din Eğitiminin Sorunları, Yeniden Yapılanması ve Geleceği Sempozyumu, 16-17 Ekim 2003, Isparta-2004.

Din Hizmetlerinin Sunumunda Alternatif Yöntem: Dini Danışmanlık, Haz.: N. Y. Aşıkoğlu, I. Din Hizmetleri Sempozyumu, DİB Yay., Cilt: 2, 2008: 543-549.

Din Hizmetlerinin Sunumunda Alternatif Yöntem: Dinî Danışmanlık, Haz.: Nevzat Y. Aşıkoğlu, I. Din Hizmetleri Sempozyumu, (3-4 Kasım 2007), Ankara, DİB Yay., Cilt: 2, 2008: 543-549.

Din Manevi Danışmanlık ve Rehberliğin Neresine Düşer?, Haz.: Ömer Faruk Ocakoğlu & M. Veysel Bilici, agk.

Din Psikolojisinin Uygulama Alanları, Bir Uygulama Örneği Olarak Dini Danışmanlık, Haz.: Mustafa Merter, VII. Din Psikolojisi ABD Koordinasyon Toplantısı: İlahiyat Eğitiminde Psikolojik Bilimlerin Yeri ve Önemi: Din Psikolojisi Örneği, 5 Eylül 2015, İzmir.

Dindarlığın Evlilik Doyumu Üzerindeki Etkileri ve Değerlerin, Dindarlık ve Evlilik Doyumu İlişkisi Üzerindeki Arabulucu Rolü, Haz.: Fatma Balcı Arvas, VIII. Din Psikolojisi Koordinasyon Toplantısı/Din, Değerler ve Sağlık Sempozyumu, 19-21 Mayıs 2017, Bursa.

Dindarlık ile Kaygı Arası İlişkinin 32 Vaka Örneğine Dayalı Bir Meta Analizi, Haz.: Ahmed M. Abdel-Khalek, agk.

Dindarlık, Sabır ve Psikolojik İyi Oluş Arasındaki İlişkiler Üzerine Bir Araştırma, Haz.: Mebrure Doğan, VIII. Din Psikolojisi Koordinasyon Toplantısı/Din, Değerler ve Sağlık Sempozyumu, 19-21 Mayıs 2017, Bursa.

Dini Danışmanlık Bağlamında Aile Danışmanlığı ve Rehberliği (Samsun ve Aydın Aile İrşat ve Rehberlik Büroları Örneği), Haz.: Hüseyin Peker, IV. Din Şurası, DİB Yay, Ankara-2009: 162-175.

Dini Danışmanlık Eğitimi AAPC Akreditasyon Kriterlerinin Türkiye Açısından Değerlendirilmesi, Haz.: Havva Sinem Uğurlu (Bakar), agk.

(Dini) Danışmanlık Sürecinde Ortaya Çıkabilecek Bazı Kelami Problemler ve Çözüm Önerileri, Haz.: Mehmet İlhan, Din Psikolojisinin Din Hizmetlerine Katkıları Bağlamında Yenilikçi (İnovatif) Arayışlar Sempozyumu, 4 Eylül 2015, İzmir.

Dini İnanç ve Değerlerin Engelliliğin Getirdiği Sorunlarla Başa Çıkmadaki Etkileri, Haz.: Naci Kula, VIII. Din Psikolojisi Koordinasyon Toplantısı/Din, Değerler ve Sağlık Sempozyumu, 19-21 Mayıs 2017, Bursa.

DİB'ndaki Manevi-Psikolojik Danışmanlık Hizmetleri (2010-2015): Sınırlılıklar ve Bir Eğitim Programı Önerisi, Haz.: Mustafa Koç, VII. Din Psikolojisi ABD Koordinasyon Toplantısı: İlahiyat Eğitiminde Psikolojik Bilimlerin Yeri ve Önemi: Din Psikolojisi Örneği, 5 Eylül 2015, İzmir.

DİB'nın Hastanelerdeki Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri (1995-2015): Sınırlılıklar ve Bir Eğitim Programı Önerisi, Haz.: Mustafa Koç, agk.

DİB'nın Yürüttüğü Cami Dışı Din Hizmetleri Kapsamında Hastanelerde Din Hizmeti İhtiyacı, Haz.: Serpil Başar, I. Din Hizmetleri Sempozyumu, Ankara-2007, DİB Yay., 2008: 620-646.

DİB'nda Manevi Bakım Hizmetleri Bağlamında Palyatif Bakım, Haz.: Abdurrahman Han, Palyatif Tıp ve Hayatın Sonu Sempozyumu, İSAR, 4-5 Kasım 2017, İstanbul.

DİB'nın Hastanelerde Yürüttüğü Manevi Destek Hizmetleri, Haz.: Abdurrahman Han, agk.

Dünyada Klinik Manevi Bakım Eğitimi, Haz.: Kemal Aydın, agk.

Dünyada ve Türkiye'de Manevi Bakım Hukuku, Haz.: A. Seyyar, Engelliler İçin Dini-Manevi Bakım Sempozyumu, İstanbul BB Engelliler Merkezi, Ümraniye Belediyesi-2014.

Ebeveyn Kaybı Yaşamış Ergenlerde Bibliyoterapi Yönelimli Manevi Danışmanlık Uygulaması, Haz.: Aysin Satan ve diğ., agk.

Eşine Şiddet Uygulayan Erkeklerle Yönelik Bilişsel Davranışçı Yaklaşımla Bütünleştirilmiş Dini/Manevi Danışmanlık Modeli, Haz.: Çiğdem Gülmez, agk.

Evde Bakım Hizmetlerinde Manevi Danışmanlık ve Rehberlik, Haz.: Zeki Karataş, agk.

Fahri Bir Din Görevlisinin Madde Bağımlılarıyla Yaptığı Manevi Sosyal Çalışma Örneği, Haz.: Tuğba Nur Coşar, agk.

Farklı Cinsel Yönelimi Olan Bireylerde Manevi Danışmanlık ve Rehberlik, Haz.: Zeliha Subaşı, agk.

Fiziksel Hastalıkları Olan Bireylerin Yaşadığı Psikolojik Sıkıntılar ve Psikolojik Müdahaleler, Haz.: Gülay Dirik, Din Psikolojisinin Din Hizmetlerine Katkıları Bağlamında Yenilikçi (İnovatif) Arayışlar Sempozyumu, 4 Eylül 2015, İzmir.

Fransız Cezaevlerinde Hapishane Vaizliğinin Dini Çeşitlenme Süreci: Değerlendirmeler ve Perspektifler, Haz.: Béraud Céline, agk.

Güzel Ölme Sanatı, Haz.: Kemal Sayar, Palyatif Tıp ve Hayatın Sonu Sempozyumu, İSAR, 4-5 Kasım 2017, İstanbul.

Hasta ve Yaşlı Bakım Elemanı Yetiştirme Projesinde “Din Hizmetleri Eğitimi” Örneği, Yaz.: F. Aktuğ ve diğ., I. Din Hizmetleri Sempozyumu, Cilt: 2, Ankara-2008.

Hastalara Yönelik Dini-Manevi Rehberlik: Sosyal Hizmet Görevlileri ve Sağlık Çalışanlarının Rolü, Haz.: Wahiba Abu-Ras, agk.

Hastalarla, Onlar İçin ve Onlara Dua Etme; Vaizlikte Müslüman Bir Pratik Teolojiye Doğru, Haz.: Mansur Ali, agk.

Hastalıklara Manevi-Psikolojik Yaklaşım, Haz.: Öznur Özdoğan, IV. Din Şurası, Ankara, (12-16 Ekim 2009), ss. 366-372.

Hastanede Bibliyoterapi Uygulama Örneği, Haz.: Sema Yılmaz, agk.

Hastanelerde Din Hizmeti Modeli, Haz.: Serpil Başar, IV. Din Şurası, Ankara-2009.

Hayat Boyu Eğitim Bakımından Ceza ve İnfaz Kurumlarındaki Tutuklu ve Yükümlülere Yönelik Vaaz ve Dini Danışmanlık Hizmetleri, Haz.: Kamil Coştu, Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu-II, 17-18 Aralık 2011, DİB Yayınları, Ankara-2013: 27-41.

Hıristiyan Dininde Hastanelerde Kullanılan Klinik Manevi Bakım Eğitimi (KSA Modeli), Haz.: Aysun Bahadır, agk.

Hollanda'da İslami Manevi Bakım (Spiritual Care) Eğitimi ve Uygulaması, Haz.: Ömer Faruk Akyüz & Arslan Karagül, agk.

Huzurevlerinde Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri: İhtiyaçlar, Beklentiler, Sorunlar, Haz.: Sümeyra Bilecik, agk.

Hz. Peygamber'den Bir Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Örneği: Abdullah b. Amr ile İbadet Hayatı Üzerine, Haz.: Ahmed Ürkmez, agk.

İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Manevi Danışmanlık Yeterlilikleri, Haz.: Fatih Çınar ve diğ., agk.

İmam veya Vaiz? İngiltere'de Müslüman Vaizliği, Haz.: Selma Baş, agk.

İnanç ve Maneviyatın Rehberliğinde Suç Azalımının İngiltere ve Türkiye'de Karşılıklı Olarak Değerlendirilmesi, Haz.: Harun ışık, Türkiye'de Denetimli Serbestlik 10. Yıl Uluslararası Yaklaşımlar Sempozyumu, 2015.

İngiltere'de Hristiyanlara ve Müslümanlara Yaşamın Sonunda Yapılan Manevi Bakım Hizmetleri, Haz.: Selma Aygül Baş, Palyatif Tıp ve Hayatın Sonu Sempozyumu, İSAR, 4-5 Kasım 2017, İstanbul.

İran Sağlık Bakımı Sisteminde Maneviyatın Yeri, Haz.: Mohamad Tavakol, agk.

İslam Hukukunda Tedavinin Esirgenmesi ve Palyatif Sedasyon, Haz.: Tuba E. Baydar, Palyatif Tıp ve Hayatın Sonu Sempozyumu, İSAR, 4-5 Kasım 2017, İstanbul.

İslami Değerleri Yaşam Biçiminde Öncelikli Olan Danışanlara Yönelik Psikolojik Danışma Modeli: İslami Psikolojik Danışma Uygulama Modeli, Haz.: Enver Sarı, agk.

İslami Rehberlikte İnsan-ı Kamil Kavramı: Müslüman Kadınlara Yapılan Aile İçi Şiddet Örneği, Haz.: Nazila Isgandarova, agk.

İş Yerlerinde ve İstanbul ve Saraybosna'da Özel Hastanelerde Dini Uyum ve Motivasyonu Ölçme Denemesi, Haz.: Ayşegül Kaptanoğlu ve diğ., agk.

Kadim Bir İlgiden Beslenen Meydan Okuma: Ruhsallık (Spirituality), Yaz.: Ali Ulvi Mehmedoğlu & Yurdagül Mehmedoğlu, Gnostik Akımlar ve Okültizm Sempozyumu, 25-27 Mayıs 2012: 147-166.

Kanser Hastalarında Depresyon, Yaşam Kalitesi ve Dindarlık, Haz.: Emine Kurt, VIII. Din Psikolojisi Koordinasyon Toplantısı/Din, Değerler ve Sağlık Sempozyumu, 19-21 Mayıs 2017, Bursa.

Katolik ve Protestan Geleneğinde Ordu Manevi Rehberliği (Almanya Örneği), Haz.: Seat Uzeirovski, agk.

Kaygıyla Başa Çıkmada “İnşirah” ya da Hisleri Genişletme: Bir Model Denemesi, Haz.: Asım Yapıcı & Hasan Kayıklık, agk.

Korunmaya Muhtaç Gençlere Yönelik Manevi Destek Çalışmalarında Fırsatlar ve Zorluklar, Haz.: Macid Yılmaz, agk.

Korunmaya Muhtaç Kız Çocuklarına Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmeti, Haz.: Fatma Özcan, agk.

Küreselleşen Dünyada İrşat Hizmetlerinde Yeni Bir Alan: Dini Danışmanlık – Türkiye ve İngiltere Örneği, Haz.: Fatma Yüksel Çamur, Vaaz ve Vaizlik Sempozyumu-II, (17–18 Aralık 2011), Cilt: II, DİB Yay., Ankara, 2013: 54-73.

Madde Bağımlılığı İle Mücadelede İnanç Eksenli Yaklaşım: Sincan Örneği, Haz.: Orhan Gürsu, VIII. Din Psikolojisi Koordinasyon Toplantısı/Din, Değerler ve Sağlık Sempozyumu, 19-21 Mayıs 2017, Bursa.

Madde Bağımlılığından Arınma ve Maneviyat İlişkisi, Haz.: İsa Ceylan, agk.

Madde Bağımlısı Gençlere Dair Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Örneği: Bısr-i Hafî Gençlik ve Dayanışma Derneği, Haz.: Ö. M. Yaman & H. Akıncı, agk.

Manevi Bakım Bağlamında Travmatik Acı Tecrübelerin Anlamlandırılması ve Din: Logoterapik Bir Yaklaşım, Haz.: Abdülkerim Bahadır, agk.

Manevi Bakım Görevlilerinin Eğitimi: Batı-Türkiye Karşılaştırması, Haz.: Havva Sinem Uğurlu (Bakar), Palyatif Bakımda Din Psikolojisi ve Manevi Bakım Sempozyumu, SADEFE, PASHİDER, Din Psikolojisi ve Manevi Bakım Derneği, 2 Aralık 2017, İstanbul.

Manevi Bakım Hizmetlerinde Etik Kurallar ve Profesyonel Standartlar (ABD, İngiltere, Kanada Örnekleri ve Bir Türkiye Denemesi), Haz.: Selda Karaaslan, agk.

Manevi Bakım Uygulamaları, Haz.: Öznur Özdoğan, agk.

Manevi Bakım ve Danışmanlıkta Manevi Metinlerle Yapılandırılmış Bibliyoterapi: Bir Uygulama Örneği, Haz.: Fatma Z. Belen, agk.

Manevi Bakım ve Hollanda Örneği, Haz.: Arslan Karagül, I. Ulusal Din Psikolojisi ve Manevi Bakım Çalıştayı, Edt.: Sami Okumuşlar, TORSAD & PASHİDER, Ankara-2012: 51-76.

Manevi Bakım ve Hollanda Örneği, Haz.: Mebrure Güneş, IV. Uluslararası Evde Sağlık ve Sosyal Hizmetler Kongresi, Edt.: Mehmet Zengin, Antalya-2015: 266-267.

Manevi Bakımın Hastanelerde Uygulanması, Haz.: Aysun Özkan, Palyatif Tıp ve Hayatın Sonu Sempozyumu, İSAR, 4-5 Kasım 2017, İstanbul.

Manevi Danışma ve Rehberlikte Yeni Bir Model Önerisi: İ.H.S.A.N. Modeli ve Vaka Sunumu, Haz.: Turgay Şirin, agk.

Manevi Danışmanlık (Aşağı Avusturya Eyaleti Örneği), Haz.: Mehmet Işık, agk.

Manevî Danışmanlık Eğitimi: AAPC Akreditasyon Kriterlerinin Türkiye Açısından Değerlendirilmesi, Haz.: H. Sinem Uğurlu Bakar, agk.

Manevi Danışmanlık Uygulamalarında Alternatif Bir Bakış: Travma Olgunluğu, Haz.: Orhan Gürsu, agk.

Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetlerinde Cinsiyet Konusu, Haz.: Mualla Kaya, agk.

Manevi Danışmanlık ve Rehberlikte Kültürlerarası- Dinlerarası Yaklaşımlar, Haz.: Cemal Tosun, agk.

Manevi Danışmanlık ve Rehberlikte Temel Nitelik ve Yeterlilik, Haz.: İlhan Topuz, agk.

Manevi Danışmanlıkta Kullanılan Bazı Dini Kavramların Anlam Alanı ve Fonksiyonları, Haz.: Naci Kula, agk.

Manevi Destek Hizmetlerinin Sosyokültürel Temelleri, Haz.: Ali Rıza Abay, agk.

Manevi Destek Hizmetlerinin Sosyolojik Temelleri, Haz.: Ali Rıza Abay, Din Psikolojisinin Din Hizmetlerine Katkıları Bağlamında Yenilikçi (İnovatif) Arayışlar Sempozyumu, 4 Eylül 2015, İzmir.

Manevi Destek ve Evde Sağlık Hizmetleri Uygulaması, Haz.: Yıldız Demirbaş, IV. Uluslararası Evde Sağlık ve Sosyal Hizmetler Kongresi, Edt.: Mehmet Zengin, Antalya-2015: 203-205.

Modern Romanya’da Sosyal Hizmetler ve Bakımda Devlet ve Kilise İlişkisi-‘Sosyal Ortaklık’, Haz.: Tanase Laurentiu, agk.

Mucize ve Mucizevi İyileşme, Doktorlar ve Tıp Öğrencileri Üzerinde Bir Araştırma: Çanakkale Örneği, Haz.: Hasan Kaplan, VIII. Din Psikolojisi Koordinasyon Toplantısı/Din, Değerler ve Sağlık Sempozyumu, 19-21 Mayıs 2017, Bursa.⁵

Müslüman Bir Toplumda Dini Danışmanlık İçin Anlam ve Teoloji İnşa Etmek, Haz.: Nurullah Altaş, agk.

Müslüman Din Görevlileri: Radikalleşme Karşıtı Bir Politika Aracı Olur Mu? Haz.: Claire de Galembert, agk.

Müslüman Hastalarla Dini Olarak Entegre Olmuş Psikoterapi: Araştırmadan Pratiğe, Haz.: Hisham Abu-Raiya, agk.

Nasıl Huzurlu Olunur? (Benlik Kavramı Üzerinden Huzur), Haz.: Hasan Bacanlı, agk.

Nereden Çıktı Bu Maneviyat: Manevi Bakımın Temellerine İlişkin Kültürlerarası Bir Analiz, Haz.: Sevde Düzgüner, agk.

Nörobilişsel Bozuklukları Olan İnsanlar ve Aileleri İçin Bakımın Dini ve Manevi Boyutları, Haz.: Beverly K. Lunsford, agk.

Olağanüstü Hallerde ve Kriz Anlarında Verilecek Dini Hizmetlerin Psiko-Sosyal Temelleri, Yaz.: Muammer Cengil, I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007), 2008, Cilt: X, Sayı: 1, ss. 455-476.

Olağanüstü Hallerde ve Kriz Anlarında Verilecek Dini Hizmetlerin Psiko-Sosyal Temelleri, Haz.: Muammer Cengil, I. Din Hizmetleri

⁵ Sayın Kaplan acil çıkan bir durum nedeniyle sempozyumda sunumunu yapamadı. Ancak tebliği, sempozyum kitabında basılacağı belirtildi.

Sempozyumu (3-4 Kasım 2007), C.I, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2008: 606-619.

Ordu Papazlığı-Savaş Travma Tedavisinde Maneviyatın Rolü, Haz.: Ian Easter, agk.

Organ Bağışında Manevi Danışmanlık İhtiyacı, Haz.: Semin Oğurtan & Aykut E. Yıldırım, agk.

Öyküsel Terapi Yönelimli Manevi Danışmanlık Sürecinde Kıssaların Etkisi, Haz.: Ahmet Canan Karakaş, agk.

Palyatif Bakım Hastalarıyla Yürütülen Manevi Bakım Uygulamaları (Türkiye'deki Mevcut Uygulamalardan Örnekler), Haz.: Fatih Ergin & ark., Palyatif Bakımda Din Psikolojisi ve Manevi Bakım Sempozyumu, SADEFE, PASHİDER, Din Psikolojisi ve Manevi Bakım Derneği, 2 Aralık 2017, İstanbul.

Palyatif Bakım Mevcut Durum ve Planlama Çalışmaları, Haz.: Fatih Göksel, I. Ulusal Din Psikolojisi ve Manevi Bakım Çalıştayı, Edt.: Sami Okumuşlar, TORSAD & PASHİDER, Ankara-2012: 99-112.

Palyatif Bakımda Manevi Bakım ile İlgili Yapılmış Ampirik Araştırmaların Sonuçları, Haz.: Zümrüt Gedik, Palyatif Bakımda Din Psikolojisi ve Manevi Bakım Sempozyumu, SADEFE, PASHİDER, Din Psikolojisi ve Manevi Bakım Derneği, 2 Aralık 2017, İstanbul.

Palyatif Bakımda Manevi Bakım Uygulama Süreci, Haz.: Turgay Şirin, Palyatif Bakımda Din Psikolojisi ve Manevi Bakım Sempozyumu, SADEFE, PASHİDER, Din Psikolojisi ve Manevi Bakım Derneği, 2 Aralık 2017, İstanbul.

Palyatif Bakımda Manevi Destek Hizmetlerinin Psiko-Teolojik Temelleri, Haz.: Mustafa Koç, Palyatif Bakımda Din Psikolojisi ve Manevi Bakım Sempozyumu, SADEFE, PASHİDER, Din Psikolojisi ve Manevi Bakım Derneği, 2 Aralık 2017, İstanbul.

Palyatif Bakımda Manevi Yaklaşım, Haz.: Öznur Özdoğan, I. Ulusal Din Psikolojisi ve Manevi Bakım Çalıştayı, Edt.: Sami Okumuşlar, TORSAD & PASHİDER, Ankara-2012: 41-49.

Palyatif Hastaların Anlam Keşfi Bağlamında Logoterapi, Haz.: Abdülkerim Bahadır, Palyatif Bakımda Din Psikolojisi ve Manevi Bakım

Sempozyumu, SADEFE, PASHİDER, Din Psikolojisi ve Manevi Bakım Derneği, 2 Aralık 2017, İstanbul.

Palyatif Manevi Bakımda Kullanılan Yöntemler ve Yaklaşımlar, Haz.: Öznur Özdoğan & ark., Palyatif Bakımda Din Psikolojisi ve Manevi Bakım Sempozyumu, SADEFE, PASHİDER, Din Psikolojisi ve Manevi Bakım Derneği, 2 Aralık 2017, İstanbul.

Palyatif Tıbbın Tarihi ve Felsefesi, Haz.: Hilal Özkaya, Palyatif Tıp ve Hayatın Sonu Sempozyumu, İSAR, 4-5 Kasım 2017, İstanbul.

Palyatif Tıp ve Maneviyat, Haz.: Öznur Özdoğan, III. Din Psikolojisi ABD Koordinasyon Toplantısı, 1-3 Temmuz 2011, Onsekiz Mart Üniv. Çanakkale.

Pastoral Danışmanlık Kavramının Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi, Haz.: Bekir Zakir Çoban, Din Psikolojisinin Din Hizmetlerine Katkıları Bağlamında Yenilikçi (İnovatif) Arayışlar Sempozyumu, 4 Eylül 2015, İzmir.

Pastoral Psikoloji Açısından Ömür Dediğin Programının İncelenmesi, Haz.: Yahya Aktu, agk.

Psikolojik Danışma Deneyimi Yaşayanların Dini Başa Çıkma, Psikolojik İyi Olma ve Affetme Düzeyleri Arasındaki Yordayıcı İlişkiler: Bir Model Önerisi, Haz.: Bülent Dilmaç ve diğ., agk.

Psikolojik Rahatsızlıkları Olan Bireylere Mesnevi ile Bibliyoterapi Uygulaması, Haz.: Muammer Cengil & Ümmügülsüm Kaya, agk.

Psikolojinin Teolojik Görüş İhtiyacı ve Bir Model Önerisi, Haz.: Üzeyir Ok, Din Psikolojisinin Din Hizmetlerine Katkıları Bağlamında Yenilikçi (İnovatif) Arayışlar Sempozyumu, 4 Eylül 2015, İzmir.

Ramazan Ayı Televizyon Programlarının Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Örneği Olarak Değerlendirilebilmesi Sorunu, Haz.: Yusuf Yurdigül & Ash Yurdigül, agk.

Rehberlik Staj Programlarında Din ve Maneviyat Öğretmede Süreç Yönelimli Yaklaşım, Haz.: Rania Awaad, agk.

Risk Grubu Ergenlere Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Kapsamında Diğerkâm Davranışlar Kazandırma Yoluyla Rehabilitasyon, Haz.: Dilek Zekiye Kaşık, agk.

Ruhsallık Umutsuzluğu Azaltır Mı? Ruhsallık-Umutsuzluk İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma, Yaz.: V. Uysal & A. Ayten, 16. Ulusal Psikiyatri Kongresi, Karabük, Temmuz-2009: 1-4.

Sağlık Bakanlığı Bakış Açısıyla Din Psikolojisi ve Manevi Bakım, Haz.: Yıldız Demirbaş, IV. Uluslararası Evde Sağlık ve Sosyal Hizmetler Kongresi, Edt.: Mehmet Zengin, Antalya-2015: 201-202.

Sağlık Bakanlığı Politikaları Bağlamında Palyatif Tıpta Bütünleşik Bakım Modeli, Haz.: Orhan Koç, Palyatif Tıp ve Hayatın Sonu Sempozyumu, İSAR, 4-5 Kasım 2017, İstanbul.

Sağlık Çalışanlarının Maneviyat ve Manevi Bakım Algısı, İstanbul Örneği, Haz.: Nihal İşbilen Esendir, agk.

Sağlık Hizmetlerinde Manevi Danışmanlık ve Rehberlik, Haz.: Aysun Özkan, agk.

Seküler-Sonrası Toplumlarda İnançlararası Manevi Bakım, Haz.: Ruard Ganzevoort, agk.

Slovenya'da Müslüman Azınlık ve Dini-Manevi Hizmetler, Haz.: Nedžad Grabus, agk.

Sosyal Bilimler Perspektifinde Manevi Rehberlik Anlayışı, Haz.: Vincenzo Pace, agk.

Sosyal Hizmete Muhtaç Hasta ve Hasta Yakınlarına Yönelik Manevi Bakım ve Bir Model Önerisi, Haz.: Naci Kula, IV. Uluslararası Evde Sağlık ve Sosyal Hizmetler Kongresi, Edt.: Mehmet Zengin, Antalya-2015: 193-200.

Spiritüalite ve Hemşirelik, Yaz.: Zümrüt Başbakkal, III. Uluslararası-X. Ulusal Hemşirelik Kongresi, İzmir, 07-10 Eylül 2005.

Şiddete Uğramış Kadınlara Yönelik Diyanet İşleri Başkanlığı Tarafından Yürütülen Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri, Haz.: Huriye Martı, agk.

Tasavvufi Bakış Açısıyla Madde Bağımlılığı, Haz.: Tuğba Nur Coşar, agk.

Temel Duygulanım Sistemlerinin Maneviyatla İlişkisi: Türk ve Amerikan Normlarının Kıyaslanması, Haz.: F. G. Özkarar ve diğ., 17. Ulusal Psikoloji Kongresi, İstanbul-2012.

Teoriden Pratiğe Dini Danışmanlık ve Rehberlik Hizmetleri: Samsun Örneği, Haz.: Mustafa Köylü, agk.

Terminal Dönem Hasta ve Ailelerinin Psiko-Sosyal İhtiyaçları: Sosyal Çalışmacıların Rollerini, Haz.: Tarık Tuncay, Palyatif Tıp ve Hayatın Sonu Sempozyumu, İSAR, 4-5 Kasım 2017, İstanbul.

Tıbbi Sosyal Hizmetlerde Manevi Bakım Arayışları ve Bir Model Önerisi, Haz.: Ali Seyyar, Beşeri Bilimlerde Manevi Arayışlar Sempozyumu, (11-13 Mayıs 2012), Beder Üniversitesi, ss. 1-23.

Toplum Temelli Ruh Sağlığı Hizmetleri, Haz.: H. Ensari, I. Ulusal Din Psikolojisi ve Manevi Bakım Çalıştayı, Edt.: Sami Okumuşlar, TORSAD & PASHİDER, Ankara-2012: 79-97.

Türk Hukukuna Göre Palyatif Tıp ve Yaşam Sonu Uygulamaları, Haz.: Hakan Hakeri, Palyatif Tıp ve Hayatın Sonu Sempozyumu, İSAR, 4-5 Kasım 2017, İstanbul.

Türkiye’de Evde Sağlık Hizmetleri, Haz.: G. Bayraktar, I. Ulusal Din Psikolojisi ve Manevi Bakım Çalıştayı, Edt.: Sami Okumuşlar, TORSAD & PASHİDER, Ankara-2012: 115-126.

Türkiye’de Hastanelerde Manevi Bakım İhtiyacı ve Palyatif Hastalar, Haz.: Üzeyir Ok, Palyatif Bakımda Din Psikolojisi ve Manevi Bakım Sempozyumu, SADEFE, PASHİDER, Din Psikolojisi ve Manevi Bakım Derneği, 2 Aralık 2017, İstanbul.

Türkiye’de Hastanelerde Palyatif Tıbbın Tarihsel Gelişimi, Haz.: Adem Akçakaya, Palyatif Tıp ve Hayatın Sonu Sempozyumu, İSAR, 4-5 Kasım 2017, İstanbul.

Türkiye’de Palyatif Tıpta Manevi Bakım, Haz.: Üzeyir Ok, Palyatif Tıp ve Hayatın Sonu Sempozyumu, İSAR, 4-5 Kasım 2017, İstanbul.

Türkiye’de Ruh Sağlığı, Maneviyat ve Dindarlık: Meta analitik Bir Değerlendirme, Haz.: Asım Yapıcı & Ali Koçak, VIII. Din Psikolojisi Koordinasyon Toplantısı/Din, Değerler ve Sağlık Sempozyumu, 19-21 Mayıs 2017, Bursa.

Türkiye’nin Suriyeli Mülteci Sorunu ve Manevi Danışmanlık: Mardin İli Örneği, Haz.: Cihat Doğan, agk.

Uyuşturucu Madde Bağımlılığı ile Mücadelede Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Uygulamalarının Yeri ve Önemi: İstanbul Örneği, Haz.: Melih Çoban, agk.

Ürdün Hastanelerinde Manevi Destek Dini Danışmanlık Rehberlik Hizmetleri, Haz.: Yusuf Nazım, agk.

Üstün Yetenekli Öğrenciler ve İhtiyaç Duydukları Manevi Danışmanlık, Haz.: Aslan Ali Demirkol & Teceli Karasu, agk.

Yaşamın Sonunda Verilen Kararların Etik Boyutları, Haz.: Fuat Oduncu, Palyatif Tıp ve Hayatın Sonu Sempozyumu, İSAR, 4-5 Kasım 2017, İstanbul.

Yaşamın sonunda Verilen Kararların İran ve Irak Bağlamında Etik Boyutları, Haz.: Ali Bagheri, Palyatif Tıp ve Hayatın Sonu Sempozyumu, İSAR, 4-5 Kasım 2017, İstanbul.

Yaşlanma Döneminde Kayıplarla Başa Çıkmada Manevi Danışmanlık Hizmetlerinin Önemi, Haz.: Mehmet Akif Kılavuz & Esra Kılavuz, agk.

Yaşlılık Döneminde Manevi Desteğin Kaliteli Yaşama Etkisi, Haz.: Günseli Boşgelmez & Tuğçe Koç, agk.

Yaşlılık Döneminde Manevi Destek, Haz.: Mehmet Emin Ay, agk.

Yeni Bir Uzmanlık Alanı Olarak İslami Manevi Bakım: Beklentiler ve Profesyonel Standartlar, Haz.: Mohamed Ajouaou, agk.

Yetim Çocuklarda Şükür, Maneviyat ve Mutluluk, Haz.: Gülüşan Göcen, VIII. Din Psikolojisi Koordinasyon Toplantısı/Din, Değerler ve Sağlık Sempozyumu, 19-21 Mayıs 2017, Bursa.

Yetiştirme Yurdu ve BSRM'lerde Manevi Danışmanlık ve Rehberlik, Haz.: Asude Coşkunsever, agk.

Yetiştirme Yurtlarında Din Hizmetleri ve Rehberlik: Diyarbakır Örneği, Haz.: M. Aktürk, I. Din Hizmetleri Sempozyumu kitabı içinde (3-4 Kasım 2007), Cilt: 2, DİB Yay., Ankara-2008: 134-139.

Yetiştirme Yurtlarında Sosyalleşmede Manevi-Dini Rehberliğin Rolü, Haz.: Ergün Özbay, agk.

Zihinsel Bir Sağlık Girişimi Uygulamasında Rahipler, Tüketiciler ve Doktorların İşbirliği, Haz.: Glen Milstein, agk.

Manevi Danışmanlık ve Rehberlikle İlgili Kitaplar

Acı Çekilirken Tanrı Nerede? Güç Zamanların Üstesinden Gelebilmek İçin Teselli Eden, Şifa Veren Bir Rehber, Yaz.: Philip Yancey, Çev. Nur Nirven, 2008, Haberci Yay.-İstanbul.

Alternatif Tıp Yöntemleri, Yaz.: Hakan Yalman, 2004, İnsan Yay.-İstanbul.

Aşkın Yanımız Maneviyat, Yaz.: Öznur Özdoğan, 2009, Özdenöze Yay.-Ankara.

Beden ve Ruh Sağlığı, Yaz.: Ebu Zeyd Ahmed El-Belhi, Çev.: Muhammet Uysal, 2012, Endülüs Kitap-İstanbul.

Bedensel Engellilik ve Dini Başa Çıkma, Yaz.: Naci Kula, 2005, DEM Yay.-İstanbul.

Bedensel Özürlü Sahabelerin Hayatı, Yaz.: Ali Seyyar, 2007, Aşiyen Yay.-İstanbul.

Bilim ve Meslek Olarak Türkiye’de Sosyal Hizmet, Yaz.: İbrahim Cılga, 2004, Hacettepe Üniv. Sos. Hiz. Yüksekokulu, No: 16, Ankara.

Bilişsel Yas Terapisi: Bir Yakınını Yitirdikten Sonra Yaşamın Anlamını Yeniden Yapılandırma, Yaz.: R. Malkinson, Çev.: S. K. Akbaş, 2013, HYB Yay.-Ankara.

Bir Metafor Olarak Hastalık, 2005, Yaz.: Susan Sontag, Çev.: Osman Akinhay, Agora Kitaplığı-İstanbul.

Ceza İnfaz Kurumları Din Hizmetleri Rehberi, Yaz.: Harun Işık & Abdullah Demir, 2012, DİB Yay.-Ankara.

Cezaevlerinde Din Eğitimi, Yaz.: Şuayip Özdemir, 2006, Arı Sanat Yay.-İstanbul.

Cezaevlerinde Din, Harun Işık, 2009, Laçın Yay.-Kayseri.

Çağdaş Ruhçuluğun Maske ve Yüzleri, Yaz.: Julius Evola, Çev.: Fevzi Lütü Topaçoğlu, 1996, İnsan Yay.-İstanbul.

Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar: Ahlak Psikolojisi, Ahlaki Değerler ve Ahlaki Gelişme, Yaz.: Erol Güngör, 1998, Ötüken Yay.-İstanbul.

Dezavantajlı Gruplar Psiko-Sosyal ve Manevi Bakım, Edt.: İhsan Çapçioğlu & Fatma Zeynep Belen, 2016, Grafiker Yay.-Ankara.

Din Eğitiminde Manevi Boyut, Yaz.: H. Meydan, 2005, DEM Yay.-İstanbul.

Din Eğitiminde Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık, Yaz.: A. Bulut, 2011, DİB Yay.-Ankara.

Din Görevlilerinin Manevi Danışmanlık Yeterlilikleri, Yaz.: İlhan Topuz, 2014, Manas Yay.-Isparta.

Din Psikolojisi: Dine ve Maneviyata Psikolojik Yaklaşımlar, Yaz.: Ali Ayten, 2010, İz Yay.-İstanbul.

Din ve Maneviyat Psikolojisi: Temel Yaklaşımlar ve İlgi Alanları, Der.: R. F. Paloutzian & Crystal L. Park, Çeviri Edt.: İ. Çapçioğlu & A. Ayten, 2013, II cilt, Phoenix Yay.-Ankara.

Din ve Psikiyatri, Yaz.: Irvin D. Yalom, Çev.: E. Ağanoğlu, 2006, Merkez Kitaplar-İstanbul.

Din, Erdem ve Sağlık, Edt.: Ali Ayten, 2015, Çamlıca Yay.-İstanbul.

Dindarlık ve Kişilik, Yaz.: İbrahim Gürses, 2010, Emin Yay.-Bursa.

Dini Danışma ve Rehberlik, Yaz.: Suat Cebeci, 2012, DİB Yay.-Ankara.

Dini Danışma ve Rehberlik: İhsan Modeli Manevi Danışmanlık, Yaz.: Turgay Şirin, 2014, Mim Akademi Yay.-İstanbul.

Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri, Edt.: N. Altaş & M. Köylü, 2012, Gündüz Yay-Ankar.

Dini Rehberlik: Bilginin Kaynağı ve Bilgi Üretme Süreçleri, Yaz.: Remziye Ege, 2015, Şule Yay.-İstanbul.

Dini Tecrübe ve Meûnet: Sıradan İnsanların Sıra Dışı Dini Deneyimleri, Yaz.: Cafer Sadık Yaran, 2009, Rağbet Yay.-İstanbul.

Dinler, Değerler, Doruk Deneyimler, Yaz.: A. H. Maslow, Çev. H. Koray Sönmez, 1996, Kuraldışı Yay.-İstanbul.

Doğal Afetler ve Din (Marmara Depremi Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir İnceleme) Yaz.: Talip Küçükcan & Ali Köse, 2000, İSAM Yay.-İstanbul.

Dünya Dinlerinde Hayatın Anlamı, Yaz.: Joseph Runzo & M. Martin Nancy, Çev. Gamze Varım, 2002, Say Yay-İstanbul.

Empati ve Din: Türkiye’de Yardımlaşma ve Dindarlık Üzerine Psiko-Sosyal Bir Araştırma, Yaz.: Ali Ayten, 2010, İz Yay-İstanbul.

Engelli ve Yaşlı Hizmetlerinde Sosyal Bakım, Yaz.: Ali Seyyar, 2013, Rağbet Yay-İstanbul.

Evrenle Uyumlaşma Sürecinde Var Olmak, Gelişmek, Uzlaşmak, Yaz.: Üstün Dökmen, 2000, Sistem Yay-İstanbul.

Gençlik, Din ve Değerler Psikolojisi, Edt.: Hayati Hökeleki, Yaz.: N. Kula, İ. Gürses, A. Hayta, H. Ekşi, M. Akif Kılavuz, 2002, Ankara Okulu Yay-Ankara.

Genlere Müdahale-İlahi Kader İlişkisi, Yaz.: Berat Sarıkaya, 2014, Pınar Yay.-İstanbul.

Hasta Bedenin Ruhunu, Yaz.: Murat Beyazyüz & Erol Göka, 2012, Ck Yay-Ankara.

Hasta, Engelli ve Yaşlı Hizmetlerinde Bakım Terimleri: Ansiklopedik Sözlük, Yaz.: Ali Seyyar, 2015, Rağbet Yay-İstanbul.

Hastalıklara Pozitif Bakış, Yaz.: Arif Akpınar, 2006, Bilge Yay-İstanbul.

Hastamıza Nasıl Moral Verebiliriz?, Yaz.: Abdullah b. Ali El-Cuaysin, Çev.: Savaş Kocabaş, 2007, Polen Yay-İstanbul.

Hastanede Dini Hayat, Yaz.: Arif Korkmaz, 2011, Çizgi Yay-Konya.

Hayatın Anlamı ve Psikoterapi, Yaz.: V. Frankl, Çev.: V. Atayman, 2014, Say Yay-Ankara.

Hekim ve Hasta İçin Zor Görüşme: Tıpta Olumsuz Tanıyı İnsanca Açıklamak, Yaz.: Edlef Bucka-Lassen, Çev.: Arın Namal, 2010, Deomed Medikal Yay-İstanbul.

Hız. Peygamber Döneminde Sağlık Hizmetlerinde Kadınların Yeri, Yaz.: Levent Öztürk, 2001, Ayışığı Kitapları-İstanbul.

I. Ulusal Din Psikolojisi ve Manevi Bakım Çalıştayı: Çalıştay Tebliğ Kitabı, Edt.: Sami Okumuşlar, 2012, TORSAD & PASHİDER, Harika Liman Ltd. Şti, Ankara.

IV. Uluslararası Evde Sağlık ve Sosyal Hizmetler Kongresi: Kongre Kitabı, Edt.: Mehmet Zengin, 2015, Antalya.

İnanç Psikolojisi: Ruh, Beyin ve Akıl Üçgeninde İnsanoğlu, Yaz.: Nevzat Tarhan, 2009, Timaş Yay-İstanbul.

İnsan Olmanın Psikolojisi, Yaz.: Abraham H. Maslow, Çev.: Okhan Gündüz, 2001, Kuraldışı Yay-İstanbul.

İnsanın Anlam Arayışı ve Din: Logoterapik Bir Araştırma, Yaz.: Abdülkerim Bahadır, 2002, İnsan Yay-İstanbul.

İnsanın Anlam Arayışı: Logoterapiye Giriş, Yaz.: V. Frankl, Çev.: S. Budak, 2000, Öteki Yay-Ankara.

İsimsiz Hayatlar: Manevi ve Psikolojik Yaklaşımla Arınma ve Öze Dönüş, Yaz.: Öznur Özdoğan, 2007, Özdenöze Yay-Ankara.

İslam Geleneğinde Sağlık ve Tıp, Yaz.: Fazlur Rahman, Çev.: A. Bülent Baloğlu & Adil Çiftçi, 1997, Ankara Okulu Yay-Ankara.

İslam Tıbbı ve Hastaneleri Tarihine Bir Katkı: Biyografilerle Adudî Hastahanesi Tarihi, Yaz.: Ahmet Güner, 2005, Tibyan Yay-İzmir.

Kalp, Nefs ve Ruh, Yaz.: Robert Frager, Çev.: İbrahim Kapaklıkaya, 2011, Gelenek Yay-İstanbul.

Manevi Danışmanlık ve Rehberlik (Kongre kitabı), Edt.: Ali Ayten ve diğ., 2016, II Cilt, Dem Yay-İstanbul.

Manevi Danışmanlık ve Rehberlik: Teori ve Uygulama Alanları, Edt.: Ali Ayten, 2017, DEM Yay-İstanbul.

Manevi Danışmanlıkta Bibliyoterapi Tekniği ve Uygulanması, Yaz.: F. Zeynep Belen, 2015, Otorite Yay-Ankara.

Manevi Hastalıklar ve Tedavi Yolları, Yaz: Abidin Zeynel Tambağ, 2015, Değer Dünya İletişim Basım Yayınları.

Manevi Rehberlik ve Ben Ötesi Psikolojisi Üzerine Yaklaşımlar, Edt.: R. Frager, Çev.: Ö. Çolakoğlu, 2009, Kaknüs Yay-İstanbul.

Manevi Rehberlik, Yaz.: Mehmet Küçük, 2017, Ahir Zaman Yay-İstanbul.

Manevi Sosyal Hizmetler, Edt.: Ali Seyyar, 2015, Rağbet Yay-İstanbul.

Manevi Yönelimli Psikoterapi ve Psikolojik Danışma, Yaz.: H. Elşi & Ç. Kaya, 2016, Kaknüs Yay-İstanbul.

Manevi-Psikolojik Danışmanlık: Müslüman-Türk Diasporası Örneği, Yaz.: Mustafa Koç, 2014, Emin Yay-Bursa.

Maneviyat, Manevi Bakım ve Sosyal Hizmet, Yaz.: A. Çekin, 2014, Etüt Yay-Samsun.

Merhamet ve Metanet: Bir Psikoloğun Eşinin Hastalığına ve Ölümüne Tanıklığı, Yaz.: Ken Wilber, Çev.: Ahmet Ergenç, 2003, İnsan Yay-İstanbul.

Mevlana’dan Ruhsal Terapiler, Yaz.: Şaban Karaköse & Rukiye Karaköse, 2010, Yediveren Yay-İstanbul.

Modern Tıbbın Ötesi, Edt.: Senai Demirci, 2000, İnsan Yay-İstanbul.

Mutluluğu Seçiyorum, Yaz.: Öznur Özdoğan, 2007, Özdenöze Yay-Ankara.

Müslüman Psikologların Çıkmazı, Yaz.: B. M. Babikir, Çev.: H. Şencan, 1984, İnsan Yay-İstanbul.

Müslümanlar İçin Psikolojik Danışma: Kültüre ve Dine Duyarlı Ruh Sağlığı Müdahaleleri, Yaz.: Sameera Ahmed & Mona M. Amer, Çev.: Vahap Yorgun, 2015, Nobel Yay-Ankara.

Olağanüstü Durumlarda Acil Manevi Destek, Yaz.: Ali Seyyar, 2016, Rağbet Yay-İstanbul.

Olmak Cesareti, Yaz.: Paul Tillich, 2014, Çev.: F. Cihan Dansuk, Okyanus Yay-İstanbul.

On İkinci Yüzyıla Kadar İslam Dünyasında Hastaneler, Yaz.: Levent Öztürk, 2007, İz Yay-İstanbul.

Ölme, Ölümün ve Geride Kalanların Psikolojisi, Yaz.: E. Göka, 2010, Timaş Yay-İstanbul.

Ölüm Kaygısı ve Dindarlık, Yaz.: Murat Yıldız, 2014, İzmir İlah. Vakfı Yay-İzmir.

Ölüm Kitabı, Yaz.: Kaan H. Ökten, 2016, Agora Kitaplığı-İstanbul.

Ölüm Korkusunu Yenmek, Yaz.: Irvin Yalom & Robert L. Berer, Çev.: Zeliha Babayigit, 2009, Kabalcı Yay-İstanbul.

- Ölüm Psikolojisi, Yaz.: Faruk Karaca, 2000, Beyan Yay-İstanbul.
- Ölüm, Ölüm Ötesi Psikolojisi ve Din, Yaz.: Hayati Hökelekli, 2008, DEM Yay-İstanbul.
- Peygamber Efendimizin Maddi-Manevi Sağlık Öğütleri, Yaz.: İbn Kayyim El-Cevziyye, Çev.: Yusuf Ertuğrul, 1986, İslami Neşriyat Yay-Konya.
- Psikolojik Danışmanlıkta Meslek Etiği ve Yasal Konular, Yaz.: Rahşan Çetinkaya, 2015, Alfa Yay-Ankara.
- Psikopatolojide Dini Belirtiler, Yaz.: Neda Armaner, 1973, Ayyıldız Matbaası-Ankara.
- Psikoterapi ve Din: Bilinçdışıdaki Tanrı, Yaz.: Viktor E. Frankl, Çev.: Z. Taşkın, 2014, Say Yay-Ankara.
- Ruh Bakımı, Yaz.: Metin Karabaşoğlu, 2008, İz Yay-İstanbul.
- Ruh Sağlığı ve Din: Psiko-Sosyal Uyum ve Dindarlık, Yaz.: Asım Yapıcı, 2007, Karahan Kitabevi-Adana.
- Ruh Sağlığı: Et-Tıbbu'r-Rûhânî, Yaz.: Ebû Bekir Râzî, Çev.: Hüseyin Karaman, 2004, İz Yay-İstanbul.
- Sen Öldün Ben Büyüdüm: Ebeveyni Ölen Yetişkinler Üzerine Psiko-Sosyal Bir Araştırma, Yaz.: Z. Işık, 2015, Açılım Kitap-İstanbul.
- Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgili Bâtl İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Tetkiki, Yaz.: Sedat Veyis Örnek, 1966, Ankara Üniv. Basımevi-Ankara.
- Sosyal Hizmet Mesleği, Nitelikleri, Temel Unsurları, Müdahale Yöntemleri, Yaz.: Sema Kut, 1988, Ankara.
- Sosyal Hizmet Temelleri, Yaklaşımları, Müdahale Yöntemleri, Yaz.: V. Duyan, 2010, Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği Genel Merkezi, Yayın no: 16-Ankara.
- Sosyal Hizmetlerde Bakım Terimleri (Ansiklopedik Sözlük), Yaz.: Ali Seyyar, 2007, Şefkatli Eller Yay-Ankara.
- Sosyal Hizmetlerde Manevi Bakım, Yaz.: Ali Seyyar, 2007, Şefkatli Eller Yay-Ankara.

- Sufi ile Terapist, Yaz.: Ali Rıza Bayzan, 2013, Etkileşim Yay-İstanbul.
- Sufi Psikolojisi, Der.: Kemal Sayar, 2000, İnsan Yay-İstanbul.
- Sufi Tıbbı, Yaz.: M. Çiştî, Çev.: Hayrettin Tekümit, 2011, İnsan Yay-İstanbul.
- Şeyh ve Arzu, Yaz.: Saffet M. Tura, 2008, Metis Yay-İstanbul.
- Tanrı’ya Sığınmak: Dini Başa Çıkma Üzerine Psiko-Sosyal Bir Araştırma, Yaz.: Ali Ayten, 2012, İz Yay-İstanbul.
- Tasavvuf Terapisi, Yaz.: E. Sayın, 2014, Nesil Yay-İstanbul.
- Tasavvufi Sosyal Hizmet, Sufilerin Manevi Terapi Yöntemler, Yaz.: A. Seyyar, 2015, Rağbet Yay-İstanbul.
- Teorik ve Pratik Boyutuyla Sosyal Bakım, Yaz.: A. Seyyar, 2007, Şefkatli Eller Yay-Ankara.
- Tıbbi Sosyal Hizmetlerde Manevi Bakım, Yaz: Ali Seyyar, 2010, Rağbet Yay-İstanbul.
- Tıp Felsefesi ve Etiği Üzerine, Yaz.: İsmail Yakıt, 2015, Ötüken Yay-İstanbul.
- Tıp, Büyü ve Din, Yaz.: William H. R. Rivers, (1924), Çev.: İ. Enis Köksaldı, 2004, Epsilon Yay-İstanbul.
- Uygulamalı Etik, Yaz.: Ahmet Cevizci, 2013, Say Yay-İstanbul.
- Yaşamama Yardım Edin: Kansersiz Kişilerin Bilmenizi İstedikleri Yirmi Şey, Yaz.: Lori Hope, Çev.: Sinem Sultan Gül, 2013, Varlık Yay-İstanbul.

Sonuç

Manevi danışmanlık ve rehberlik, ülkemizde son zamanlarda ilahiyat, tıp, psikoloji, PDR ve sosyal hizmet alanlarında dikkat çeken konulardan biridir. Psikolojik bir gerçeklik olarak din, hayatın zorluklarıyla mücadelesinde insana çaresizliğe düştüğü anlarda destek sunabilmekte ve onun varoluşsal sorularına verdiği cevaplarla ruh sağlığına olumlu katkı sağlayabilmektedir. Hassaten varoluşsal kaygıya düştüğünde insanın anlam arayışına inancı rehberlik etmektedir.

Hastalık ölüm endişesi, doğum, tabiat olayları, kader ve alınyazısı gibi durumlarla olumlu ya da olumsuz dini başa çıkımlar bir yana “hayatın sonuna gelmek” modern insanın (ister dindar ister seküler olsun)

anlayışla karşılayacağı bir fenomen değildir. Dolayısıyla “yok olma” tehdidi karşısında dehşete kapılan her bilinç, kendisini teskin edecek/moral verecek bir desteğe ihritaç duymaktadır. Uzun yıllardan beri Batıdaki hastanelerde, hapisanelerde ve sosyal hizmet alanlarında uygulanmakta olan manevi danışmanlık ve rehberlik hizmeti ülkemizde de Ocak 2015’ten itibaren yeniden gündeme gelmiştir. Manevi danışmanlık ve rehberlik alanına duyulan ilgi gösteriyor ki ülkemizde ülkemizde yakın bir gelecekte bu alan anabilim dalı olabilir. Zira bu alanla ilgili akademik çalışmalar her geçen gün artmakta ve literatür hızla genişlemektedir.

Bu çalışma konuyla ilgili yapılan çalışmaları bir araya getirerek araştırmacıların hizmetine sunmakla birlikte aslında yapılması gerekenleri de tespit etmektedir. Çalışmaları incelediğimizde tebliğ ve makalelerin sayısının fazla olduğunu; Batıdaki uygulama örneklerini (PDR ve psikoterapi çalışmalarını da) ülkemizdeki manevi danışmanlık ve rehberlik alanına uyarlamaya yönelik bir çabanın ürünü olduğunu söyleyebiliriz. Sosyal destek alanları (madde bağımlılığı, hasta ve hasta yakınları, başaşaıkma, çocuk ıslah evi, huzurevi) ve değerler de ayrıca dikkat çeken konu başlıklarıdır.

Sonuç olarak bu coğrafyanın taşıdığı köklü değerlerden (bilgi ve hikmetten) ilham alarak elde edilecek ahlaki düzey başta kendi insanımızın ve tüm insanlığın menfaatine hizmet etmesi en büyük dileğimizdir.

KAYNAKÇA

E. İsmail Erünsal, Fatih Çardaklı, Mustafa Birol Ülker, (2008), *İlahiyat Fakülteleri Tezler Kataloğu-I/II (1953–2000)*, İsam Yay.-İstanbul.

Halil Ekşi & Çınar Kaya, *Manevi Yönelimli Psikoterapi ve Psikolojik Danışma*, Kaknüs Yay., İstanbul-2016.

İlker Yenen & Abdülvahid Sezen, (2008), *Türkiye’de Din Psikolojisi Alanında Lisansüstü Tezler (1963–2008) Üzerine Bibliyografik Bir Çalışma*, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, Cilt: VIII Sayı: 2, ss. 147-178.

İSAM İlahiyat Tez Arama Motoru:
<http://ktp.isam.org.tr/?url=tezilh/findrecords.php>.

İSAM İlahiyat Makale Arama Motoru:
<http://ktp.isam.org.tr/?url=makaleilh/findrecords.php>.

Mustafa Koç, (2016), Türkiye’deki Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Çalışmaları Bağlamında “I. Uluslar arası Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Kongresi” Üzerine Bibliyometrik Analizler, *Gazi Osmanpaşa ÜİFD*, Sayı: 2, ss.: 37-94.

Nurullah Altaş, (1999), Hastanelerde Dini Danışmanlık Hizmetleri (Türkiye Uygulaması Üzerine Deneysel Bir Araştırma), *AÜİFD*, Cilt: 39, 599-659.

Sevgi Çoban, (2017), Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Alanında Türkiye’de Yapılan Çalışmalar Üzerine Bibliyografik Bir Araştırma, *DEÜİF*, İzmir, Bitirme Tezi.

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>

Ali Ayten ve diğ., (2017), *Manevi Danışmanlık ve Rehberlik Kongre Kitabı*, Cilt: 1-2, DEM Yayınları, İstanbul.

www.journalofhappiness.net

www.bilimname.com.tr/sayilar.asp

www.marife.org/sayilar.php?dil=tr

DEUİFD XLVI / 2017, ss. 221-251.

İSVEÇ'TE DİN VE DEVLET İLİŞKİLERİNİN SEKÜLERLEŞME BAĞLAMINDA İNCELENMESİ

Seray KILIÇ*

ÖZ

1593 yılındaki Uppsala Meclisi ile Evanjelik Lüteryen öğretiyi resmi din olarak kabul eden İsveç Krallığı, XVIII. yüzyıldan itibaren uyguladığı reformlar ile din ve devlet ilişkileri bağlamında tarafsızlık politikasına doğru ilerlemiştir. 2000 yılında alınan bir kararla devlet ve İsveç Kilisesi arasındaki resmi bağın sona ermesi bu anlamda önemli bir adım olarak kabul edilmekle birlikte dini örgütlere ilişkin yasal düzenlemeler ve bu örgütlerin toplumsal yapılanma içindeki konumu hala tartışılmaktadır. Bu çalışmanın amacı İsveç'te din ve devlet arasındaki ilişkileri, tarihsel gelişimini ve mevcut durumunu, sekülerleşme kuramı bağlamında incelemektir. Yasalar, komisyon raporları ve yazındaki diğer çalışmalar üzerinden yapılan inceleme neticesinde İsveç'in üç nedenle kendine özgü bir vaka olduğu anlaşılmaktadır. İlk olarak, İsveç'teki mevcut durum uzun yıllar süren, siyasi ve dini otoriteler arasındaki müzakerelerin neticesidir. İkinci olarak, bu reform süreci dini ve siyasi otoriteler arasındaki güç paylaşımı üzerinden değil demokratik bir devletin unsuru olarak inanç özgürlüğü temelinde yürütülmüştür. Son olarak, İsveç Kilisesi ile devlet arasındaki ayrılığın fiilen ve tam anlamıyla gerçekleşmediği, bu iki otorite arasındaki ilişkinin hala muğlak olduğu görülmüştür. Bu durum, geleneksel dini pratiklerin toplumsal yapı içindeki işlevselliğinin geçerliliğini korumasından ileri gelmekte olup İsveç'i sekülerleşme kuramı içinde kendine özgü bir yere koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: İsveç, Kilise, Sekülerleşme, Din-Devlet İlişkileri, İnanç Özgürlüğü.

SECULARIZATION THEORY AND ANALYSIS OF RELIGION AND
STATE RELATIONS IN SWEDEN

ABSTRACT

Tightly bounded with the Evangelic Lutheran Church since the Uppsala Convocation in 1593, the Kingdom of Sweden has constantly moved to a more

* Arş. Gör., DEU Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrupa Birliği ABD.
seray.kilic@deu.edu.tr

Makalenin Hakemlere Gönderiliş Tarihi : 06/10/2017

Makalenin Hakemlerden Geliş Tarihi : 22/11/2017

neutral attitude in terms of religion-state relations since the XVIII. century. Although the separation of state and the Church of Sweden in 2000 is seen as an ultimate step in this sense, the legal status of the religious organizations and their positions in the social structure is still debated. This paper aims to analyse historical evolution and current situation of religion-state relations in Sweden with reference to secularisation theory. Based on the review of legislative reports, legal documents and the literature, the paper argues that Sweden is a sui generis case in the literature for three reasons. First, existing relation between the state and the Church of Sweden is the outcome of a centuries-long democratic process in which political and religious authorities engaged in a series of negotiations and nurtured the existing model within that time. Second, the motivation behind changing religion-state relations in Sweden was not only about power sharing between religious and civil authorities, but rather about freedom of religion in a democratic society. Finally, it is still possible to conclude that the separation is not an absolute one and the relation between the state and the Church of Sweden is ambiguous. This brings us to the fact that religion still has a functional power within the social structure to considerable extent, which puts Sweden in a distinctive place with regards to the secularisation theory.

Keywords: Sweden, Evangelic Lutheran Church, Secularism, Religion-State Relations, Freedom of Religion.

Giriş

İsveç -resmi adıyla İsveç Krallığı- anayasal monarşiyle yönetilen aynı zamanda parlamenter sisteme sahip bir devlettir. Refah devleti uygulamaların yaygın olduğu İsveç, din-devlet ilişkisi ve dinin toplumsal yaşamdaki etkisi söz konusu olduğunda seküler devletler arasında sıralanmaktadır.

XII. yüzyılda Katolik mezhebin merkezlerinden biri olan İsveç, -XVI. yüzyıla doğru, Hristiyanlık içinde reformist hareketlerin başlamasıyla birlikte, Protestanlığın kalelerinden biri haline gelmiştir. İlerleyen yıllarda devlet Lüteryen inanış ile sıkı bir bağ oluşturmuş ve bunu XX. yüzyılın ortalarına dek sürdürmüştür. 1 Ocak 2000 tarihinde yürürlüğe giren yasayla İsveç Evanjelik Lüteryen Kilisesi'nin resmi kilise statüsüne son veren ülke, bu yönüyle diğer İskandinav ülkelerinden ayrılmaktadır. Kilise'nin¹ yanında diğer dini toplulukları da resmi olarak

¹ Metnin devamında "İsveç Kilisesi" ve "Kilise" birbirinin yerine kullanılmıştır.

tanıyan İsveç, yasal olarak bu topluluklara karşı eşit muamele ilkesini benimsemiştir. Dinin siyasal alanda azalan gücü ve dini toplulukların toplumsal yapıdaki statüsüne ilişkin çoğulcu politikalar bakımından değerlendirildiğinde İsveç'te din ve devlet ilişkilerinin gelişiminin sekülerleşme kuramının varsayımlarını doğrular nitelikte olduğu kanaati uyanmaktadır.

Bu çalışmanın amacı İsveç'in din ve devlet ilişkilerinin tarihsel gelişimini sekülerleşme kuramı bağlamında incelemektir. Bu kapsamda yasalar, Meclis ve ilgili komisyon raporları, yasa teklifleri gibi resmî belgeler üzerinden yapılan incelemelerin yanı sıra yazındaki çalışmalardan yararlanılmıştır. Çalışma dört bölüme ayrılmış olup ilk bölümünde İsveç'teki gelişmelerin incelendiği bağlam olarak sekülerleşme kuramına değinilmiştir. İkinci bölümde din ve devlet ilişkilerinin bugünkü yapısını etkileyen dinamikleri anlayabilmek amacıyla tarihsel süreçten bahsedilmiştir. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde ise İsveç'te Kilise ve diğer dini örgütlere ilişkin güncel yasal düzenlemeler ile bu örgütlerin, devletin de desteğiyle, toplumsal düzende sahip oldukları konumları üzerinden devletle olan ilişkileri incelenmiştir. Yapılan değerlendirme neticesinde İsveç'in sekülerleşme yazını içinde istisnai bir yere sahip olduğu anlaşılmıştır.

1. Sekülerleşme Kuramına Bakış

Sekülerleşmeyi birden fazla anlamda ele almak mümkündür. Casanova'ya göre sekülerleşme modern toplumlarda dini inancın ve buna dayalı pratiklerin önemini kaybetmesi olarak ele alınabileceği gibi yine liberal toplumlarda daha fazla görülen dinin özel alanla sınırlı kalması; devlet işleri, ekonomi ve bilimsel faaliyetler gibi sivil alanların dinin etkisinden sıyrılması olarak da kullanılabilir.²

“Sekülerleşme” kavramının Latince saeculum kelimesine dayandığı ve bu kelimenin, bilhassa IV. ve V. yüzyıllarda, “dünya” anlamında kullanıldığı tahmin edilmektedir. Kökü itibarıyla dünyevi işlere ilişkin bir kavram olarak kullanılmaya başlanan bu kelime zaman içinde dinsel öğretilerin ve düzenlemelerin etkili olduğu alanlar ile sivil alanları

² José Casanova, “Rethinking Secularization: A Global Comparative Perspective”, *The Hedgehog Review*, Bahar-Yaz, Sayı 8, 2006, s.7.

ayırt etmek için kullanılmıştır.³ Sekülerleşmenin bugünkü anlamını kazanması, Rönesans ve Reform hareketlerinin etkisiyle sivil otorite (devlet) ve dini otorite (kilise) arasındaki çatışma ve bunu takip eden ayrılıklar üzerine olmuştur. Sekülerleşme bu dönemde toplumsal ve siyasi çalışmaların odağı haline gelmiştir. Bu çalışmalara imza atan düşünürlerin arasında sekülerleşme kavramının gelişimini en fazla etkileyen şüphesiz Alman sosyolog Max Weber olmuştur. Sekülerleşme kavramını doğrudan kullanmamış olsa da Weber, din(ler) sosyolojisine ilişkin görüşleri ve rasyonaliteyi (akılcılığı) temel alan açıklamalarıyla sekülerleşmenin ilk kuramcılarından sayılmaktadır. Weber'e göre XVI. yüzyılın başlarına dek dünyadaki her şeyi dini öğretiler doğrultusunda algılayan ve açıklayan halklar, kapitalizmle birlikte hayatlarına egemen olmaya başlayan eşitsizlik ve bunun yarattığı huzursuzluk nedeniyle, egemen olan bu "gizemli" toplumsal örgütlenmeyi sorgulamaya başlamış ve akılcılık yükselişe geçmiştir.⁴ Dolayısıyla Weber'e göre sekülerleşme hem bu sorgulamanın ve kopuşun yaşandığı süreç hem de akılcılığın yarattığı sonucun kendisidir.⁵

Günümüzde din ve devlet ilişkilerinin açıklayan hâkim yazın ise 1960-1970 aralığında ortaya konan sekülerleşme kuramına ilişkin çalışmalardan oluşmaktadır. Acquaviva, Luckmann ve Wilson gibi sosyologlar dinin toplumsal hayattaki yerine, özel olarak Hıristiyanlığın ve Kilise'nin konumuna, ilişkin çalışmalarıyla bu alana önemli katkıda bulunmuşlardır. Bu çalışmaların çoğu modern toplumda dinsel pratiklerin toplumsal örgütlenmedeki öneminin giderek azaldığı; dinin bireyin pratiklerinde ve özel alanla sınırlandırıldığına ve hatta "görünmez" olduğuna ilişkin ortak bir kanata sahiptir.⁶ Dinin azalan öneminin nedenleri ise farklı görüşlerle açıklanmıştır. Örneğin Wilson rasyonalizmi temel alan bir sekülerleşme olgusundan bahsederek Weber'in izini takip etmiş ve

³ William H. Swatos, Jr. and Kevin J. Christiano, "Secularization Theory: The Course of a Concept", *Sociology of Religion*, Cilt 60, 1999, s.211.

⁴ Michale W. Hughey, "The Idea of Secularization in the Works of Max Weber: A Theoretical Outline", *Qualitative Sociology*, Cilt 2, Sayı 1, 1979, s.86.

⁵ Swateos ve diğerleri, s.212.

⁶ Karel Dobbelaere, "Some Trends in European Sociology of Religion: The Secularization Debate", *Sociological Analysis*, Cilt 48, Sayı 2, 1987, s.111. pp. 107-137

dini inancın genel olarak toplum üzerindeki etkisinin, kontrol gücünün azaldığını ifade etmiştir. Bireyleri bir araya getiren ve toplumsal örgütlenmeyi kolaylaştıran bir unsur olarak dinin yerini modern çağa ait kavramların aldığını ifade eden Wilson, günümüzde dine ait olan unsurların gönüllüğün esas olduğu özel alanla sınırlandırıldığı ve hatta marjinalleştiğini söylemektedir.⁷ Luhmann ve D. Martin gibi işlevselci bir bakış açısıyla sekülerleşmeyi ele alanlar ise dinin toplumsal hayatı düzenleyici etkisini vurgulayarak “işlevselciliğin yüksek düzeyde yaşandığı kültürlerde” dinsel ritüellerin yerini devletin ve diğer sivil örgütlerin kontrolüne bıraktığını söylemektedir.⁸ Bu noktada, çalışmanın kavramsal bağlamını da dikkate alarak, bir otorite olarak kiliselerin veya diğer dini örgütlenmelerin yerine dair argümanlara da yer vermek gerekmektedir. Örneğin, sekülerleşmeye ilişkin çalışmalarda esas odak noktasının otorite kavramı olduğunu vurgulayan Chaves, dini kurumların azalan gücüyle ilgili çalışmaların modern hareketler için daha açıklayıcı olacağını söylemiştir. Chaves'e göre hâkim literatürde yeterince dikkate alınmayan ancak din-devlet ilişkilerinin gelişimini açıklamak bakımından son derece önemli olan kavram laikleşme (*laicization*) yani dini kurumların sosyal ve siyasi yapı üzerindeki otoritesinin azalmasıdır. Buna göre, bireylerin yerleşik dini örgütlerle olan bağı veya yeni yeni gruplara olan eğilimine gereğinden fazla odaklanmak ve sekülerleşme tartışmalarını bu düzlemde yürütmek esas devinimi kaçırmamıza neden olmaktadır.⁹ Bu doğrultuda, çalışmaya konu olan İsveç örneğinde olduğu gibi, devlet ile dini otorite arasındaki ilişkinin gelişimini ve sosyopolitik bağlamda ilişkilerin mevcut durumunu irdelemek sekülerleşmeyi anlamının en temel aracı olmaktadır.

2. Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi

Günümüzde nüfusunun %62'si Evanjelic Lüteryan İsveç Kilisesi'ne bağlı olan İsveç halkı Hristiyanlıktan evvel mitolojik tanrılara

⁷ Bryan R. Wilson, “Aspects of Secularization in the West”, *Japanese Journal of Religious Studies*, Cilt 3, Sayı 4, 1976, ss. 259-276.

⁸ Dobbelaere, ss.112-113.

⁹ Mark Chaves, “Secularization as Declining Religious Authority”, *Social Forces*, Cilt 72, Sayı 3, 1994, ss.758-759.

ve ritüellere inanmıştır.¹⁰ Bunların arasında en bilinenleri savaş ve gökyüzü tanrıları Odin ve Thor'dur. Bu inancı XII. yüzyıla dek devam ettiren İsveç Hristiyanlığı en geç dahil olan İskandinav ülkesidir.¹¹ 829 yılında Fransız bir keşiş olan Ansgar'ın dönemin ticaret merkezlerinden olan Birka'ya gelmesi sonrasında Hristiyanlık ile etkileşimin başladığına inanılmaktadır. Bu dönemde Vikingler'in doğu ve batıya yönelik keşifleri de bölgede yaşayan halkın Hristiyanlık ile tanışmasını sağlamıştır. 1008 yılında Götar ve Svear'ın kralı Olof Skötkonung ilk kez vaftiz edilen kral; 1210 yılında ise Erik Knutsson bir piskopos tarafından taç giydirilen ilk kral olmuştur.¹² Kral ve piskopos özelinde yaşanan bu gelişmeler İsveç'te kilise ile devlet arasında güçlenecek olan bağın da simgesi olmuştur. XII. yüzyılın sonlarında Hristiyanlık İsveç'te giderek yaygınlaşmıştır. Öyle ki Uppsala'da yer alan ve doğrudan Papa'ya bağlı olan başpiskoposluk Katolik Kilisesi'nin önemli merkezlerinden biri haline gelmiş; ülke topraklarının neredeyse beşte birine sahip olan Katolik Kilisesi hasta ve yaşlıların bakımı ve eğitim gibi sosyal yaşama ilişkin konularda aktif olarak faaliyet göstermiştir.¹³

1523 yılında İsveç Kralı olarak taç giyen Gustav Vasa'nın yeni başpiskoposun atanması konusunda Papa ile yaşadığı anlaşmazlık İsveç'te din tarihi açısından önemli bir dönemi başlatacaktır. Martin Luther'in fikirlerinden ve o dönem kıta genelinde baş gösteren reformist hareketlerden etkilenen Olavus ve Laurentius Petri'nin de desteğini alan Kral Vasa Katolik Kilisesi'nden ayrılmayı ve ulusal bir kilise kurmayı planlamıştır. 1531 yılında Laurentius Petri ilk Evanjelik başpiskopos

¹⁰ Sweden-Sverige, "Ten Fundamentals of Religion in Sweden", <https://sweden.se/society/10-fundamentals-of-religion-in-sweden>, (05.12.2017).

¹¹ Sweden-Sverige, "Ten Fundamentals of Religion in Sweden", <https://sweden.se/society/10-fundamentals-of-religion-in-sweden/>, (06.12.2015)

¹² Svenska Kyrkan, "Church History", <https://www.svenskakyrkan.se/churchofsweden/church-history>, (04.08.2015)

¹³ Maarit Jantera Jareborg "Religion and the Secular State in Sweden", *18th Annual Congress of the International Academy of Comparative Law*, Washington, 25.07-01.08.2010, <https://www.wcl.american.edu/journal/genderlaw/19/19-1.cfm>, (05.08.2015), ss.670-671.

olarak tayin edilmiş; 1544 yılında ise İsveç Evanjelik krallık olarak ilan edilmiştir.¹⁴

XVI. yüzyılda İsveç'te “tek hükümdar, tek din” anlayışı hâkim olmuştur.¹⁵ Bu dönemde kilise ve toplum arasında dinin ve otoritenin birleştirici unsurlar olduğu bir bütünlük ve yeni bir ulus inşası söz konusudur. 1593 yılındaki Uppsala Toplantısı'nda Evanjelik Lüteryen mezhebin İsveç halkının ulusal dini olarak kabul edilmesi de bu doğrultuda önemli bir adım olmuş ve bu kararın ardından milli bir kilise yani İsveç Kilisesi (*The Church of Sweden/Svenska Kyrkan*) kurulmuştur. Bu anlayışın hakim olduğu yeni toplumda Uppsala Toplantısı'ndan çıkan kararın yarattığı durum inanç özgürlüğünün olmadığı; hem ulusal hem de yerel düzeyde devlet ile kilisenin tamamen aynı statüde olduğu; kilisenin dini olmayan görevleri de yerine getirdiği ve din adamlarının aynı zamanda bir kamu personeli gibi çalıştığı bir düzen yaratmıştır.¹⁶ Bu dönemde ve ilerleyen yıllarda Kilise'nin aktif bir üyesi olmak ve dini olarak aktif bir yaşam sürdürmek milli bir hissin, vatandaşlığın parçası olarak kabul edilmiştir.¹⁷ XVIII. ve XIX. yüzyıllarda bu sıkı bağın gevşemesi için adımlar atılsa da bu durum uzun süre devam etmiştir.

“Büyük Piskoposlar Dönemi” olarak bilinen XVII. yüzyılda, İsveç'te Kilise ve piskoposlar güçlenmeye başlamıştır. 1634 tarihinde düzenlenen anayasa İsveç'te dini birliğin toplumsal yaşamın ve hukuki düzenin temeli olduğuna; dini olarak bütünleşmiş bir toplumun ülkenin siyasi gücünü arttırmak için gerekli olduğuna hükmetmektedir. Bu hükümler ilerleyen yıllarda da değişiklik yapılmadan yeni anayasalarda korunmuş ancak 1809 yılında kabul edilen anayasada inanç özgürlüğü bağlamında bazı hükümlere yer verilmiştir.¹⁸ Kilise'nin devlet işlerinde önemli ölçüde etkili olmaya başladığı bu dönemde rahipler ve piskoposlar

¹⁴ Svenska Kyrkan, “Church History”.

¹⁵ Gunnar Edqvist, “Freedom of Religion and New Relations Between Church and State in Sweden”, *Studia Theologica- Nordic Journal of Theology*, Cilt:54, Sayı:1, 2000, s.35.

¹⁶ Gustafsson, Göran. “Church–State Separation Swedish-style”, *West European Politics*, Cilt: 26, Sayı:1, 2003, s.51.

¹⁷ Jareborg, s.671.

¹⁸ Ibid, s.675.

yönetimdeki dört kamaradan birini oluşturmuştur. 1686'da yürürlüğe giren kilise kanununda İsveç halkı Evanjelik bir ulus olarak tanımlanmış ve Evanjelik mezhebin öğretilerine göre ibadet etmeleri zorunlu kılınmıştır. Ayrıca kralın Kilise üzerindeki gücü artırılmış; Evanjelik inanın gerekliliklerinin toplumsal yaşamda uygulanmasını kontrol eder hale gelmiştir.¹⁹

XVIII. ve XIX. yüzyıllar bazı dini hareketler ile Kilise yönetimi arasında teolojik farklılıklara dayanan tartışmalara sahne olmuştur. Bu nedenle bazı gruplar, yasaklara rağmen, İsveç Kilisesi'nden ayrılarak "Özgür Kiliseleri (*Free Churches*)" kurmuştur.²⁰ 1726 yılında Kilise dışında herhangi bir dini toplanmanın yasak olduğu ilan edilmiştir.²¹ Bu dönemde Katolik mezhebine dönüş sürgün ile cezalandırılmış ve bu karar 1858 yılına kadar uygulanmıştır.²² Dini alana hâkim olan bu katı tutum 1850'lerden itibaren değişmeye başlamıştır. 1858 yılında bir rahip bulunmadan dua etme hakkı tanınmış; 1860 yılında Roma Katolik Kilisesi'nin ve Metodist-Episcopal Kilise'nin varlığı resmi olarak tanınmıştır. 1863 yılında ise herkesin yılda en az bir kez dini toplantılara katılması zorunluluğu kaldırılmıştır.²³ 1873 yılında yalnızca başka bir mezhebe geçme koşuluyla İsveç Kilisesi'nden ayrılma hakkı verilmiştir. Herhangi bir dini topluluğa üye olmaksızın Kilise'den ayrılma hakkı ise ancak 1951 yılındaki İnanç Özgürlüğü Kanunu (SFS 1951:680) ile mümkün olmuştur.²⁴ Yine de bu dönemde bireylerin herhangi bir inancı kabul etmeme veya dini pratiklere dahil olmama hakkı söz konusu değildir.

1862 yılında İsveç'te yapılan idari düzenleme Kilise ile devlet arasındaki ilişkiye yeni bir boyut kazandırmıştır. İdari yapılanmada gerçekleştirilen reform ile dini işlerde Kilise'nin yerel birimleri (*parish*);

¹⁹ Svenska Kyrkan, "Church History".

²⁰ Ibid.

²¹ Per Pettersson, "State and Religion in Sweden: Ambiguity Between Disestablishment and Religious Control", *Nordic Journal of Religion and Society*, Cilt:24, Sayı:2, 2011, s.125.

²² Gustafsson, s.51.

²³ Ibid. s.52.

²⁴ Edqvist, s.35; Jareborg, s.671.

kamusal işlerde ise yerel idari otoriteler sorumlu kılınmıştır.²⁵ Düzenleme ile dini alan ve kamusal alan büyük oranda ayrılmıştır. Kilise'nin devlet yönetimindeki etkisi Meclis'in (*Riksdag*) kurulmasıyla daha da azalmıştır. 1921 yılında dört kamaralı sistem kaldırılıp da yerine halen geçerliliğini koruyan meclis sistemi geldiğinde; din adamlarının devlet yönetimindeki varlığına da son verilmiştir. Bu nedenle Kilise'nin kendi içinde bir meclis oluşturulmuş ve bu meclise dini işlerde danışma rolü ve hatta hükümetin dini alandaki önerilerini veto etme hakkı tanınmıştır.²⁶ Kilise Meclisi (*The Church Assembly/General Synod/Kyrkomötet*) piskoposların da dahil olduğu 30 din adamı ve 30 sivil üyeden oluşan ve başpiskopos tarafından yönetilen bir yapıda oluşturulmuştur.²⁷ Yine bu yıllarda inanç özgürlüğü, eşit muamele, eğitim ve sosyal yaşamda dini otoritenin son bulması yönünde talepler de gündeme gelmiştir. 1908 yılında kabul edilen bir yasayla yurttaşlara Kilise dışında evlilik hakkı tanınmıştır. 1927 yılında ise cenazelere ilişkin yasada yapılan değişiklikle İsveç Kilisesi'nin uygun gördüğü ritüellere göre defnedilme zorunluluğu kalkmıştır.²⁸ 1917 yılında Liberal Parti ile koalisyon oluşturan Sosyal Demokrat Parti eğitimin yalnızca Lüteryen mezhebin öğretilerine göre yapılamayacağını söyleyerek eğitimi kiliseye ait yerel birimlerin yetki alanından çıkartıp yerel idari otoriteye vermiştir.²⁹

Siyasi alanda sekülerleşme adımları devam ederken İsveç Kilisesi de kendini yeniden tanımlamaya çalışmış; bu çabaların neticesinde "halk kilisesi (*folkchurch/Folkekyrka*)" yaklaşımı ortaya çıkmıştır.³⁰ Bu yaklaşıma göre Kilise'nin İsveç'teki her vatandaşa, her düzeyde açık olması fikrini benimsenmiştir. Bu yaklaşım özellikle devletin sekülerleşme çabalarına karşılık Kilise'nin toplumsal yaşamdaki etkisini sürdürmeye çalıştığını göstermesi bakımından önemlidir. Bu dönemde Kilise'nin kimliğini ve konumunu tanımlama çabalarına Meclis'in Kilise'yi bağımsızlaştırma

²⁵ Edqvist, s.35.

²⁶ Gustafsson, s.52.

²⁷ Svenska Kyrkan, "Church and State", <http://www.svenskakyrkan.se/churchofsweden/church-and-state>, (04.08.2015).

²⁸ Gustafsson, s.53.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid, s.54.

çabası eşlik etmiştir. 1930 yılında Meclis tarafından alınan bir kararla Kilise'ye ait yerel birimlerin bazılarında nispi temsile dayalı seçimle bir meclis oluşturulmasına karar verilmiştir. 1932 yılında yine Meclis tarafından alınan bir kararla bu birimlerin buldukları bölgede İsveç Kilisesi'nin yüzyıllardır sahip oldukları mülklerden elde edilen geliri kullanabileceklerine hükmedilmiştir. Bu durum kiliseye bağlı birimlerin önemli bir mali kaynağa erişmeleri ve bu kaynağı kullanmalarında serbestlik vermiştir.

1956 yılında bazı Meclis üyeleri Kilise ile devletin muhtemel ayrılığına ve böyle bir kararın nasıl etkileri olacağına dair araştırma yapılmasını talep etmiştir. Hükümetin de önerisiyle 1958 yılında kurulan "Kilise ve Devlet Komisyonu (*Church-State Commission*)" on yıl boyunca çalışmış ve 1968 tarihli raporunda dört farklı model önermiştir:

- 1. Model: Kilise ile devlet arasındaki ilişkide radikal bir değişiklik öngörmemiştir.
- 2. Model: Kilise'nin devletten tamamen ayrılmasını ancak Kilise'ye ait mülklerin yine Kilise'de kalmasını ve Kilise'nin üyelerinden toplayacağı vergi benzeri bir aidatın toplanması konusunda devlet yardımını öngörmüştür.
- 3. Model: B modeli ile aynı öneride bulunulmuş ancak vergilerin toplanmasında devlet yardımı öngörülmemiştir.
- 4. Model: Devlet ile Kilise'nin tamamen ayrılmasını ve Kilise binaları dışındaki tüm mülkün kamulaştırılmasını öngörmüştür.³¹

Rapor zamanının dini işlerden sorumlu bakanı Olof Palme'ye iletilmiş; bunun üzerine Meclis düzeyinde yeni bir araştırma komisyonu kurulmuştur. Komisyon, 1972 tarihli raporunda Kilise ve devlet arasındaki müzakerelerin temelini inanç özgürlüğü olması gerektiğini belirlemiştir. Komisyon'a göre, herhangi bir vatandaş, ülkenin neresinde yaşarsa yaşasın, tek bir inancı benimsemek zorunda kalmamalı; aksine her türlü inancın ifade ve ibadet özgürlüğünü sunan bir toplum içinde kendi dinsel tatmini yaşayabilmeli; tüm dini toplulukların eşit muamele

³¹ Ibid. s.57.

görmelidir. Komisyon için inanç özgürlüğün diğer bir gerekliliği genel kamusal hizmetlerin İsveç Kilisesi'nden sivil otoritelere geçmesidir. Bu nedenle İsveç Kilisesi içişlerini ilgilendiren hususlarda özerk olmalı; Kilise'nin vatandaşları vergilendirme yetkisinin sona ermeli ve devlet tarafından dini topluluklara mali yardım sağlamak üzere yeni bir sistem geliştirilmelidir.³² 1983 yılında Kilise'nin resmi devlet kilisesi statüsüne son verileceğini öngören rapora kamuoyundan, Kilise'den ve Meclis'ten güçlü itirazlar gelmiştir.³³

1980-1990 yılları arasında yapılan değişiklikler ileride yapılacak olan reform için zemin hazırlamıştır. Bu dönemde Kilise'nin yapısı kamusal yapıdan hükümet dışı bir organizasyona doğru kaymıştır. 1983 yılında Kilise Meclisi güçlendirilmiş; 1989 yılındaki idari yapıya yönelik değişiklikler yapılmıştır. Örneğin, Kilise'nin artık yalnızca dini bir kuruluş olması nedeniyle vergi kaydının yalnızca devlete bağlı vergi otoritelerince yapılmasına karar verilmiştir.³⁴

1988 yılında Kilise Meclisi, hükümetten muhtemel reformlar sonrasında Kilise'nin yasal ve mali durumunu netleştirmek amacıyla bir araştırma yapmasını talep etmiştir. 1992 yılında ortaya konulan raporda üç farklı model önerilmiştir. İlk model mevcut düzende Kilise'ye daha fazla bağımsızlık verilmesini öngörmekte; ikinci model Kilise'ye oldukça geniş bir serbestlik sunulmasını ancak Kilise'yi yasal kontrol altında tutmayı öngörmektedir. Üçüncü modelde ise Kilise'nin diğer dini topluluklar ile aynı statüde yer alması; aynı yasal ve mali uygulamalara tabi olması önerilmiştir. Her üç modelde de Kilise'nin o güne dek sahip olduğu mülkler yine Kilise'ye ait olmaya devam edecektir.³⁵

1994 yılında sunulan başka bir rapor 1968 ve 1972 tarihli raporların temel yaklaşımına benzese de bu raporda sunulan öneri hem İsveç Kilisesi'ni hem de diğer dini toplulukları kapsamıştır. Raporda yer alan anahatlar doğrultusunda 1995 yılının sonuna doğru Meclis'e sunulan tasarıyla dini toplulukların statüsüne ilişkin uzun vadeli ve anayasal düzeyde bir çözüm bulunması; dini toplulukların resmi biçimde

³² Edqvist, s.36.

³³ Gustafsson, s.58.

³⁴ Ibid., s.122.

³⁵ Gustafsson, s.65.

tanınmasını sağlayacak bir süreç oluşturulması ve İsveç Kilisesi'nin genel kamu hizmetlerine ilişkin yürütmekte olduğu görev ve sorumlulukların yeniden düzenlenmesi hedeflenmiştir.³⁶ Tasarı Kilise Meclisi'nde ve İsveç Meclisi'nde oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

1 Ocak 1996'da İsveç Kilisesi'ne üye olma koşulu değiştirilmiş ve üyeliğin doğumla değil vaftiz ile başlayacağına karar verilmiştir. Bir anlamda yeni yasa ile Kilise üyeliğinin kendiliğinden olması değil isteğe bağlı olarak yapılması sağlanmıştır. 1998 yılında ise Meclis, yasal mevzuatta değişiklik yaparak Kilise ve devletin ayrılması ve diğer dini toplulukların resmi olarak tanınması yönünde karar almış; İsveç Kilisesi Kanunu (SFS 1998:1591) ile Dini Topluluklar Kanunu (SFS 1998:1593) çıkarılmıştır. Bu gelişmelerin sonucunda Kilise Meclisi 1999 yılında çıkardığı kararname ile (*Ordinance of Church of Sweden*) Kilise'nin iç işlerini ilgilendiren yasal mevzuatın büyük bir kısmını kendi iç düzenlemelerine dahil etmiştir.³⁷ Kilise ve devlet tarafından paralel biçimde gerçekleştirilen bu reformlar 1 Ocak 2000 tarihi itibarıyla uygulanmaya başlanmıştır.

3. Yasal Düzenlemeler Işığında İlişkilerin Bugünü

İsveç'te tek bir anayasa yerine dört farklı belge mevcuttur ve bu belgeler anayasa niteliğindedir.³⁸ Kilise ve diğer dini toplulukların statüsünü ve devletle olan ilişkilerini düzenleyen özel kanunların yanı sıra anayasal nitelikteki belgelerde de devletin inanç özgürlüğüne yaklaşımına dair genel hükümler mevcuttur.

Dört temel belgeden biri olan *Instrument of Government*³⁹ kamu kurumlarının her türlü ayrımcılıkla mücadele edeceğine hükmetmekte;

³⁶ Ibid, ss.65-66.

³⁷ Pettersson, s.123.

³⁸ 1974 tarihli *Instrument of Government*, 1810 tarihli Veraset Kanunu (Act of Succession), 1949 tarihli Basın Özgürlüğü Kanunu (Freedom of the Press Act), 1991 tarihli İfade Özgürlüğü Kanunu (Fundamental Law on Freedom of Expression).

³⁹ Belge İsveç'te anayasa yerine geçen dört belgeden biri olup Türkçe'de doğrudan bir karşılığının bulunmaması nedeniyle İngilizce olarak kullanılmıştır. Bknz: Sveriges Riksdag, "The Instrument of Government", <http://www.riksdagen.se/Global/dokument/dokument/laws/The-Instrument-of-Government-2015.pdf>, (19.11.2015).

buna inanç temelli ayrımcılığı da dahil etmektedir (Bölüm 1 Madde 2). Aynı belge vatandaşların tek başına ya da topluluk halinde ibadetlerini ifa edebileceğini (Bölüm 2 Madde 1) ve vatandaşların dini görüşlerini açıklamaya zorlanamayacağını bildirmektedir (Bölüm 2 Madde 2).

Yazılı basın özgürlüğüne ilişkin hükümlerin yer aldığı 1949 tarihli Basın Özgürlüğü Kanunu⁴⁰ (*Freedom of the Press Act*)'na göre bir kişi veya gruba inanç, ırk, etnik köken, cinsel yönelim gibi unsurlar üzerinden herhangi bir ima, kınama ya da tehditte bulunulması mevcut yasal düzenlemeler doğrultusunda suç olarak kabul edilmektedir (Bölüm 7 Madde 4).

Anayasal metinlerle garanti altına alınan inanç özgürlüğünün istisnası, 1810 tarihli Veraset Kanunu (*Act of Succession*)'na⁴¹ göre kralın veya kraliçenin Evanjelic mezhebinden olması koşuludur (Madde 4). Buna göre, kral veya kraliçe başka bir dine veya mezhebe geçmek isterse bu görevinden istifa etmelidir. Aynı kanuna göre prens ve prensesler de Evanjelic inanişaya göre yetiştirilmelidir (Madde 5).

Anayasal belgelerin yanı sıra 1950 tarihli İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına İlişkin Sözleşme, 1994 yılında İsveç hukukuna entegre edilmiş ve Sözleşme'de tanınan hak ve özgürlükler anayasal olarak teminat altına alınmıştır. Bu nedenle İsveç halkı hem anayasa hem de uluslararası sözleşmeden gelen bir koruma altındadır.⁴²

Instrument of Government'a göre İsveç Kilisesi ve dini topluluklara ilişkin düzenlemeler kanunlar aracılığıyla yapılmaktadır (Bölüm 8 Madde 2). Kilise'yi ve dini toplulukları düzenleyen kanunların değiştirilmesi veya yürürlükten kaldırılması Meclis'te nitelikli oy çokluğu ile alınacak kararlar

⁴⁰ Sveriges Riksdag, "The Freedom of the Press Act", <https://www.riksdagen.se/Global/dokument/dokument/laws/The-Freedom-of-the-Press-Act-2015.pdf>, (19.11.2015).

⁴¹ Sveriges Riksdag, "The Act of Succession", <https://www.riksdagen.se/Global/dokument/dokument/laws/the-act-of-succession-2012.pdf>, (19.11.2015).

⁴² Jareborg, s.676.

mümkündür.⁴³ Mevcut durumda bu düzenlemeleri ele alan kanunlar şunlardır:

1. İsveç Kilisesi Kanunu⁴⁴ (*Act on the Church of Sweden*) (SFS 1998:1591)⁴⁵: 26 Kasım 1998 tarihinde yayınlanan ve 1 Ocak 2000 tarihinde yürürlüğe giren kanun daha önce var olan Kilise Kanunu (*Ecclesiastical Act*)'nun yerine geçmiştir. Kanun İsveç Kilisesi'nin statüsü, idari yapısı, Kilise'ye ait mülk ve gelirler ile Kilise'ye ait belgeler ve bu belgelere erişim hakkını düzenlemektedir.

2. Dini Topluluklar Kanunu (*Act on Religious Communities*) (SFS 1998:1593)⁴⁶: 26 Kasım 1998 tarihinde yayınlanan kanunun 1 Ocak 2000 tarihinde yürürlüğe girmesi ile İnanç Özgürlüğü Kanunu (1951:680) lağvedilmiştir. Kanunun genel hükümlerinde İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına İlişkin Sözleşme'ye atıf yapılmaktadır. İsveç Kilisesi dışındaki dini toplulukların statüsü, kayıt koşulları, üçüncü taraflarla ilişkileri ve bu topluluklara devlet yardımı bu kanunda düzenlenmektedir.

3. Dini Toplulukların Kaydına İlişkin Kararname (*Ordinance on Registration of Religious Communities*) (SFS 1999:731)⁴⁷: 26 Ağustos 1999 tarihinde yayınlanan; 1 Ekim 1999 ve 1 Ocak 2000 tarihlerinde çeşitli maddeleri yürürlüğe giren kanun ile İsveç Kilisesi dışındaki dini toplulukların kayıt altına alınmasına ilişkin süreç düzenlenmektedir.

⁴³ Ministry of Culture-Sweden, “Changed Relations between the State and the Church of Sweden”, <http://www.sst.a.se/download/18.4c1b31c91325af4dad3800015546/1377188428760/Fact+sheet+about+state-church+relations.pdf>, (04.08.2015).

⁴⁴ Metnin devamında “İsveç Kilisesi Kanunu” ile “Kilise Kanunu” birbirinin yerine kullanılmıştır.

⁴⁵ SST, “Act on Church of Sweden”, <http://www.sst.a.se/download/18.4c1b31c91325af4dad3800015541/1377188428904/Act+on+Church+of+Sweden+Act.pdf>, (04.08.2015).

⁴⁶ SST, “Act on Religious Communities Signatures”, <http://www.sst.a.se/download/18.4c1b31c91325af4dad3800015529/1377188428875/Act+on+religious+communities.pdf>, (04.08.2015).

⁴⁷ SST, “Ordinance on Registration of Religious Communities”, <http://www.sst.a.se/download/18.4c1b31c91325af4dad3800015537/1377188428821/Ordinance+on+Registration+of+Religions+Communities.pdf>, (04.08.2015).

4. Dini Topluluklara Destek Kanunu (*Act on Support to Religious Communities*) (SFS 1999:932)⁴⁸: 25 Kasım 1999 tarihinde yayınlanan ve 1 Ocak 2000 tarihinde yürürlüğe giren kanun dini topluluklara devlet tarafından sağlanacak desteklerin kapsamı ve koşulları ile bu desteğin verilmesine aracılık eden kurumların bu alana ilişkin sorumluluklarını düzenlemektedir.

5. Kayıtlı Dini Topluluklar için Aidat Kanunu (*Act on Fees to Registered Religious Communities*) (SFS 1999:291)⁴⁹: Dini toplulukların üyelerinden alınacak aidatın hesaplanması, toplanması ve yönetilmesinde devlet tarafından sağlanacak desteğe ilişkin düzenlemeler içeren kanun 1 Ekim 1999 yılında yürürlüğe girmiş ve müteakip vergi yılı olan 2000 yılında uygulanmıştır.

Dini Topluluklar Kanunu'na göre hiç kimse bir dini topluluğa bağlı olmak zorunda değildir. Bunun aksini bildiren herhangi bir anlaşma yahut sözleşme geçersiz kabul edilmektedir (Madde 3). Kanunda ayrıca 12 ve üzeri yaştaki çocukların kendi rızaları olmadan bir dini topluluğa üye yapılamayacağı yahut üyelikten çıkartılamayacağı ifade edilmektedir (Madde 4).

Yukarıda bahsi geçen diğer kanunların İsveç Kilisesi, dini topluluklar ve devletin dini meselelere olan yaklaşımlarına aşağıdaki alt başlıklarda yer verilmiştir.

3.1. Kilisenin Konumuna İlişkin Düzenlemeler

Nüfusu 10 milyona yaklaşan İsveç'te 2011 yılı verilerine göre halkın %57,5'i İsveç Kilisesi'ne bağlıdır.⁵⁰ Bu özelliği ile kilise 2000 yılındaki reformla birlikte devlet kilisesi olmaktan çıksa da hala ulusal kilise olarak tanımlanmaktadır ve bu durum Kilise Kanunu'nun 2nci maddesinde hüküm altına alınmıştır. Kanun'un 1'inci maddesine göre

⁴⁸ SST, "Act on Support to Religious Communities", <http://www.sst.a.se/download/18.4c1b31c91325af4dad3800015531/1377188428850/Act+on+support+to+religious+communities.pdf>, (04.08.2015).

⁴⁹ SST, "Act on Fees to Registered Religious Communities", <http://www.sst.a.se/download/18.4c1b31c91325af4dad3800015535/1377188428890/Act+on+Fees+to+Registered+Religious+Communities.pdf>, (04.08.2015).

⁵⁰ World Values Survey, s.16.

Evanjelik Lüteryen bir kilise olan İsveç Kilisesi'nin sekretaryası Orta Çağ'dan bu yana Uppsala kentinde yer almaktadır. Yerel ve bölgesel düzeyde örgütlenmiş olan Kilise'ye ait ülke genelinde 3500 kilise ve 13 piskoposluk bölgesi bulunmaktadır.⁵¹

Kilise Kanunu'na göre Kilise'ye bağlı yerel birimler buldukları bölgelerde dini hizmetlerin yanı sıra toplumsal refahı sağlamak üzere hizmetler sunmaktadır (Madde 4). Nitekim günümüzde İsveç Kilisesi'ne bağlı yerel örgütlenmeler dini faaliyetlerin yanı sıra sosyal hizmet niteliğindeki faaliyetlerde de bulunmaktadır. Örneğin hastalara, yaşlılara veya bağımlı kişilere danışmanlık vermek, çeşitli meslek kursları tertip etmek, bazı durumlarda ise kadınlar başta olmak üzere ihtiyaç duyan gruplara finansal destek sağlamak bu faaliyetler arasındadır. Bazı bölgelerde Kilise'nin kurduğu veya yönetiminde rol aldığı yaşlı bakım evleri, sağlık kuruluşları ve gençlik merkezlerinin olması Kilise'nin bu rolünü kısmen kamusal alanda da görmemize neden olmaktadır.⁵² Bölgeler piskoposlar tarafından yönetilmekte olup yerel birimlerin sunduğu hizmetlerin kontrol edilmesi ve geliştirilmesinden sorumludurlar (Madde 5). Kanunda Kilise'nin ulusal düzeyde faaliyet gösteren, herkese açık ve demokratik bir yapıya sahip olduğu ifade edilmektedir. Kilise ulusal düzeyde Uppsala Başpiskoposu tarafından yönetilmekte; uluslararası düzeyde de aynı makam ile temsil edilmektedir (Madde 2).

Karar alma mekanizmaları, din adamlarının atanması, mali yönetimi gibi Kilise'nin işleyişine ilişkin alanlar ise 1999 tarihli bir kararname ile düzenlenmektedir. Piskoposlar yaşam boyu bu görevde kalmak üzere tayin edilmekte ancak en geç 67 yaşında emekli olmaları beklenmektedir. Papazlar ise yerel birimler veya piskoposlar tarafından

⁵¹ Svenska Kyrkan, "Welcome to the Church of Sweden", <https://www.svenskakyrkan.se/english>, (04.08.2015).

⁵² İsveç Kilisesi'nin yereldeki hizmetleriyle refah devleti uygulamalarına nasıl katkı sağladığına ilişkin Gävle bölgesindeki uygulamalar üzerinden yapılan detaylı bir analiz için bkz. Ninna Edgardh Beckman, Thomas Ekstrand, Per Pettersson, "The Church of Sweden as an Agent of Welfare – the case of Gävle", *Churches in Europe as Agents of Welfare – Sweden, Norway and Finland* (ed. Anne Birgitta Yeung), SLU Repro, Uppsala, 2006, ss.20-85.

İsveç İş Kanunu'nda belirtilen prosedürlere göre, nitelikleri doğrultusunda ve mülakat neticesinde işe alınmaktadır.⁵³

Kilise-devlet ilişkisindeki reformlar tarihsel süreç içinde incelendiğinde en önemli amaçlardan birinin Kilise'nin iç işlerinde karar alma mekanizmasından devleti çıkartmak ve bunu tamamen Kilise'nin kontrolüne vermek olduğu anlaşılmaktadır. Bu amaçla 1 Ocak 2000'den bu yana piskoposlar hükümet tarafından atanmamakta; Kilise üyeleri ve din adamlarının birlikte karar verdiği bir sistemle seçilmektedir.⁵⁴ Buna göre, her dört yılda bir İsveç Kilisesi'nde ulusal, bölgesel (piskoposluk bölgesi) ve yerel düzeyde seçim yapılmakta; bölgelerden sorumlu piskoposlar bölgedeki papazlar ve aynı sayıdaki sivil üye tarafından seçilmektedir. Kilise Kanunu'nun 6'ncı maddesinde Kilise'nin en yüksek düzeyde karar alma organı Kilise Meclisi olarak belirtilmiştir. 251 üyeden oluşan Kilise Meclisi yılda iki kez toplanmakta ve Kilise'nin iç işlerine dair kararlar almaktadır.⁵⁵

Kilise Kanunu'na göre Kilise üyeleri yerel ve bölgesel vergi ödemek zorundadır. Yerel vergi yerel birimler tarafından, bölgesel vergi ise piskoposluklar tarafından belirlenmektedir. Kiliseye bağlı mülklerden ve din adamlarının maaşları için kullanılan yatırımlardan elde edilen gelirler Kilise'nin temel mali kaynağını oluşturmaktadır (Madde 7 ve Madde 8).

Reform sonrasında da İsveç Kilisesi –yerel birimleri aracılığıyla- cenaze ve defin hizmetleri için temel sorumlu olmaya devam etmektedir. Bu amaçla, Dini Topluluklara Destek Kanunu'nda da belirtildiği üzere, Kilise üyelerinin ödeyeceği aidata cenaze ve defin işlemleri için de belirli miktar eklenmektedir (Madde 2). Bununla birlikte, herhangi bir dine mensup olmayan veya dini ritüeller eşliğinde defnedilmeyecek kişiler için

⁵³ Svenska Kyrkan, "Ministry and Ministries", <https://www.svenskakyrkan.se/churchofsweden/ministry-and-ministries>, (04.08.2015).

⁵⁴ Pettersson, s.123.

⁵⁵ Svenska Kyrkan, "Welcome to the Church of Sweden".

İsveç Kilisesi dini sembollerden arınmış bir defin alanı sunmakla yükümlüdür.⁵⁶

Kilisenin 36 milyar SEK değerinde varlığı olduğu; yıllık 19 milyar SEK civarında ise maliyetinin olduğu tahmin edilmektedir. Harcamalarında ve faaliyetlerinde hesap verebilirlik ve şeffaflık sağlamak adına Kilise bunlara ilişkin bilgileri yıllık raporlarında yayınlar ve bu bilgiler kamuoyu tarafından incelenebilmektedir.⁵⁷ Kayıtlı Dini Topluluklar için Aidat Kanunu'na göre Kilise üyelerinin verdikleri aidata, Cenaze Yasası (Funeral Act, SFS 1990:1144)'na uygun olarak, cenaze masrafları için de aidat eklenmektedir. Ancak Kilise yerine yerel idari otoritenin cenaze ve defin işlemleri için temel sorumlu ve yetkili olduğu bölgelerde yaşayanlar için bu geçerli değildir (Madde 2).

2002 yılı itibarıyla İsveç Kilisesi kültürel mirasını korumak için devletten destek almaktadır. Devlet ile Kilise arasında Kilise'nin malvarlığı ve kültürel değerlerinin korunmasına ilişkin uzun süreli bir anlaşma söz konusudur ve yalnızca 2002-2009 yılları arasında toplam 1,9 milyar SEK bu amaçla ayrılmıştır.⁵⁸

3.2. Diğer Dini Toplulukların Statüsü

Dünya Değerler Araştırması (World Values Survey-WVS)'na göre 2011 yılı itibarıyla İsveç halkının %2,4'ü Özgür Kiliseler'e bağlıdır. İsveç Kilisesi'nin dışında en etkili kiliseler olan Özgür Kiliseler genel olarak Metodist, Pentecostal ve Baptist mezheplerden oluşmaktadır. Smaland şehrinde bulunan Jönköping çevresi bir hayli yoğun olan Özgür Kilise aktivitelerinden ötürü İsveç İncil Şeridi olarak anılmaktadır.⁵⁹ İsveç Kilisesi ve Özgür Kiliseler dışında, İsveç'te halkın bağlı olduğu inançlar oldukça çeşitlidir. WVS'ye göre İsveç nüfusunun %2,4'ü Müslüman;

⁵⁶ Ministry of Culture-Sweden, "Changed Relations between the State and the Church of Sweden".

⁵⁷ Sweden-Sverige, "Ten Fundamentals of Religion in Sweden".

⁵⁸ Ministry of Culture-Sweden, "Changed Relations between the State and the Church of Sweden".

⁵⁹ Sweden-Sverige, "Ten Fundamentals of Religion in Sweden".

%1,3'ü Katolik; %0,8', Ortodoks; %0,2'si Hindu; %0,1'i Budist ve %0,1'i Yahudi'dir.⁶⁰

3.2.1. Yasal Statü

Dini topluluklara ilişkin konular 1998 tarihli Dini Topluluklar Kanunu ile düzenlenmektedir. Kanun'un ilk maddesi inanç özgürlüğünü vurgulamakta ve *Instrument of Government* ile İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına İlişkin Sözleşme'de yer alan maddelere atıf yapmaktadır. Kayıtlı dini topluluklar İsveç Kilisesi ve bu yasaya göre kayıt altına alınmış topluluklardan oluşmaktadır. Mevcut durumda İsveç'te kayıtlı olan 42 dini topluluk bulunmaktadır. Bunlardan altısı Özgür Kiliseler; on yedisi Ortodoks ve Doğu Ortodoks Kilisesi (Ermeni Kilisesi, Bulgar Ortodoks Kilisesi, Sırp Ortodoks Kilisesi, Suriye Ortodoks Kilisesi İsveç Başpiskoposluğu vd.); sekizi Evanjelik Lüteryen Kilise (Danimarka, Estonya, Macaristan, Norveç Evanjelik Lüteryen Kiliseleri vd.); altısı Müslüman cemaatleridir (İsveç Müslümanları Federasyonu, İsveç İslami Kültür Merkezleri Birliği, İsveç İslam Dernekleri Federasyonu, İsveç Şii Müslümanlar Birliği vd.). Bunların dışında diğer Hristiyan kiliseler olan İsveç Anglikan Kilisesi ve Stockholm Katolik Piskoposluğu ile İsveç Yahudi Cemaati, İsveç Budist Birliği ve Mandaen Sabiilik Cemaati de kayıtlı dini topluluklar arasındadır.⁶¹

Dini Toplulukların Kaydına İlişkin Kararname'ye göre toplulukların kaydından Yasal, Mali ve Yönetim Hizmetleri Ajansı (*Legal, Financial and Administrative Services Agency*) sorumludur (Madde 2). Bir dini topluluğun kayıt olabilmesi için topluluğun kuruluş amacı ve karar alma mekanizmasını açıkça anlatan bir tüzüğe ve bir yürütme kuruluna veya bu nitelikte bir organa sahip olması gerekmektedir. Ayrıca topluluğun faaliyetlerine uygun ve diğer dini topluluklardan ayırt edilecek nitelikte bir isme sahip olması gerekmektedir. Bu koşullara haiz olan dini topluluklar kayıt altına alınmakta ve bir kayıt numarasına sahip olmaktadır (Madde 4). Kayıt işlemi topluluğun kendisi ve tüm bağlı örgütlenmeleri için

⁶⁰ World Values Survey, s.16.

⁶¹ Detaylı liste için bkz: SST, "SST in English", <http://www.sst.a.se/inenglish.4.7f968fc211ecec933de800011945.html>

yapılmaktadır. 2015 yılı itibarıyla kayıt için her bir topluluktan yıllık 500 SEK ücret alınmaktadır.⁶²

3.2.2. Finansal Destek

Dini Topluluklar Yasası'na göre dini topluluklar üyelerinden aidat toplanması, bu aidatların hesaplanması ve yönetilmesinde devletten destek alabilmektedir. Ancak bu desteği almanın koşulları topluluğun faaliyetleri aracılığıyla toplumun temel değerlerinin korunması ve güçlendirmesine katkı sağlaması, topluluğun kendi kaynaklarıyla ve aktif olarak faaliyet gösterebilmesidir (Madde 16). Kayıtlı Dini Topluluklar için Aidat Kanunu'na göre üyelerden toplanan aidatlar vatandaşların vergiye tabi gelirleri üzerinden ve yerel vergi oranlarına göre hesaplanmakta; aidatların hesaplanmasında ve diğer ilgili işlemlerde Vergi Yasası (*Tax Payment Act*, SFS 1997:483) hükümleri gözetilmektedir (Madde 3 ve Madde 4). Aynı kanun gereği İsveç Kilisesi dışındaki dini topluluklar aidatların toplanması için destek almadan önce üyelerinden aidat toplanmasına ilişkin yazılı izin almak zorundadır (Madde 6). Bu amaçla devlet desteğini alan toplulukların üyelerinden alınan aidatlar vergi sisteminin bir parçası olduğundan, aidatların zamanında ödenmemesi halinde devlet yetkilileri tarafından tahsil edilmekte; ödenmemesi halinde ise üyenin maaşına veya mallarına haciz konulabilmektedir.⁶³

Dini topluluklara sağlanan destek hibe şeklinde de olabilir ve hibeler toplulukların eğitim, bakım, dini hizmetler gibi dini nitelikteki faaliyetlerini uzun vadede sürdürebilmeleri içindir. Kayıt altına alınmış olan dini topluluklara, Dini Topluluklara Destek Kanunu doğrultusunda, İsveç İnanç Topluluklarına Kamu Desteği Komisyon⁶⁴ (*Swedish*

⁶² Kam Markkollegiet, “Registration of Religious Communities”, <http://www.kammarkollegiet.se/english/registration-religious-communities>, (06.12.2015).

⁶³ Lars Friedner, “İsveç, Din Devlet İlişkisi: Hukuki Yapı, Dini Kurumlar, Din Eğitimi ve Din Hizmetleri”, *AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi Sempozyumu Kitabı*, İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 09-10.12.2006, s.479.

⁶⁴ İngilizce kaynaklarda kullanılan “religious communities” kavramı bu metinde “dini topluluklar” şeklinde çevrilmiştir. “Swedish Commission for Government Support to Faith Communities” örneğinde olduğu gibi “faith” ve “belief” kelimeleri ise “inanç” olarak tercüme edilmiştir.

Commission for Government Support to Faith Communities/Nämnden för statligt stöd till trossamfund) tarafından devlet desteği aktarılmaktadır. Komisyon üyeleri dini topluluklardan gelen tekliflerin değerlendirilmesi neticesinde hükümet tarafından atanmaktadır.⁶⁵ Komisyon aynı zamanda dini topluluklar arasındaki iş birliği ve diyalogun artmasını teşvik etmekte; afet gibi acil durumlarda bu toplulukların faaliyetlerinin organize edilmesini sağlamaktadır. Komisyon aracılığıyla verilen destekler üçe ayrılmaktadır:

- Organizasyonel hibeler
- Çalışmalara sağlanan hibeler (kurumlarda sağlanan dini hizmetler)
- Proje bazlı hibeler⁶⁶

Üyelerinden üyelik aidatı toplamak için devlet desteğinden yararlanan dini topluluklara doğrudan devlet desteği yan hibe daha az miktarda verilmektedir.⁶⁷Bu şekilde sağlanan desteklerden İsveç Kilisesi yararlanamamaktadır.⁶⁸

3.2.3. Din Dersleri

İsveç'teki kamu okulları mezhepler üstü bir yapıda olmakla birlikte din dersi de diğer alanlar gibi zorunlu eğitim içinde yer almaktadır ve derste devlet tarafından belirlenen müfredat takip edilmektedir. Öğretmenler rahip, imam gibi din adamlarını kendi dinlerini /mezheplerini tanıtmak için derse davet edebilirler.⁶⁹ WVS'nin sonuçları incelendiğinde bu durumun İsveç halkının beklentileri ile örtüştüğü anlaşılmaktadır. Zira 2011 yılı verilerine göre tüm inançların kamu okullarında öğretilmesi gerektiğine inanların oranı %85,3'tür.⁷⁰

⁶⁵ Friedner, "İsveç, Din Devlet İlişkisi: Hukuki Yapı, Dini Kurumlar, Din Eğitimi ve Din Hizmetleri", s.475.

⁶⁶ SST, "SST in English".

⁶⁷ Friedner, "İsveç, Din Devlet İlişkisi: Hukuki Yapı, Dini Kurumlar, Din Eğitimi ve Din Hizmetleri", s.475.

⁶⁸ SST, "SST in English".

⁶⁹ Friedner, "İsveç, Din Devlet İlişkisi: Hukuki Yapı, Dini Kurumlar, Din Eğitimi ve Din Hizmetleri", ss.473-474.

⁷⁰ World Values Survey, s.18.

İsveç'te dini eğitim veren özel okullar da açılabilir. Mezhepsel (*confessional*) eğitimin yoğun olduğu bu okullarda dini semboller kullanılabilir; eğitim dahilinde ibadet saatlerine yer verilebilir. Ancak bu okullarda dahi öğrencilerin dini eğitime veya ibadet saatlerine katılımı gönüllüğe bağlıdır; dayatılamaz.⁷¹ Okullarda dini sembollerin kullanılması ve giyim şekline ilişkin düzenleme ise 2003 yılında Ulusal Eğitim Ajansı (*The National Agency for Education/Skolverket*) tarafından verilen karar doğrultusunda okul yönetimine bırakılmıştır.⁷² Bu okulların açılması Ulusal Eğitim Ajansı'nın iznine bağlı olup din derslerinin dışında ulusal eğitimin genel amaçları ve kriterleri ile uyumlu bir müfredata sahip olması gerekmektedir. Diğer bir koşul da bu okulların mezhep gözetmeksizin tüm çocuklara açık olması ve öğretmenlerinin ilgili kanunda yer alan genel nitelikleri karşılmasıdır.⁷³ 2008 yılı verilerine göre İsveç'te devlet tarafından yetkilendirilen ve kamusal mekanizmalarla desteklenen bu tarz okullar İsveç'teki okulların %10'unu oluşturmaktadır.⁷⁴ Mezhebe dayalı eğitim veren özel okulların varlığının toplumsal düzeyde bir ikileme sebep olduğunu düşünenler de vardır. Bu okullarda verilen eğitimin bireylerin dinsel pratiklerini öğrenmeleri ve sürdürmelerine olanak sağlamakla birlikte bazı azınlık grupların kendi kültürel alanlarında sıkışmasına ve ayrışmasına neden olabileceğinden endişe edenler vardır.⁷⁵

Ülkede din adamlarının eğitimi bağlı buldukları dini topluluğun düzenlemesine tabidir.⁷⁶ İsveç Kilisesi'ne bağlı din adamları temel olarak Uppsala ve Lund Üniversiteleri'nde eğitim görmektedir.⁷⁷ İsveç'teki dinsel çeşitlilik dini eğitim konusunda da yenilik arayışını getirmiştir. Özellikle Müslüman nüfusun giderek artması neticesinde imamların

⁷¹ Lars Friedner, "Religion in Pubic Education-Sweden", http://www.uni-trier.de/fileadmin/fb5/inst/IEVR/Arbeitsmaterialien/Staatskirchenrecht/Europa/Konferenz_2010/Sweden.pdf, (05.12.2015), s.2.

⁷² Ibid.

⁷³ Jareborg, ss.683-684.

⁷⁴ Ibid, s.674.

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Friedner, "İsveç, Din Devlet İlişkisi: Hukuki Yapı, Dini Kurumlar, Din Eğitimi ve Din Hizmetleri", s.475.

⁷⁷ Svenska Kyrkan, "Ministry and Ministries".

eğitimi bir tartışma konusu olmuş ve 2009 yılında “Devlet ve İmamlar: Din, Bütünleşme ve Otonomi (*The State and Imams: Religion, Integration and Autonomy*)” isimli bir resmi rapor hazırlanmıştır. Raporun temel amacı devletin imamların eğitimine müdahil olup olmaması gerektiğini araştırmaktır. Raporda devletin böyle bir adım atmasının dini topluluklara karşı sergilediği tarafsızlığa zarar vereceğinden endişe edildiği bu nedenle eğitimin devlet kontrolünde değil dini toplulukların karar alanında olması gerektiği belirtilmiştir.⁷⁸

4. Toplumsal Alanda Din ve Devletin Müdahale Alanı

Nüfusun çoğunun Evanjelik Lüteryen olduğu İsveç'te diğer dinlere ve mezheplere mensup insanlar da göz önüne alındığında halkın %65'i bir dini topluluğun üyesidir.⁷⁹ Ancak WVS'nin 2011 yılı verilerine bakıldığında kiliseye veya bir dini topluluğa “aktif” olarak üye olduğunu belirtenlerin oranı %5,6 olup bu oranın en yüksek olduğu yaş aralığı %6,9 ile 50 yaş üzeridir.⁸⁰

Kültürel çeşitliliğin söz konusu olduğu İsveç'te bu çeşitliliğin toplumsal düzlemdeki yansımalarına bakıldığında, farklı inançlara sahip bireylere hoşgörü ve saygı göstermek önemlidir. WVS'nin 2011 verilerine göre İsveçliler arasında “çocuklara öğretilmesi gereken önemli niteliklerden biri hoşgörü ve saygıdır” diyenlerin oranı %87'dir.⁸¹ Aynı araştırmada “kabul edilebilir tek din benim inandığım dindir” cümlesine “hayır” diyenlerin oranı %27,9; “kesinlikle hayır” diyenlerin oranı ise %58,5'tir. Yine katılımcılara farklı inançtan biriyle komşu olmak isteyip istemedikleri sorulduğunda sadece %3,7'si bunu istemeyeceğini

⁷⁸ Clemens Cavallin, “After the State Church: A Reflection on the Relation Between Theology and Religious Studies in Contemporary Sweden”, *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, Cilt:10, Sayı:29, 2011, s.49.

⁷⁹ World Values Survey, s.16.

⁸⁰ Aynı araştırmaya göre halkın %55,8'i evlilik ve cenaze dışında dini toplantılara aktif olarak hiç katılmadığını belirtmiştir. Bu toplantılara yalnızca resmî tatil günlerinde katıldığını ifade edenlerin oranı ise %7,1'dir. Bu durum halkın dini cemaatlere aidiyetini ve dolayısıyla davranış biçimi değerlendirmek bakımından önemlidir. Örneğin bir siyasi parti söz konusu olduğunda aktif olarak üye olduğu belirtenlerin oranı %87; 30 yaş altındakilerde ise %90, 4'tür. Detaylar için bkz: World Values Survey, s.16.

⁸¹ World Values Survey, s.3.

belirtmiştir. 2013 yılında Gavle Üniversitesi tarafından yürütülen “Çeşitlilik Barometresi (*Diversity Barometer*)” isimli bir çalışmaya göre ise dini eğitim veren okullar başta olmak üzere İsveçlilerin bazı dini unsurlara şüpheyle yaklaştığını; buna rağmen nüfusun %74’ünün etnik ve kültürel çeşitliliğe olumlu baktığını söylemek mümkündür.⁸²

İnanca bağlı tercihlerin toplumsal yaşamdaki yansımaları devletin bu alana ilişkin önlemlerine de bağlıdır. Ayrımcılık Kanunu⁸³ (Discrimination Act, SFS 2008:567)’nda her türlü ayrımcılıkla mücadele etmek ve din, dil, cinsiyet, yaş vb. unsurlar ayırt etmeksizin eşit muameleyi sağlamak bir amaç olarak belirtilmektedir (Madde 1). Ayrımcılık Kanunu’na göre bireylerin dini veya mezhepsel tercihlerine yönelik tutumlar ayrımcılık türleri içinde sayılmaktadır (Madde 4). Ayrımcılığa karşı alınacak tedbirlerin yer aldığı bölümde işyerinde ve eğitim alanında inanca ilişkin hükümler de yer almaktadır. Örneğin işçi ile işveren arasındaki ilişkiden bahsederek işverenler ile işçilerin işyerinde din, etnik köken gibi unsurlar üzerinden ayrımcılıkla mücadele etmek ve eşit muameleyi sağlamak adına her türlü tedbiri almaları ve iş birliği yapmaları gerektiği ifade edilmektedir (Bölüm 3 Madde 1). Aynı bölümde yüksek öğrenim dahil olmak üzere her türlü eğitimde öğrencilerin hiçbir ayrımcılığa maruz kalmaması gerektiği de belirtilmektedir (Madde 14).

Toplumsal yaşamda inanç özgürlüğünün yerini sorgularken nüfusun çoğunluğunun bağlı olduğu ve dolayısıyla toplumsal pratiklerin şekillenmesinde baskın bir rolü olan İsveç Kilisesi’nin bu alandaki politikalarının da irdelenmesi gerekmektedir. XIX. yüzyılın ortalarından bu yana demokratikleşme yönündeki çabalarını sürdüren İsveç Kilisesi’nin toplumsal dinamiklere ve değişimlere uyum sağlayan bir politikaya sahip olduğunu söylemek mümkündür. 2013 yılında Uppsala Başpiskoposu olarak seçilen ve hala görevde olan Antje Jackelén İsveç’in ilk kadın başpiskoposu olarak tarihe geçmiştir. 8 Eylül 1988 tarihinde Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nde görülen bir dava Kilise’nin kadın din görevlilerine yaklaşımı bakımından önemlidir. İsveç Kilisesi’ne bağlı

⁸² Sweden-Sverige, “Ten Fundamentals of Religion in Sweden”.

⁸³ “Discrimination Act”, http://www.su.se/polopoly_fs/1.10243.1292582081!/menu/standard/file/DiscriminationAct_English.pdf, (04.08.2015)

bir rahip olarak görev yapan Jan Åke Karlsson, 1984 yılında Lund Piskoposluğu tarafından açılan bir yöneticilik pozisyonuna başvurmuştur. Ancak inancı nedeniyle, kadınların din görevlisi olarak atanmasına karşı olduğu bilinen Karlsson'a, bir kadın din görevlisi ile birlikte çalışıp çalışamayacağı sorulduğunda bu sorunun bir varsayıma dayandığını belirterek karşı çıkmış ve görevini elinden gelen en iyi biçimde yerine getirebileceğini ifade etmiştir. Mülakat neticesinde Kilise tarafından başvurulmuş Karlsson'ın pozisyona uygun nitelikte bir aday olmadığı belirtildiğinde Karlsson din, vicdan ve ifade özgürlüğünün ihlal edildiği gerekçesi ile konuyu AIHM'e taşımıştır. AIHM ilgili kararında halihazırda Kilise'ye bağlı bir din adamı olarak görev yapan Karlsson'ın bu göreve atanmasında inançlarının engel yaratmadığı; inancı nedeniyle görevine son verilme tehlikesi yaşamadığı; başvurduğu pozisyonun yöneticilik görevi olması nedeniyle altındaki din görevlileri ile çalışabilme koşulunun haklı olduğu yönünde karar almış ve davayı reddetmiştir.⁸⁴

Kilise'nin eşcinsel evliliklere ilişkin tutumu da onu diğer dini topluluklardan ayırmaktadır. 1 Mayıs 2009 yılında İsveç'te yasallaşan eşcinsel evliliğe ilişkin olarak 2009 yılında Kilise Meclisi tarafından bir komite raporu⁸⁵ yayınlanmış ve komite Kilise bünyesinde eşcinsel evliliklerin yapılabileceğini; bunun Kilise tüzüğüne ve işleyişine dahil edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Kilise Meclisi'nde yapılan oylamada 251 üyeden 176'sı lehte oy kullanmış ve Kilise içinde bu uygulama başlamıştır.⁸⁶ 2009 yılından bu yana İsveç Kilisesi'nde 5375 eşcinsel evlilik gerçekleştirilmiştir.⁸⁷

Sonuç

İsveç'te devletin Kilise'ye ve diğer dini topluluklara olan tutumu yüzyıllar süren tarihsel bir sürecin neticesinde şekillenmiştir. 1850'lerden bu yana devlet, dini kurumlarla olan ilişkisinde mutlak bir birlikten tarafsız ve seküler bir devlet anlayışına doğru hareket etmektedir. Reform

⁸⁴ European Court of Human Rights, "Karlsson vs. Sweden", <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-249> (16.12.2015)

⁸⁵ Svenska Kyrkan, "Church Synod Liturgy Committee Report 2009:2-Wedding and Marriage", <https://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=587144>, (16.12.2015)

⁸⁶ Pettersson, s.125.

⁸⁷ Sweden-Sverige, "Ten Fundamentals of Religion in Sweden".

sürecinde Kilise ile hükümetler arasında tanık olduğumuz müzakereler ve Kilise'nin karar alma mekanizmalarına hâkim olan demokratik anlayış İsveç'i diğer ülkelerden farklı kılmaktadır. Bunun yanında, diğer ülkelerde karşılaştığımız aksine, reform sürecinin dini otorite ile siyasi otorite arasındaki güç paylaşımı üzerinden değil inanç özgürlüğü temelinde ilerlemiş olması İsveç'i din-devlet ilişkisinde özgün bir vaka kılmaktadır.

2000 yılında yürürlüğe giren reformlar sonrasında devletin dini topluluklara yaklaşımında eşit muamele ilkesini gözettiğini söylemek mümkündür. Zira devlete ait birimler hibe ve aidatlara ilişkin desteğinin dışında dini toplulukları herhangi bir şekilde denetlememektedir. Yine de devletin İsveç Kilisesi ile arasındaki ilişkiye bakıldığında taraflar arasındaki tarihsel bağın getirdiği farklı bir ilişki biçimi olduğu görülmektedir. Reform hareketleri ile bağımsız ve demokratik bir yapıya dönüştürülen Kilise İsveç'in toplumsal yaşamındaki etkisi ve halkın çoğunun Evanjelik Lüteryen olması nedeniyle dominant rolünü devam ettirmektedir. Buna devletin Kilise'nin statüsü ve faaliyetlerine ilişkin tutumunun neden olduğunu düşünenler de mevcuttur. Cenaze ve defin işlemlerinde temel sorumluluğun hala İsveç Kilisesi'nde olması; Kilise'ye sağlanan devlet desteğindeki prosedürün farklılaşması yahut kültürel mirasın korunmasına ilişkin verilen destek bu anlamda eleştirilere maruz kalmaktadır. Kraliyet ailesinin Evanjelik Lüteryen olması ve bu mezhebe göre yetiştirilmeleri hükmü ise devlet politikası için açık bir istisnadır. Tüm bu nedenlerle Kilise ile devlet arasındaki mevcut durumun tam bir ayrılık olmadığını söylemek mümkündür. Dolayısıyla, dinin bireyselleşmesi ve devlete ait alanlardan çekilmesi bakımından modern devlet unsurlarını barındıran ve sekülerleşme kuramına uygun bir vaka gibi görünen İsveç, geleneksel dini pratiklerin toplumsal yapı içindeki işlevselliğini önemli ölçüde koruması nedeniyle istisnai bir durum da sergilemektedir.

İsveç Kilisesi ile devlet arasındaki ilişkinin durumu ve reformların yeterliliği sorgulanırken devletin diğer dini topluluklara karşı izleyeceği politika da son zamanlarda dikkatle izlenmelidir. Son yıllarda yoğun biçimde ve farklı coğrafyalardan göçmenlere ev sahipliği eden İsveç'te dinsel çeşitlilik artmakta; sosyal ve kamusal alanda dini simgeler ve pratikleri daha görünür hale gelmektedir. Bu durum İsveç halkının uzun yıllar içinde geliştirdiği dini pratikleri özel alanda yaşama alışkanlığı ve

devletin dini meselelere uzak ve tarafsız kalma politikası için bir sına ma niteliğindedir.

KAYNAKÇA

- Beckman, Ninna Edgardh, Thomas Ekstrand, Per Pettersson. "The Church of Sweden as an Agent of Welfare – the case of Gävle", *Churches in Europe as Agents of Welfare – Sweden, Norway and Finland* (ed. Anne Birgitta Yeung), SLU Repro, Uppsala, 2006, ss.20-85.
- Casanova, José. "Rethinking Secularization: A Global Comparative Perspective", *The Hedgehog Review*, Sayı 8, 2006, ss.7-22.
- Cavallin, Clemens. "After the State Church: A Reflection on the Relation Between Theology and Religious Studies in Contemporary Sweden", *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, Cilt:10, Sayı:29, 2011, ss.43-63.
- Chaves, Mark. "Secularization as Declining Religious Authority", *Social Forces*, Cilt 72, Sayı 3, 1994, ss.749-774.
- Dobbelaere, Karel. "Some Trends in European Sociology of Religion: The Secularization Debate", *Sociological Analysis*, Cilt 48, Sayı 2, 1987, ss.107-137.
- Edqvist, Gunnar. "Freedom of Religion and New Relations Between Church and State in Sweden", *Studia Theologica - Nordic Journal of Theology*, Cilt:54, Sayı:1, 2000, ss.35-41.
- Gustafsson, Göran. "Church–state Separation Swedish-style", *West European Politics*, Cilt:26 Sayı:1, 2003, ss.51-72.
- Hughey, Michale W. "The Idea of Secularization in the Works of Max Weber: A Theoretical Outline", *Qualitative Sociology*, Cilt 2, Sayı 1, 1979, ss.85-111.
- Jareborg, Maarit Jantera. "Religion and the Secular State in Sweden", *18th Annual Congress of the International Academy of Comparative Law*, 2010, <https://www.wcl.american.edu/journal/genderlaw/19/19-1.cfm>, (05.08.2015), ss.669-686.
- Kam Markkollegiet, "Registration of Religious Communities", <http://www.kammarkollegiet.se/english/registration-religious-communities>, (06.12.2015).

Lars Friedner, "Religion in Pubic Education-Sweden", http://www.uni-trier.de/fileadmin/fb5/inst/IEVR/Arbeitsmaterialien/Staatskirchenrecht/Europa/Konferenz_2010/Sweden.pdf, (05.12.2015).

Lars Friedner, "İsveç, Din Devlet İlişkisi: Hukuki Yapı, Dini Kurumlar, Din Eğitimi ve Din Hizmetleri", *AB Ülkelerinde Din-Devlet İlişkisi Sempozyumu Kitabı*, İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 09-10.12.2006, s.471-488.

Ministry of Culture-Sweden, "Changed Relations between the State and the Church of Sweden", <http://www.sst.a.se/download/18.4c1b31c91325af4dad3800015546/1377188428760/Fact+sheet+about+state-church+relations.pdf>, (04.08.2015).

Pettersson, Per. "State and Religion in Sweden: Ambiguity Between Disestablishment and Religious Control", *Nordic Journal of Religion and Society*, Cilt:24, Sayı:2, 2011, ss. 119–135.

SST- Nämnden för statligt stöd till trossamfund,

"SST in English", <http://www.sst.a.se/inenglish.4.7f968fc211eeec933de800011945.html>, (04.08.2015).

"Act on Church of Sweden", <http://www.sst.a.se/download/18.4c1b31c91325af4dad3800015541/1377188428904/Act+on+Church+of+Sweden+Act.pdf>, (04.08.2015).

"Act on Religious Communities Signatures", <http://www.sst.a.se/download/18.4c1b31c91325af4dad3800015529/1377188428875/Act+on+religious+communities.pdf>, (04.08.2015).

"Ordinance on Registration of Religious Communities", <http://www.sst.a.se/download/18.4c1b31c91325af4dad3800015537/1377188428821/Ordinance+on+Registration+of+Religious+Communities.pdf>, (04.08.2015).

"Act on Support to Religious Communities", <http://www.sst.a.se/download/18.4c1b31c91325af4dad3800015>

531/1377188428850/Act+on+support+to+religious+communities.pdf, (04.08.2015).

“Act on Fees to Registered Religious Communities”,
<http://www.sst.a.se/download/18.4c1b31c91325af4dad3800015535/1377188428890/Act+on+Fees+to+Registered+Religious+Communities.pdf>, (04.08.2015)

Statistics Sweden, “Population Statistics”,
http://www.scb.se/en_/finding-statistics/statistics-by-subject-area/population/population-composition/population-statistics/, (06.12.2015).

Stockholms Universitet, “Discrimination Act”,
http://www.su.se/polopoly_fs/1.10243.1292582081!/menu/standard/file/DiscriminationAct_English.pdf, (04.08.2015).

Svenska Kyrkan,

“Church History”,
<https://www.svenskakyrkan.se/churchofsweden/church-history>, (04.08.2015).

“Church and State”,
<http://www.svenskakyrkan.se/churchofsweden/church-and-state>, (04.08.2015).

“Church Synod Liturgy Committee Report 2009:2-Wedding and Marriage”,
<https://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=587144>, (16.12.2015)

“Ministry and Ministries”,
<https://www.svenskakyrkan.se/churchofsweden/ministry-and-ministries>, (04.08.2015).

“Welcome to the Church of Sweden”,
<https://www.svenskakyrkan.se/english>, (04.08.2015).

Sveriges Riksdag,

“The Instrument of Government”,
<http://www.riksdagen.se/Global/dokument/dokument/laws/The-Instrument-of-Government-2015.pdf>, (19.11.2015).

- “The Freedom of the Press Act”,
<https://www.riksdagen.se/Global/dokument/dokument/laws/The-Freedom-of-the-Press-Act-2015.pdf>, (19.11.2015).
- “The Act of Succession”,
<https://www.riksdagen.se/Global/dokument/dokument/laws/the-act-of-succession-2012.pdf>, (19.11.2015).
- Swatos, H., Jr. and Kevin J. Christiano, “Secularization Theory: The Course of a Concept”, *Sociology of Religion*, Cilt 60, 1999, ss.209-228.
- Sweden-Sverige, “Ten Fundamentals of Religion in Sweden”,
<https://sweden.se/society/10-fundamentals-of-religion-in-sweden/>, (06.12.2015).
- Wilson, Bryan R. “Aspects of Secularization in the West”, *Japanese Journal of Religious Studies*, Cilt 3, Sayı 4, 1976, ss. 259-276.
- World Values Survey, “World Values Survey (2010-2014)-Sweden 2011”,
<http://www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp>, (15.09.2015).

**REVIEW MAKALE, KİTAP TANITIMI,
EMPOZYUM DEĞERLENDİRMELERİ**

ve

BİLİMSEL ÇEVİRİLER

DEUİFD XLVI / 2017, ss. 255-260.

KUR'ÂN: Dildeki Sonsuz Mu'cize

(Sadık Kılıç, , Ravza Yayınları, İstanbul 2014, 1.Baskı, ISBN: 978-605-4818-43-3, 278 s.)

Yakup BIYIKOĞLU*

Kur'ân-ı Kerim, i'câz yönüyle bütün insanlığın dikkatini çekmiştir. Onun bu yönü birçok eserin yazılmasına sebep olmuştur. Bunlar, "İ'câzu'l-Kur'ân" başlığı altında telif edilen çalışmalar şeklinde isimlendirilmiştir. Bu tür eserler yüzyıllar boyunca hiç eksik olmamıştır. Zira Kur'ân'ın muhataplarını aciz bıraktığı yönleri ele alan bu eserlerin birçoğuna günümüzde ulaşmak mümkündür. Bunların öne çıkanlarını kronolojik olarak şöyle sıralayabiliriz: er-Rummânî'nin (v. 384/994), *en-Nüket fi İ'câzi'l-Kur'ân*'ı; el-Hattâbî'nin (v. 388/998), *Beyânu İ'câzi'l-Kur'ân*'ı; el-Bakillânî'nin (v. 403/1012), *İ'câzu'l-Kur'ân*'ı; es-Suyûtî'nin (v. 911/1505), *Mu'tereku'l-Ekrân fi İ'câzi'l-Kur'ân*'ı ve yakın dönem olması bağlamında Mustafa Sâdık er-Râfî'nin (v. 1357/1938), *İ'câzu'l-Kur'ân ve Belağatu'n-Nebeviyye*'si.

Bunların devamı mahiyetinde Prof. Dr. Sadık Kılıç'ın telif ettiği *KUR'ÂN Dildeki Sonsuz Mu'cize* isimli eseri de bu kategoride yazılmıştır. Zira müellif, başlık olarak bu terkip ile belirtmese de bu çalışmanın, asrımıza bir katkı olması için yazılan "İ'câzu'l-Kur'ân" örneği olduğunu kitabının önsöz kısmında zikretmektedir. (s. 12). İ'câza dair bu ilmî çalışmanın ülkemizde yazılması, bu çalışmaların bir halkası olması dikkatimizi celp ettiğinden "İ'câzu'l-Kur'ân" a dair yaklaşımlarının tefsir ilmine yenilik olarak neyi kattığını ve yine günümüz perspektifinde nasıl etkileşim sağlayacağını görmek istedik. Bu sâik ile söz konusu kitabı tetkik ederek değerlendirme gereği duyduk. Bu çalışmanın başka yayın evinden yapılan önceki baskısını da görme imkânı bulduk (Bkz. Sadık Kılıç, *Kur'ân: Dildeki Sonsuz Mucize*, Gelenek Yayıncılık (1. Baskı), İstanbul 2003). Yeni baskı ise içindekiler kısmındaki tasnifteki sıralamaya

* Yrd. Doç. Dr., Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı.
ybiyikoglu@nku.edu.tr

dair numaralandırmalar dışında, önsöz, sonuca varıncaya kadar aynı şekilde basılmıştır. Hal böyle olunca son yayınlanmış olan kitabı dikkate almak suretiyle tetkik etmeye çalıştık.

Yazar, “İ‘câzu’l-Kur’ân” sahasında Türkçeye kazandırdığı bu eserinde alanla ilgili çok geniş bir malzeme kullandığı bariz bir şekilde görülmektedir. Bu malzemeleri kullanırken de tamamen kendine özgü bir yöntem takip etmektedir. Onun bu yaklaşımını görebilmek için okuma esnasında tespit etme imkânı bulduğumuz hususları şekil ve içerik olmak üzere iki bölümde değerlendirmeye çalışacağız.

Şekilsel/formel olarak eseri değerlendirecek olursak; yazarın, kitabında birçok yerde devrik cümleleri tercih ettiği, uzunca cümleleri birbirine bağladığı bariz bir şekilde görülür. Ancak şunu belirtelim ki, Kur’ân-ı Kerim’in i‘câz yönünü anlatmada lafız seçim zenginliğine dair birçok cümlenin bir araya getirilmesinin gereği nedeniyle yazarın, bu yöntemi (*itmâb*) takip cihetine gittiği söylenebilir.

Eseri okurken şekil olarak dikkatimizi çeken özelliklerden bir diğeri, müellifin âyet metnini transkripsiyon yapmadan Latin harfleriyle ana metinde vermesidir. Bu durum Kur’ân-ı Kerim’in aslı/orijinal metnine âşına olanlar için sorun olmayabilir. Ancak bu genel okuyucu kitlesi için ayet metnini okumada problem oluşturabilir. Dolayısıyla orijinal Arapça metin ve meâlinin ana sayfada veya sadece Arapça metninin dipnot kısmında verilmesinin daha uygun olacağını belirtmek isteriz.

Yazar, kitabında yer yer Farsça ve Fransızca kelimeleri, bunların anlamlarını belirtmeksizin anlam zenginliği olarak kullanır. Örneğin, bazı yerlerde “*fî prepozisyonu ve alâ prepozisyonu*” tabirlerini kullanır (s. 41, 199). Malum olduğu üzere bu kelime aslen Fransızca olup yazarın yabancı bu kelimeyi Türkçeleşmiş telaffuz yerine “*fî veya alâ edatı*” şeklinde belirtmesi belîğ olurdu. Yine yazar cümlelerin devam ettiğini “*ve devamı*” şeklinde belirtmek için (...*ilb.*) remzini kullandığı görülür (s. 59). Ancak kısaltmalar bölümünde okuyucunun dikkatine dair bu işaretin ne anlam ifade ettiğini belirtilmemiştir.

Kitapların yazılış formu; konuları alt başlıklar halinde belirterek, bu başlıklar çerçevesinde okuyucuyu bütüncül olarak bilgilendirmek

şeklindedir. Bu açıdan bilgilerin üst ve alt başlıklarla tasnif edilmesi konunun bütününe anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Ancak müellif, azda olsa bazı yerlerde alt başlıkları numaralandırmadan verdiği görülebilmektedir. Mesela söz ve üslûpla ilgili bazı terimleri verdiği bölümde, itnâb, tatvîl, haşv gibi ıstılahları numaralandırma yapmadan vermektedir. (s. 161-162)

Müellif, kitabında kavram ve ıstılahları (*terimler*) zengin bir şekilde kullanır. Dolayısıyla bu çalışma, özellikle Kur'an'ın belâgat ve fesâhat yönünü incelemek isteyenler için zengin bir içeriğe sahiptir. Bu minvalde genelde yazar, bir kavram kullandığında teknik olarak ne anlama geldiğini parantez içerisinde belirtir. Örneğin, rekabete girmek (*muârazâ*), Kur'an'ın nazmı (*naẓmü'l-Kur'ân*), durmak (*vakıf*), başlangıç (ibtidâ) cevabın düşürülmesi (*el-haẓf*), benzemek (*temâsul*)...vd. (Bunlar için sırayla bkz. s. 22, 72, 108, 108 166, 262). Yine bir kelimenin eş veya yakın anlamları belirtmek için kesme (/) işaretini kullanır. Örnek: “..sandular/ düşündüler” (s. 189). Bazen de üç tane kesme işareti kullandığı da görülür. Örnek: “...cümlede/ kelâmda/ sözde” (s. 152). Yazarın bu şekilde lafızları belirtirken yan anlamlarını da vermesi, eserinin dilsel açıdan zengin kullanıma sahip olduğunu göstermektedir.

Şimdiye kadar şekilsel açıdan tetkik ettiğimiz bu eseri, içerik olarak değerlendirecek olursak; daha önce belirttiğimiz üzere, yazar Yüce Kitabın i'câz yönlerini ortaya koyarken zengin bir malzeme kullanmıştır. Muhtevayı kullanırken de kendine has bir yol takip etmiştir. Şöyle ki eser, giriş, iki bölüm ve sonuç olmak üzere dört bölüme oluşur. Giriş bölümünde geniş bir malzeme kullanır. Ancak birinci bölümde verdiği bazı başlıklara benzer hususlar, giriş bölümünde de görülmektedir. Zira, giriş bölümünde ele aldığı “Edebî Türlerin Hepsinden Mükemmel Oluşu”, “Aynı Anda Farklı Seviyelere Hitap Etmesi” başlıklarını (s. 55-56), Kur'an'ın i'câz yönüyle alakalı ikinci bölümdeki ana başlık altında verseydi, daha uygun olabilirdi. Yine müellif, Kur'an'ın i'câzıyla ilgili konuları genel itibarıyla giriş bölümünde; dil, üslûp ve anlam olarak i'câz ile ilgili hususları da ana bölümlerde belirtseydi, genelden özel hususlara gitme şeklinde konu bütünlüğü açısından daha güzel olurdu. Yine yazarın, “Kur'an'ın Mu'cize Oluşunun Delilleri” hususuna giriş bölümünde kısaca değinmesi de daha fayda sağlayabilirdi.

Bu eserde dikkatimizi celbeden en önemli şey, müellifin ikinci bölümde zengin ve güçlü bir “*Belâğat, Fesâhat ve Sözcük ve İstılâhlar*” kısmını oluşturmasıdır. O, bu bölümde söz ve ıstılahlardan: İcâz (vecîz, itnâb, tatvîl), hazf, kasr (hasr), takdim-tehir, kinâye, ta’rîz, tekmîl, tezyîl, teşbîh, iltifat, isti’âre, cinas ve seci’ başlıklarından bahseder. (s. 141-267) Her bir edebî ıstılâhı -gerektiğinde alt başlık vermek suretiyle- derinlemesine açıklar ve bu hususları birçok ayetle örneklendirir. Dolayısıyla burada edebî bağlamda zengin bir malzeme sunmaktadır. Buradan hareketle, bu bölümün “*Kur’ân Belâğatî*” üzerinde yazılmış müstakil bir eser mesabesinde olduğu söylenebilir.

Kur’ân’daki bazı kelimelerin, i’râb bakımından farklı olsalar da günümüze kadar aslî şekilleriyle gelmelerinin Kur’ân’ın icâz yönlerinden biri olduğu bilinmektedir. Mesela; ‘Alâk Sûresi 15. ayette muzarî bir fiilin “*لَسْفَعًا*” şeklinde tenvîn alması ve günümüze kadar bu şekliyle korunması, Yüce Kitâb’ın icâzı için verilen örneklerden birisidir. Bu husus, Kur’ân’ın her bir harfinin korunması ve orijinal şeklinin muhafaza edilmesinin mucize oluşu (Hicr 15/9) şeklinde ilave edebilirdi. Ancak bu hususa yazar, Kur’ân’da başka dillerden kelimelerin bulunmasının ve “*Garibu’l-Kur’ân*” meselesinin Kur’ân’ın icâz yönüyle alakasına sadece Kur’ân’da içerisinde Arapların kendilerine tanıdık olmayan (garip) bir kelimenin olmadığı şeklinde değinmiştir (s. 150-151). Nitekim bu husus, Taberî’de (v. 310/922) ilahî kelâmın tamamının Arap lisanı olduğu, başka ümmetlere ait kelimeler olsa da Arapların bunları bildiği şeklinde tescillenmiştir. (Bkz. Taberî, *Câmiu’l-Beyân, Dâru’l-Fikr, Beyrût 1984, I, s. 11 vd.*)

Yazar, icâz konusunda Mu‘tezilî bir görüş olan “*Sarfe Görüşü*”ne ikinci bölümde “*Kur’ân’ın icâz yönleri*” başlığı altında yer verir. Bu görüşün mahiyeti hakkında özetle şöyle der: Allah (c.c.), Kur’ân’a muhatap olan insanları, bu yüce kitaba karşı muârazada bulunmaktan alıkoymuş (*sarafê*), böylece onlardan bu gücü almış veya onlarda bu konuda bir arzu, hırs ve istek bırakmamıştır... vd. (s. 75-81). Müellifin, Mu‘tezilî âlimlere isnat edilen ve geçerliliği tartışılan bu mezhebî görüşü, gerek dil gerekse anlam yönünden Kur’ân’ın engin icâzını güçlü delillerle başlıklar arasında anlatması bir zenginliktir. Buna ilave olarak yazar bu meselede, “*İtikadî Mezheplerin Kur’ân’ın İcâzı Hakkında Görüşleri*” şeklinde müstakil bir başlık oluşturup bu başlık altında Mu‘tezilî görüşleri ve diğer mezheplerin

bunlara muarazalarını karşılıklı olarak değerlendirseydi kanaatimizce farklı bir zenginlik olabilirdi.

Müellif, “*Kur'an'a Karşı Muârazaya Teşebbüs Edenler*” başlığı altında İslâm Tarihinin ilk dönemlerinden örnekler verir (s. 127-138). Oysaki yakın tarihteki Kur'an'a yöneltilen ilhâdî akımlar ve bunların düştüğü çıkmazlardan bahsedilmesi de tenevvü' olurdu. Özellikle de bazı oryantalistlerin Kur'an'a yönelttikleri asılsız, kasıtlı eleştiriler ve onlara verilen haklı cevaplar eklenebilirdi. Bilhassa Tanzimat'tan sonra bazı edebiyatçı ve düşünürlerin Kur'an'a karşı muârazaya girmeleri ve içine düştükleri çelişkiler esere taşınabilseydi muhtevaya farklı bir cihet katarıdı.

Yazar, hacimce geniş olan bu kitabında, “*Sonuç Yerine*” başlığını koyarak, kendine has bir kısa bir değerlendirmede bulunur. Onun kendi görüş ve önerilerini de işin içine katarak, günümüz insanının Kur'an'ın i'câzına bakışını dikkatlere sunar. Zira hâlihazırdaki bu tür ilmî çabaların ileride bu alanda yapılacak çalışmalara metot olarak ışık tutması son derece mühimdir.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Eser, Kur'an'ın i'câzı konusunda Türkçe olarak yazılan en yeni bir çalışmalardan biri olma vasfındadır. Şekil ve konuların içeriği açısından önceden yazılmış eserlerle birçok konuda benzerlik arz etmektedir. Ancak son dönemde yazılmasına bağlı olarak eser şekil ve içerik olarak önceye nazaran birtakım farklılıklara da sahiptir. Kitabın tamamına bakıldığında ise yazarın dil ve üslup oluşturma; her ifade için bir teknik terim kullanma şeklinde kendine özgü bir yöntem oluşturduğu görülür. Bu hususlar şöyle özetlenebilir.

Yazarın “*I'câz Konusuna Dabil Bazı Hususiyetler*” şeklindeki başlık altında Kur'an'ın kelimeleri kullanımındaki ‘*ikili üslûp*’ hakkında belirttiği bilgiler bu alanda önem arz etmektedir. Örneğin, ‘Matar’ kelimesinin (Nisâ 4/102) müstesna olarak azap anlamında kullanıldığını, ancak Kur'an'da Araplarca maruf olan yağmur anlamında ‘el-ğays’ sözcüğünün (Şûra 42/28) kullanıldığını söyler. (Örnekler için bkz. s. 103-109) Yine onun “*Kur'an'ın Meydan Okuması (Tebaddî)*” konusundaki açıklamaları (s. 111-126) ve “*Muârazaya Teşebbüs Edenler*” başlığı altında şahıslar hakkında genişçe bilgiler vermesi bu konuda zenginlik sunmaktadır. (s. 127-138) Özellikle müellifin kitabın giriş bölümünde Kur'an'ın i'câzıyla ilgili olarak

belirttiği, bilinen edebî türlerden çok ayrı olması (s. 33-35) ve “*Kur’ân’daki Lafız Anlam Dengesi*” başlığında özgün bilgiler vermesi (s. 51-55) şeklindeki hususlar dikkat-i değerlidir. Yine, “*Lafızın Anlama Delâleti*” başlığıyla ilgili olarak Kur’ân’ın ses akustiğindeki ahengi, lafızların toplamından meydana gelen ses armonisini ve bunun anlama dair etkisini açık bir şekilde ortaya koyması, farklı bir bağlamda İ‘câz’ul- Kur’ân konusuna ahenk katmıştır. (s. 35-50) Bu hususta bir örnek verecek olursak yazar, “حملته أنه وهنا على وهنٍ” Lokmân sûresi 14. ayetteki “...على وهنٍ” terkinde onamatopik bir örnek olduğunu; annenin hamilelikte zorluktan yangılanan bir sesin zihinde ma‘kes bulduğunu ve bu şekilde telaffuzdaki sesin zihinde bir tasavvur oluşturduğunu söyler. Kur’ân’ın bu tür örneklerle dolu olduğunu ve bunların da lafız-delâlet bağlamında kelâmullahın i‘câzına işaret ettiğine vurgu yapar. (s. 38-50)

Velhasıl bu eser, alanda Türkçe olarak en son yazılan bir çalışma özelliği taşımaktadır. Buradan hareketle yazarın “İ‘câz’ül-Kur’ân” meselesine yeni bir bakış açısı getirip getirmediğini tespiti bağlamında müellifin imkân ölçüsünde şekil ve içerik olarak değerlendirdiğimiz bu eserinde mukayeseli olarak bazı hususlara dikkat çektik. Özellikle belirtecek olursak onun bu çalışması, i‘câz ile ilgili bazı önemli hususları ayrıntılarıyla ele alması, muasır bazı ilim adamlarının görüşlerini eserine nakletmesi ve Kur’ân’da geçen edebî ıstılâhları bütün neveleriyle ele alıp ayrı bir bölümler halinde değerlendirmesi, tefsir literatürüne önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Nitekim Kur’ân’ın i‘câzına dair bu telifin, ileride yazılacak eserlere de birçok yönden zemin oluşturacağı kanaatini taşımaktayız. Son olarak bu alanla ilgili genel bir öneride bulunacak olursak, Kur’ân lafızlarının delâletindeki dilsel/edebî incelikler yanında, birtakım ayetlerin şu anda ya da gelecekteki bilimsel olgulara işaret etmesi hususunun ilavesi bu alana farklı bir renk katacaktır.

STRES VE DİN

(Behlül Tokur; Çamlıca Yayınları- İstanbul, Ocak 2017-; 184 s.)

Abdurrahman AKBOLAT¹

Din bilimlerindeki gelişmelerle birlikte ele alınan konular ve araştırmalarda kullanılan metodolojiler de bu gelişime uygun bir şekilde artmakta ve genişlemektedir. Behlül Tokur'un kaleme aldığı "Stres ve Din" başlıklı bu eser de bu gelişimin bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Eser, okuruna sade bir dille hitap etmektedir. Yazarın bölüm, ana ve alt başlıklarının başarılı ve yerinde bir ayırım yaptığını söylemek mümkündür. Yazarın doktora çalışmasını temel alarak yazdığı eser iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm "Stres" başlığı altında, stres kavramının tanımlamasını, stresle ilgili modelleri ve bu modellerin izahatlarını, stresin kaynaklarını ve bu kaynağın alt dallarını, stresin sonuçlarını, başa çıkma kavramını, stresle başa çıkma stratejilerini ele almaktadır. İkinci bölüm "din ve stres" başlığı altında, din ve dindarlık kavramlarına, din- sağlık ilişkisine, din stres ilişkisine değinmektedir.

Yazar, stres kavramına değinirken stresi, asrın hastalığı olarak nitelemektedir. Stresin akla gelen anlamını biraz daha genişleterek ve daha bir şümüllü yapıda olduğunu vurgulayarak "ağır ve zor yaşam koşusu" şeklinde ilk defa bu eserde kullanıldığı yazarca açıkça belirtilmektedir. (s. 17). Tokur, stresin kavramının tarihsel serüveninden de bahsettikten sonra üç temel stres modelini (tepkiye dayalı stres modeli, etki odaklı stres modeli, arabulucu stres modeli) ele almaktadır. Stresin hayatın her alanında her zaman meydana gelebileceğini ifade eden yazar, literatüre bakıldığında stresin kaynağının genellikle şu üç faktör olduğunu ifade etmektedir: Psikolojik kaynaklar, çevresel ve sosyal faktörler, örgütsel (iş ortamı) faktörler. Stres kavramına stresin sonuçlarına değinerek devam eden yazarımız bu sonuçları fizyolojik sonuçlar, psikolojik sonuçlar ve eylemsel sonuçlar olmak üzere üç başlık altında ele almaktadır.

¹ Arş. Gör., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Din Bilimleri A.B.D., abdurrahman.akbolat@ikc.edu.tr

Stres kavramını tüm detaylarıyla ele aldıktan sonra stresle başa çıkma konusuna değinen Tokur (s. 75), öncelikle başa çıkma kavramı üzerinde yoğunlaşmaktadır. Stresle başa çıkma amaçlarını dönemlere ayırarak irdeleyen yazar, stresle başa çıkma esnasındaki davranışlara değinmektedir. Her ne kadar yazarımız stresle başa çıkma üzerine derinlemesine bir tefekküre bizleri götürse de stresin aslında yaşamın olmazsa olmazı diğeri bir ifadeyle insanın bir var oluş emaresi olduğunu da vurgulamaktan geri kalmamaktadır (s.78). stresle başa çıkma stratejilerini ele alan yazar bu konuyu, zihinsel stratejiler (aşırı genelleme, hemen bir sonuca ulaşma, duygusal mantık yürütme, aşırı büyütme ya da aşırı küçültme, öz değerlendirme), bedensel hareketler (spor ve egzersiz), gevşeme, beslenme, sosyal destek, ibadet ve dua başlıkları altında sınırlandırmaya çalışmaktadır. Ülkemiz açısından bu çalışmanın en farklı noktalarından birisi, kanaatimizce, sosyal destek kavramına değinmesidir. Bir başa çıkma stratejisi olarak sosyal desteği çalışmalarında insanı merkezine alan araştırmacıların üzerinde dikkatli bir şekilde durması gereken önemli bir husustur. Bu düşünceyi sosyal desteğin ve sosyalleşmenin iç içe geçmiş iki olgu olduğunu yazar açıkça vurgulamaktadır (s.90). Yazarımız her fırsatta çalışmasını ansiklopedik bilgilerle boğmaktan kaçınmak adına sadece üslubunu değil aynı zamanda örneklerini de kendine has bir biçimde okuyucusuna sunmaktadır. Bölüm sonunda “bir hikâye” başlığı altında okuyucuya bir örnek sunmakta olan yazar, aynı zamanda eseri akademik bir monotonluktan kurtarma gayretindedir.

Eserin ikinci bölümüne (Din ve Stres) din kavramını tanımlayarak başlayan yazar, farklı bakış açılarından din tanımlarını sunmaktadır. Ayrıca bu hususta yazar, din kavramına yaklaşımın nasıl olması gerektiği yönünde önerilerde bulunmaktadır. Tokur, dindarlık kavramını ele alırken dindarlığın tanımının yanı sıra yapısı değinmekte ve yanlış olan genel kabullere bir reddiye kıvamında cevap sunmaktadır. Özelde Din psikolojisi genelde din bilimleri bağlamında son on yılda yeni yeni ilgi gören din-sağlık ilişkisi bakımından bu çalışmaya ilk eserler arasında demek mümkündür. Yazar din-sağlık ilişkisini ele aldığı bölümde dinin ruh ve beden sağlığı üzerine etkilerine değinerek yurt dışında bu hususta yapılan çalışmalar ışığında dinin sağlık üzerindeki etkisinin hangi formlarda nasıl olduğunu izah etmektedir.

Din-stres ilişkisi başlığı altında yazar, dinin etki ve işlevi üzerine derinlemesine bilgiler sunmaktadır. Bireyin dindarlığının nasıllığının din-sağlık ilişkisi bakımından önemine değinen Tokur (s.112), insanların travmatik durumlarla başa çıkabilmek için yaratıcıya yaklaşım şekillerini ortaya koymaya çalışmaktadır, bu izahatı bireyin yaratıcıyla diyalogu veya yaratıcıya nasıl dua ettiği şekilde yorumlamak mümkündür. İnsanın en zor anlarında gerçek tutumunu ortaya çıkaracağını bireyin içindeki iyi ve kötü yanlarını gün yüzüne çıkaracağını, stresli durumlarda dini referans alan düşünce ve fiiller (dua namaz tefekkür gibi) bireyde oluşabildiğini ifade eden yazar, bu gerekçeler nedeniyle dinin stresle olan ilişkisinden din ve başa çıkmayı incelenmesi gerektiği vurgusunu yapmaktadır. (s.116)

Anlamlandırma sürecine, anlam bulma sürecinde din ve dini inanca değinen yazar, dinin bireyin farklı ihtiyaçlarını karşılayabildiği gibi kişinin başına gelenleri açıklamada ve olanlara bir gerekçe bulmada da dinin küçümsenemez bir rolünün olduğunu ifade etmektedir.

Yazarımız din-stres ilişkisini İslam kaynaklarına göre ele almaya çalışmaktadır. Eser, Türkiye’de konusu bağlamında kaleme alınmış ilk çalışmalardan olması hasebiyle önem arz etmektedir. Alt başlıkları ve referansta bulunduğu ara konularla da birçok çalışmaya ışık tutacak ve öncülük edecek bir yapıya sahiptir.

Dokuz Eylül Üniversitesi
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ
YAYIN ESASLARI

1. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sosyal Bilimler alanında hakemli bir dergi olup, yılda iki sayı halinde yayınlanır.
2. Dergide telif ve tercüme makale, kitap, makale, tez, bilimsel toplantı tanıtımı/değerlendirilmesi, edisyon kritik, sadeleştirme vb. çalışmalar yayınlanır. Bu çalışmalar, akademik standartlara uygun ve orijinal olmalıdır. Dergiye gönderilen yazılar başka bir yerde yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır. Daha önce bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiri ve tebliğler, makale olacak şekilde geliştirildikten sonra yayınlanabilir.
3. Yazarlar, ad ve soyadlarıyla birlikte akademik unvanlarını, görev yaptıkları kurumları ve e-posta adreslerini belirtmelidirler.
4. Telif veya tercüme makalelerin hacmi azami makale standartlarında (dergi formatımıza göre 35 sayfayı geçmeyecek şekilde) olmalıdır. Resim, şekil, harita vb. ekler bu kapsama dâhildir. Bir yazarın aynı sayıda en fazla iki makalesi yayınlanabilir.
5. Telif veya tercüme makalelerin 100 kelimedenden az, 150 kelimedenden çok olmayacak şekilde bir özeti ve bu özeti yabancı dile (İng. Fr. Alm. Arp.) çevirisi, yabancı dilde kaleme alınan makalenin ise, o dildeki özeti ve özeti Türkçe çevirisi verilir. Makale başlığının ise İngilizcesi verilmelidir. Dergiye Türkçe, İngilizce, Arapça, Farsça, Almanca ve Fransızca makaleler kabul edilir.
6. Dergiye gönderilen makalelerin ön incelemesi Yayın Kurulu tarafından yapıldıktan sonra uygun görülenler hakemlere gönderilir.
7. Makaleler –tercümeler orijinal metniyle olmak üzere- üç hakeme gönderilir. Raporlardan ikisi olumlu üçüncüsü olumsuz olması halinde makale yayınlanır. İki hakemden olumsuz rapor geldiğinde ise makale yayınlanmaz. Hakem raporlarında "düzeltmelerden sonra yayımlanabilir" görüşü belirtilmişse yazı, gerekli düzeltmelerin yapılması için yazarına iade edilir. Düzeltmeler yapıldıktan sonra hakem uyarılarının dikkate alınıp alınmadığı editör tarafından kontrol edilerek son karar verilir. Yazar, hakem kararlarına katılmıyor ise, sebebini açıklamalıdır. Görüşlerine başvuru hakemlerin isimleri derginin ilgili sayısında yer alır.

8. Makalelerin, üç nüsha çıktısı dergi sekreteryasına teslim edilir veya ilahiyat.dergi@deu.edu.tr adresine gönderilir. Her üç nüshada da makale sahibini tanıtan isim ve akademik unvan yer almaz. Çeviriler için de orijinal metnin üç nüshası tercümeyle birlikte teslim edilir.
9. Yazımı ve tashihi bitip yayınlanma aşamasına gelen makalenin son hali çıktısı alınarak sekreteryaya teslim edilir; word dosyası ise ilahiyat.dergi@deu.edu.tr adresine gönderilir.
10. Makalelerin dil ve içerik yönünden her türlü sorumluluğu dergi editörüne âittir. Tercüme makalelerin yayın izni yükümlülüğü çevirmene aittir.
11. Yayınlanan yazıların bütün yayın hakları Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisine aittir.
12. Burada belirtilmeyen hususlarda karar yetkisi Yayın Kuruluna aittir.
13. Makalelerde uyulması gereken yazım kuralları, derginin internet sayfasından (<http://dergipark.gov.tr/deuifd>) bakılarak uygulanmalıdır. Söz konusu kurallara uygun olmayan yazılar dikkate alınmayacaktır.